

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

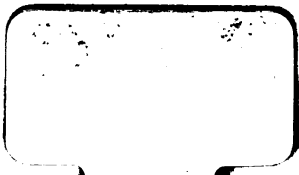
We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

[Handwritten signature]

Urn. *Prunella* for *Urtica*
Lycopodium *Urtica* *Urtica* *Urtica*
Spinal *Urtica* *Urtica* *Urtica*
Urtica *Urtica* *Urtica* *Urtica*
Urtica

1860. April. 20 H. *Urtica*

Troiz, Toumas
Varzhapet'in tranakantian
ԹՈՎՄԱՍ ԹՐՈՒԻԶԻ

ՎԱՐԺԱՊԵՏԻՆ

172

ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

298 p.

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՄԻԻԹԱՐԵԱՆՑ

1856

Grad
EREN
158
BUHR

852
C. C. 99

ԱՌ ԱԶԱՏԷ

ՅԱԿՈՒ ԱԼԼԱՀՎԵՐՏԵԱՆ

ՍԻՐՈՂ

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ՄԱԿԱՑՈՒԹԵԱՆՑ

ԳՈՐՈՎԱԼԻՑ ՍՐՏԻ ԱՐՁԱՆ

ՆՈՒԻՐԷ

ՎԱՐԺԱԳԵՏՆ ԻԻՐ

Հ. Ռ. Վ. Թ.

Փարիզ 1856 Յունիս 11

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Նկատելի էր քահանան տեր Թովմա Քրոնիկի շարադրած է առ համաժողով արամեականութիւնը, որ առ մայրաքաղաքին դպրոցներուն մեկուն մէջ երեւելի վարպետներէն մեկն է: Տեսնելով որ շատ դիտրին կերպ բռնած է առ փորձ վարժապետն այսպիսի հարկաւոր գիտութիւն մը տղայոց հասցրութեանը յարմարցնելու, փոփոքեցանք մենք ալ մեր ազգային տղայոց վրայ նոյն փորձն ընել. և իրաւ տեսանք որ մեր վարժարաններուն մէջն ալ տեղ տեղ վարժապետաց համաժողով քաջարութիւններովն աւզգալի եղանակաւ մը տղայոց միտքը կը բանայ մշակարարութիւնը մուրաբեան պատրանքներէն դիտրաւ զանազանելու:

Անոր համար ուղեցիկը տպագրութեանը ալ
հրատարակելը թոշո՞ր ազգային ուսանողաց օգ-
տին համար :

Աս Տրամաբանութեանս ոմը չի թէ միայն
Է. Կապօշիս, հայաս շնորհանոր Իտալիոս շն-
որանելի անցաւ, և միևչե հիմա Միչան միայն
քիչ տարուան մէջ ուրբ տպագրութենէն անելի
եզած է : Յոսանք որ մեր ազգին մէջն ալ իր
դիւրիմաց ոմովն ամէն ուսումնասիրաց օգտու-
կար ըլլայ :

ՆԱԽԱՇԱԽԻՂ

ՀԱՐԿԵՒՈՐ Է ՄԵՐ ԲՅՆԵՎԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ՈՒՂՂԵԼ.
 ԵՒ ԵՍ ԳԵՐԵՒՈՐ ՎՅԻՃՅՆԻ ՀԵՏԵՆԼՈՒ ՅԵՐՄԵՐ
 ԳԵՐԳԸ

Ա. Տրամախոհնէոս կարողութեանը՝ կամ թէ ըսենք՝ խորհնէոս և բանե մը ուրիշ բան ատաղ բերնէոս զօրութեանը մարդուս մէկ հատիկ ձիւքն է։ Աս է այն աստուածային ճառագայթը, որով մարդս ամէն զգալի հաներէն գերագոյնն է՝ և ասով անոնց վրայ կիշխէ ու կը տիրէ։ Աս գերազանց կարողութիւնը մարդուն մասնաւոր վիճակին հետ կապուած չէ, բայց իրին ուժը այնչափ կը զանազանի իւրաքանչիւրին վրայ, որչափ որ զանազան են կերպարանքները։ Այնչափ մեծ է աս զանազանութիւնը, որ վսեմ հանճարները հոգեգինաց նմանու-

թիւն մը կը բերեն, իսկ տկարք ու բթամիտները՝ մարդկային ձևն որ մէկզի առնենք՝ անասնոց վիճակին ամենամերձ կերևան¹ :

Բ. Բանավարութեանը աս զանազան կատարելութենէն կը կախուի մարդկանց մը տածելու այնչափ զանազան եղանակը, ու իրենց կենաց ընթացքին մէջ վարուելու այնչափ զանազան կերպերը. որով մէկն երջանիկ կըլլայ և մէկալը թշուառ : Դէպ ՚ի ճշմարտութիւն հանող ճամբան չէ թէ միայն փշալից է ու դժուարութեամբ լի, հապա շատ անգամ ուրիշ ճամբաներու հետ ալ կը շփոթի, և կը կարծուի թէ նոյն նըպատակը կը հանեն, սակայն ընդ հակա-

1 Աս տարբերութիւնը չէ թէ միայն մարդկանց վրայ կը տեսնենք, հապա փորձի ու գիտողութեան տակ ինկած էակաց վրայ տեսնուած անոգչալի դասակարգութենէն կրնանք մակարեքել՝ որ վերջոյն իմացողութեան ու նուազագոյն ու չնչին մարմնոց մէջ պիտի ըլլայ. այնպիսի դասակարգութիւն մը՝ որով ամենանուազ տարբերութեամբ աստիճանաբար իրարմէ հեռանան. անանկ որ աս էակաց շղթամ կրնանք նըմանաբանել երկան կոնոնի մը, որուն խորտիւք երկրիս երեսը հեծած՝ գազաթղ երկինք գրգռի : Իբաւ է որ խարխիւր ձևացնող շղանակին ու գազաթին մէջ անսահման հեռաւորութիւն կայ, բայց առաջին ու երկրորդ շղանակին միջի տարբերութիւնը անոգչալի է և արմնաբուր :

ուակն՝ մուգրութեանց մէջ կը ձգեն զմարդ։ Բանավարութեան կը պատշաճի սա արգելքներն յազթելու հնարքները փնտրուել, ու ընտրել շիտակ ճամբան որ ՚ի գիւտ ճշմարտութեան կառաջնորդէ։ Որչափ որ մէկուն բանավարութիւնն սա հնարքները փնտրուելուն ու ընտրութեանը մէջ յաջողութիւն ունենայ, բայնչափ և ըստ այնմ ուղիղ կամ մուգրական, աղէկ կամ գէշ կըրթուած բանավարութիւն ունի կըսուի։

Գ. Ասոր համար մեր առջի ու կարևոր գործքը պիտի ըլլայ աշխատիլ որ մեր սա գերազանց կարողութիւնը լաւ կըրթենք. որն որ ջահ մըն է որ կենաց ամէն քայլին, ու մեր ամէն գործոցը մէջ մեզի պիտի առաջնորդ ըլլայ։ Մարդն որ հեռու բաներու փոյթ ու հոգ ունի, շատ անգամ անհոգութիւն կընէ՞ան բանին որ աւելի իրեն կը պատշաճի, մանաւանդ թէ ըսենք՝ իր վրայ անհոգ կըլլայ։ Մեծ մասը ան ծանօթութեանց, որ ծանր աշխատանքներով կըլստանայ մարդ, անօգուտ կըլլան, թէ որ բանավարութիւնն ուղղելու չժառայեն նէ։ Ինչպէս որ բանավարութիւնը գործիք մըն է գիտութիւններ սորվելու համար, նոյնպէս ալ գիտութիւնները պիտի գործիք ըլլան բանավարութիւնը աղէկ կըրթելու։

Դ. Իրաւ է որ շատ անգամ տգէտ ու անձ

ուս մարդիկներ կը տեսնենք որ շատ ճշգրտութեամբ կը տրամախոհեն, որչափ որ չի յուսացուիր, և գիտենք որ շատ աշխատած ու գրքերու վրայ քրտինք թափած չեն¹ : Բայց աշխարհքիս երեսն եղած անհուն բազմութեանը մէջ շատ քիչ են անոնք, որոնք տրամախոհելու յատուկ ու ճշգրիտ կերպն ունենան :

Ե. Արդ ոմանց ուղիղ դատմունքն ու տրամախոհութիւնը, ուրիշներուն ալ մոլորութիւնը, իմաստակութիւնն ու զարտուղութիւնները՝ փիլիսոփային թափանցող աչքը իրենց դարձուցին, որ մէկ կողմանէ մտադրութեամբ գիտէ ու իմանայ թէ ինչ բաներ զմարդ մոլորութեան կը տանին, և մէկալ կողմանէ թէ ինչ հնարքներով մեր միտքն անոնց դէմն առնելով ուղիղ առաջնորդեն մեզի ճշմարտութիւնը փնտրուելու : Աս գիտողութեանց պտուղն է Տրամաբանաբանը, որ արտեստական կրտսիփնան գի իրեն յատուկ կանոններ ունենա-

¹ Ան՝ որդհոլանտացի գեղացին, որ Տրեպպէլ կրտուէր, ինչ տրամախոհելու ուժ ունեցած պիտի ըլլայ, որուն ձեռքէն՝ թէպէտ և անկատար՝ այլ առաջին անգամ շերմաչափն ելաւ : Աս գիտար՝ որ բնաբանութեան շատ օգուտներ ըրաւ՝ մեծին Արքիմիդէսի վեճմ հանճարին արժանաւոր բան էր :

լովը՝ արտեստ կը կոչուի. և որովհետեւ աս կանոններուն նպատակն է առաջնորդել բանավարութեանը գեշմարտութիւնը փրկւորելու, անոր համար կրնանք անուանել Արտեստ արամախոհելոյ: Ուրեմն տրամաբանութիւնն է Արտեստ մը որ կանոններով կը շտկէ և կուզէ զբանավարութիւնը մշտնորոտութիւնը փետրակնա:

2. Իրեւ է որ ամէն գիտութիւններ և մանաւանդ ուսումնական գիտութիւնքն ու բնաբանութիւնը մարդու մտքէն շատ նախապաշարմունքներ կը վերցընեն, որոնք մեզի հետ գերեզման պիտի երթային, և բանավարութիւնը շտկելու կօզնեն, բայց տրամաբանութեան պէս ամէն հարկաւոր պէտքը չեն հոգար, և ոչ կը յարմարին ամէն կարողութեանց, և ոչ մարդկային կենաց այնչափ զանազան պիտոյիցը յարմար կու գան: Բայց տակայն ստոյգն աս է որ տրամաբանութեան չոր ցամաք կանոնները շատ քիչ օգուտ կընեն, թէ որ մէկը միանգամ մայն չունենայ լաւ արամախոհելու բնական յարմարութիւնը, և ուրիշ գիտութեանց տեղեկութիւն, ու յաճախ կրթութիւն. վասն զի ուրիշ բան է լաւ արամախոհելու կանոններն ազէկ գիտնալ, և ուրիշ իրօք լաւ արամախոհել: Աս երկու բանը իրարմէ այնչափ զանազան են, որչափ որ տեսա,

կանը գործնականէն տարբեր է :

Է. Բայց տրամաբանութիւն սորվեցընե-
լու լաւ ոճը ո՞րն է որ որչափ կարելի է
մարդս կարենայ աւելի պտուղ քաղել :
Ան որ ճառելու նիւթին աւելի բնական է ,
ու նորուայից կարողութեանը , վիճակին
ու հանգամանացն աւելի յարմար : Յայտնի
է որ սովորաբար համբակները քեղեցիկ
ըստած գպրութիւնները սորվելէն ետև
փոխադրուած կանցնին : Ի՞նչ կերպ
անցնիլ է ատիկայ : Բառերէն զազափար-
նէրուն անցնիլ , նշաններէն նշանազած
բաներուն , խաւարէն զէպ 'ի լոյս : Անոնց
առջև ամէն բան կերպարանափոխ կըլլայ .
նոր առարկաներ , նոր զաղափարներ զէ-
մէրնին կելլեն , ու նոր ուսումնական կեանք
մը կըսկսին : Արեմն աս փոփոխութիւնը՝
գիրենը չչփոխելու համար , պէտք է անանկ
ընել որ անզգալի ըլլայ . և անզգալի ընե-
լու համար՝ հարկաւոր է որ իրենց զէմն ե-
լած առջի զաղափարներն աւելի դիւրին ու
զգալի զաղափարներ ըլլան . անանկ որ նոր
ուստից միտքը խօթած բաները բնական
կարգի , ու հանարազորգեան փորձով ու
դիտողութեամբ հաստատած բաներ ըլլան :
Անոր համար 'ի սկզբուն անդ պէտք չէ ա-
նանց դիմացը դնել վերացեալ ու անորոշ գր-
գափարներ խմացողութեան , յօժարութեան :

ազատութեան, գգայական գորտքեան, կեն-
սական գորտքեան: Աս զազափարներն ու-
րիչ առաջուցմէ առած զազափարներուն
հեռանկըք պիտի ըլլան, և անոնցմէ լոյս
պիտի առնեն ասոնք:

Ը. Աս անպատշաճութենէն զգուշանա-
լու համար՝ ջանացայ ևս բոլորովին ստոր-
բեր ճամբայ մը բռնել: Տրամաբանութեան
ընդհանուր բաժանմունքին կողմանէ սովո-
րական ոճին հեռանցայ ու չորս մաս բաժ-
նեցի. այսինքն՝ Ըմբռումն գաղափարաց,
Դատումն, Տրամախտոտրիան, և Ոճ. որոնք
որ հոգւոյն չորս գլխաւոր գործողութիւն-
ներն են: Բայց զանոնք բացատրելու կեր-
պին կողմանէ կերճնայ ինծի որ օտփորա-
կանէն քիչ մը հեռացայ: Անոր համար՝ որ-
պէս զի նորուսից իբրև ձեռքէն բռնած ա-
ռաջնորդութիւն մը ըլլայ, նախ իրենց առ-
ջը կը դնեմ ան զազափարները, որոնք
որչափ որ հակառակութիւն չեն կրեր, այն-
չափ ալ զիրիմաց, սովորական ու փորձով
հաստատուած են, վասն զի նոյն զազա-
փարներն 'ի մեզ են: Ուստի իրենց զիտո-
ղութեանց առաջին առարկան պիտի ըլ-
լայ մարդը՝ իր գոյութեան առաջին վայրկե-
սին մտածելով. ու անկէց քայլ առ քայլ
վեր կելլենք դէպ 'ի զազափարաց ծագու-
մը և յառաջադիմութիւնը, ու մարդուս այլ

և այլ գործողութեանց սկիզբն ու զարգա-
նալը : Ու միշտ զիրարինէն աւելի դժուարինն
երթալով պիտի ջանանք որչափ որ կարե-
լի է լաւագոյն կերպով բացատրել ու միշտ
աւելի ընդարձակել տրամախոհելու բնա-
կան կարողութիւնը : Ուր որ առիթը բերէ
համբաւակաց միտքը քիչ մը վերացեալ ու
դժուարիմաց ծանօթութիւններու տանիլ ,
ջանացինք պայծառ օրինակներով զա-
նոնք լուսաւորել ու բոլորովին նորուսից
ընդունակութեանը պատշաճեցընել : Երա-
նելի կը սեպեմ զիս՝ որ ինչպէս ուսումնա-
սէր համբաւակաց բարւոյն ու օգտին համար
աշխատիլ սկսայ , արդիւնքն ալ իմ ուղիղ
գիտաւորութեանս համեմատ գայ :

ԳԻՐԻՔ ԱՌԱՋԻՆ

ԳԱՂԱՓԱՐԱՑ ԸՄԲՈՒՆՈՒՄԸ

Գաղափարները մեր ծանօթութեանց նիւթերն են, մեր խօսքին հիմը, միջոց մը որով հոգւոյն այլևայլ գործողութիւնները կը զարգանան: Ուրեմն մեր առջի քննութիւնը գաղափարաց ըմբռնմանը վրայ պիտի ըլլայ, որ աս առջի գրքիս առարկան է: Պիտի քննենք զանոնք Ա. Իրենց ծագմանն ու յառաջագիմութեանը կողմանէ: Բ. Իրենց ներկայացուցած առարկայիցն ու անոնց այլևայլ տեսակներուն կողմանէ: Գ. Ան նշանացը կողմանէ՝ որոնցմով որ գաղափարը կը բացատրուին ու կը յայտնուին:

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԳԱՂԱՓԱՐԱՑ ԵՍԳԾԱՆՆ ՈՒ
ՅԱՌԱԶԱԳԻԾՈՒԹԵԱՆԸ ՎՐԱՅ

1. Ի՞նչպէս պէտք է տրամախոհել :

Մարդս էակ մըն է բաղկացեալ 'ի հոգւոյ և 'ի մարմնոյ : Եւ սոյն վիճակիս մէջ աս երկու գոյացութիւններն իրարու հետ այնպէս միացած են, ու այնպէս իւրարմէ կախումն ունին, որ մէկն առանց մէկաւրին ներկայութեանը գործողութիւն չընեն : Անոր համար հոգւոյն գործողութիւնները քննելու ատեն՝ պէտք է մտածենք որ հոգին մարմինէն կախումն ունի ան կերպով որ փորձը մեզի կը ցցընէ : Ուստի բոլոր մեր դիտողութիւններն ու խօսքերը մակաբերութեան ու ըստ հաճոյից երեակայական ենթադրութեանց վրայ պիտի չհիմնենք, հապա այնպիսի գործոց վրայ որոնց վրայ երկրայութիւն չի կրնար ըլլալ : Ուրեմն մտածենք մարդն իր գոյութեանն առաջին վայրկենին :

2. Մարդս իր գոյութեանն առայլև վայրկեանին մտածուած :

Մեր չորս գին եղած արտաքին առարկաները՝ մեր գոյութեանն առաջին վայրկեանէն սկսեալ՝ մեր մարմնոյն վրայ իրենց ազդեցութիւնը կընեն : Աս տպաւորութեանց ձեռքովը զգայարանաց ջիղերը շարժմունք մը կառնեն, մինչև ըզնզը կամ թէ ըսենք հասարակաց զգայունը կը հաղորդեն. հոն տեղն որ հաւանականաբար հոգւոյն աթոռն է, հոգին ջղաց ձեռքովը կիմանայ արտաքին առարկայէն եկած տպաւորութիւնը. ու հոգւոյն մարմնոյն հետ կապակցութեան օրինօքը նոյն տպաւորութիւնն ըրած առարկային պատկերը հոգւոյն կը ներկայանայ :

3. Ի՞նչ է զգացումը, ըմբռնումն ու գաղափարը :

Աս տպաւորութիւնն որ զգայարանաց վրայ ըլլալէն ետև հոգւոյն կը փոխանցի՝ Զգացումն կըսուի. առարկային տպաւորութիւնն ու պատկերն իմանալը՝ Ըմբռնումն, որ հոգւոյն առաջին ու աւելի պարզ գործողութիւնն է. ան պատկերը կամ երևոյթն որ հոգւոյն առջին կը նկարուի՝ Գաղափար կը-

սուի : Հանապազորդեան փորձը կը համոզէ զմեզ՝ որ աս ամէնն իրօք ՚ի մեզ կը հանդիպի . և թէ որ ուրիշ կերպ ըլլար՝ մեր մարմնոյն վրայ արտաքին առարկայից ազդեցութիւնն անօգուտ կըլլար . ինչպէս անօգուտ է թէ որ մեռելի դիակի մը վրայ նոյն ազդեցութիւնն ըլլայ . վասն զի մեռելը չի հաղորդեր հոգւոյն ոչ շարժումն և ոչ զգացումն :

4 . Զգայարանքները մեր գաղափարաց
առային գործիքն են :

Թէ որ ըմբռնումն է առարկային տպաւորութիւնն ու պատկերն իմանալը (3), կը հետևի որ մարդ երբոր ըմբռնել սկսի՝ ան ատենը գաղափար ստանալ կըսկսի . իսկ ըմբռնել կըսկսի՝ երբոր զգացումն ունենայ (3) . ուրեմն պէտք է ըսենք որ մեր գաղափարաց առաջին աղբիւրն զգացումն է . ասկէց կը հետևի որ զգայարանք գործիք են , որոնցմով առաջին գաղափարները հոգւոյն կը հասնին : Եւ յիրաւի . թէ որ արտաքին առարկաները մեր մարմնոյն զգայարանացը վրայ տպաւորութիւն մը չընեն , կամ թէ որ տպաւորութիւնը հոգւոյն չհաղորդուի , հոգին ոչ պնդութեան , ոչ կակղութեան , ոչ գոյնի , ոչ ձայնի , ոչ համի , և այլն , գաղափար չունենար : Ու փորձը մեզի կը սորվեցընէ որ թէ որ զգայարանք

մը պակաս ըլլայ, ան գաղափարներն որ ան զգայարանաց ձեռքովը պիտի հաղորդուէին հոգւոյն, կը պակսին: Ուստի 'ի ծնէ կոյրը կամ խուլը ոչ գոյնի և ոչ ձայնի գաղափար ունի. վասն զի տեսանելեաց կամ լսելեաց զգայարանքը չունի, որ ատ գաղափարներուն գործիքն են:

Յ. Զգայարանաց պաշտօնը:

Զգայարանքը մեր առաջին գաղափարացը գործիքներն են (կ). ուրեմն պէտք է լադիտողութիւն ընենք իրենց ազգեցութեանը վրայ, և թէ ինչպէս իրենց սպասաւորութեամբը գաղափարները հոգւոյն կը հասնին: Յայտնի է որ զգայարանքը կարողութիւններ են, որոնց ձեռքովը մարդ արտաքին առարկայից հետ հաղորդակցութիւն կունենայ, և սովորաբար հինգ կը համրուին. այսինքն Շօշափելիք, Հոտոտելիք, Ճաշակելիք, Լսելիք, ու Տեսանելիք. ասոնց իւրաքանչիւրը մարմնոյն մէկ մասին վրայ իր տեղն ունի, որ կը սուի ան զգայարանաց գործարանը. այսպէս՝ աչքը տեսանելեաց գործարանն է, ականջը՝ լսելեաց, և այլն: Ասոնց պաշտօնն այլևայլ է: Շօշափելեաց ձեռքով, որ զգայարանաց մէջ առաջինն է և աւելի ապահով և աւելի հանրական, պերարեան, կակդարեան, տաքարեան, ցրտարեան, և այլն, գաղափարները կը ստանանք: Լու-

սաւոր մարմինէն առաջ եկած լուսոյն ճար-
ուագայթները կու գան ցանցատեսակին կը
գալին, որ աչքին խորը պատած է, ու
տեսական ջղին ձեռքովը՝ լուսոյն ու մարմ-
նոյն վրայ երևցած այլևայլ գուներուն գա-
ղափարները հոգւոյն կը հասցընեն: Չայ-
նական մարմնոց թրթումանէն առաջ եկած
օդին ծածանմունքն ականջին թմբուկին
զարնուելով լսողական ջիղը կը շարժեն,
լսողական ջիղն ալ ձայնին, ու ձայնին այլ-
ևայլ կերպ առնելուն գաղափարը մինչև
հոգին կը հասցընէ: Հոտաւէտ ու համեղ
մասնկունք հոտոտելեաց ու ճաշակելեաց
ջղային ծայրերը կը շարժեն, և այլևայլ հո-
տի ու համի գաղափարները կը փոխանցեն:

6. Ամենուն զգացումը միակերպ չէ:

Արտաքին առարկայից տպաւորութեանը
վրայ ընելու դիտողութիւնն աս է՝ որ ինչ-
պէս որ տպաւորութիւնները կրնան յան-
հունս զանազանիլ, այսպէս զգացմունք-
ներն ալ կը զանազանին. ասկէց կը հետեի
որ ըմբռնմունքներն ու գաղափարներն ալ
զանազան կըլլան: Օրինակի համար. կրա-
կը մէկ հեռաւորութենէ մը հանոյական կըլ-
լայ. բայց թէ որ մեր մարմնոյն շատ մօտ
ըլլայ, ցաւ կը պատճառէ. որովհետեւ տա-
ւորութիւնը սաստիկ կըլլայ, զգացումն ալ
չարաչար ազդու: Դարձեալ խառնուածոց

կողմանէ ալ զանազան կրլլան տպաւորութիւնները . անանկով զգացմունքներն ու գաղափարներն ալ զանազան կրլլան : Այսպէս՝ տաքութեան կամ ցրտութեան աստիճան մը խապացւոյ մը չափազանց կերևնայ , բայց լափոնացւոյ կամ եթէովպացւոյ մը չափաւոր կրլլայ . վասն զի ցրտութեան ու տաքութեան աւելի ուժով տպաւորութեանց վարժած ըլլալով , ուրիշ աւելի տրկար տպաւորութիւններէն շատ չեն շարժիր . անոր համար նոյն զգացմունքը չեն ունենար , և ոչ նոյն գաղափարը կիմանան : Բարոյական զգացմանց վրայօք ալ նոյն բանը կը հանդիպի :

7. Խորհրդածորիներ մեր գաղափարաց
երկրորդ գործիքն է :

Թէպէտ և մեր գաղափարաց մեծ մասը զգայարանաց ձեռքով կը ստանանք , բայց ան առակայից գաղափարներն են , որ ըզգայարանաց տակ կիյնան . սակայն ուրիշ անբաւ գաղափարներ ալ կան , որոնք ըզգայարանացմէ անկախ ըլլալով , անմիջապէս անօնցմէ մեզի չեն զար : Անմիջապէս կըսեմ , վասն զի հոգին զգայարանաց ձեռքով եկած գաղափարներուն վրայ խորհրդածութիւն ընելով՝ կրնայ ուրիշ գաղափարներ ստանալ , որ չէր կրնար միայն զգայարանաց անմիջական սպասաւորու-

Թեամբն ստանալ : Անոր համար մեր գաղափարներուն երկրորդ գործիքն է Խորհրդաժողովը , որ զգալի գաղափարներուն վրայ մտածութիւն ընելով անանկ կրնէ որ հոգին նախ իր այլևայլ գործողութեանցը գաղափարները կըստանայ . ինչպէս կամի , մտադրել , դատել , տրամախոհել , յիշել , և այլն . և ինչպէս աս գաղափարաց գոյութեանը վրայ բոլորովին համոզուած ենք , վասն զի՛ի մեզ կըզգանք զանոնք , այսպէս ալ անոնց ձեռքովը կըստանանք դարձեալ ուրիշ գաղափարներ այնչափ որոշ՝ որչափ որ որոշ են ան գաղափարները , զորոնք արտաքին մարմինք մեր զգայարանքները բախելով մեր մտքին մէջը կը սլատեալուն : Ուրեմն հիմա աս երկրորդ տեսակ գաղափարաց ծագումը , յառաջագիմութիւնն ու զգալի գաղափարաց հետ ունեցած վերաբերութիւնը քննենք :

Ց . Ըմբռնման գիտակցութիւնը :

Արտաքին առարկայք մեր մարմնոյն վրայ տպաւորութիւն ընելէն կը հետեւի զգացումն ու ըմբռնումը (2 , 3) : Բայց երբոր հոգին կըմբռնէ՝ կըզգայ թէ ըմբռնեց , ու կիմանայ՝ գոնէ ըստ մասին՝ որ ըմբռնման ատենը յինքեան բան մը կը հանդիպի , աս իմանալը , կամ ներքին զգացումը , որով հոգին ունեցած ըմբռնմանը վրայ բոլորո-

վին մութը չի մնար, Գիտակցութիւն կըսուի .
և աս ըմբռնման գիտակցութիւնը Լէիպնի-
տիոսին հետ վերըմբռնումն կանուանենք :

9 . Անի ազդու գիտակցութիւնը մտադրութիւն
կըլլայ :

Թէ որ մէկը մի և նոյն ատեն այլևայլ ա-
ռարկաներ ըմբռնելու ըլլայ , շատ անգամ
դիտուած է որ ամէնն ալ միակերպ՝ կամ
թէ ըսենք՝ նոյն ազդուութեամբ ըմբռնել
չի կրնար . հապա կըլլայ որ անոնցմէ մէկն
աւելի ուժով տպաւորութիւն ընելով աւելի
ազդու գիտակցութիւն կը պատճառէ , որ
առաջ կու գայ կամ նորութենէն , կամ զը-
ւարհութենէն , կամ առարկային հետեղած
առընչութենէն . անանկ որ հոգին նոյն բա-
նին վրայ կը կենայ , ու անզգալապէս ու-
րիշ ըմբռնմունքներուն զգացումը կորսըն-
ցընելով՝ ինքն իրեն որ կու գայ՝ միտքը չի
զար թէ անկէց զատ՝ որուն վրայ որ կանկ
առեր է՝ ուրիշ առարկայ ալ ըմբռներ է :
Մտքին աս գործողութիւնը , յորում ըմ-
բռնման մը գիտակցութիւնը համեմատու-
թեամբ ուրիշ ըմբռնմանց պնջափ աւելի
ազդու է , որ կարծես թէ միայն ան ըմբռ-
նումն իմացեր է , կըսուի Մտադրութիւն : Ա-
հա աս կերպով հոգին իրեն իրեք գործողու-
թեանցը զաղափարը կըստանայ , այսինքն՝
ըմբռնման , ըմբռնմանը գիտակցութեան ,

ու մտադրութեան . ասոնց ամենուն աչ ծաղ-
գումն զգացումէ առաջ կու գայ , կամ թէ
արտաքին առարկայից մարմնոյն զգայա-
րանացը վրայ ըրած տպաւորութենէն :

10. Մտադրութիւնէն առաջ կու գայ գաղափարաց
չժողոտքիւնը :

Առարկայի մը վրայ եղած մտադրութե-
նէն կըլլայ՝ որ ան առարկային գաղափարը
մեզի հետ կը կապուի . կուզենք ըսել որ ե-
թէ առարկան հեռանայ , գաղափարը մեր
մտքին վրայ տպաւորուած կը մնայ : Եւ
որովհետեւ ռա կապը այնչափ աւելի ու-
ժով կըլլայ , որչափ սր մեծ ըլլայ մտադրու-
թիւնը , և մտադրութիւնն այնչափ աւելի
կաճի , որչափ առարկային ու մեր մէջը վե-
րաբերութիւնն աւելի ըլլայ , կը հետեի որ
ան գաղափարները մեզի հետ աւելի սաս-
տիկ կը կապակցին , որոնք որ մեր բարե-
խառնութեանը , մեր կրիցը , մեր վիճակին ,
միտվ բանիւ՝ մեր պիտոյիցը հետ աւելի վե-
րաբերութիւն ունին : Օրինակի համար . իմ
զբաղանացս վրայօք գիրք մը կարդալու ա-
տենս , ան գաղափարներն ինձի հետ աւելի
սաստիկ կը կապուին , որոնք որ միտքս զը-
րած բանին հետ մեծագոյն առնչութիւն
ունին : Փորձը բոլոր տա բանիս վրայօքն
այնչափ զմեզ կը համոզէ . որ եթէ իմ ու
ան գաղափարաց մէջը՝ որոնց վրայ մտա-

դրութիւնս կը կապուի կը մնայ՝ կապ մը չըլլար, կամ թէ աս կապն ամէն գիշեր խոզու ըլլար, չէի կրնար գիտնալ երեկուան ինծի հանդիպումները, ու պէտք է ըսել՝ որ ամէն օր նոր կեանք պէտք էր սկսէի, ու միշտ նոր կըսկսէի գաղափար ստանալ: Միայն թէ գիտելու բանն աս է որ՝ ինչպէս որ կը փոփոխին առարկայից հետ եղած վերաբերութիւնները, ասանկ ալ կը փոփոխի մտադրութիւնը, և անով՝ կապն ալ. անանկ որ՝ ան առարկան որ երբեմն իմ մտադրութիւնս իրեն կը քաշէր, և անոր գաղափարը սաստիկ կերպով ինծի հետ կը կապուէր, ուրիշ ատեն՝ վերաբերութիւնները փոփոխուելով իմ մտքիս վրայ նոյն տպաւորութիւնը չընէր:

11. Աս յծորդարիւնը շատ գաղափարներ կը ծնանի:

Թէ որ մտադրութիւնը շատ առարկայից վրայ կենայ, անոնց գաղափարներուն մէջը կապ մը կը կազմուի, որ շղթայի մը պէս կըլլայ, և աս շղթային ամէն մէկ օղը մէկ մէկ գաղափար կը ներկայացընէ: Եւ որովհետեւ աս գաղափարներուն ամէն մէկն ուրիշ գաղափարներու հետ վերաբերութիւն կրնայ ունենալ, ասանկով այնչափ գաղափարաց կարգ կը ձևանայ որչափ որ օղ ունենայ ըսած շղթան. և ան երկրորդ կար-

զի շղթային ամէն մէկ օղակն ալ ուրիշ գաղափարներու հետ կրնալով կապուիլ, շարունակաբար շղթայից թիւը կը շատնայ, անանկով գաղափարաց թիւն ալ: Սրինակի համար. քաղցի գաղափարին հետ կապած է կերակրոյ գաղափարն ալ. կերակրոյ գաղափարին հետ՝ ան տեղւոյն գաղափարը՝ ուր որ կերակուրը կը գտնուի. տեղւոյն գաղափարին հետ կրնայ կապուած ըլլալ հոն գտնուող անձանց գաղափարն ալ. անձանց գաղափարին հետ՝ անոնց վերաբերեալ պատմութիւնը կամ դիպուածներուն գաղափարը. անկէց ալ ուրիշ անթիւ գաղափարներ կրնան կախուիլ: Աս բանէն կը հետեի որ շատ գաղափարներ միտք բերելու համար՝ բաւական է ան գաղափարներուն հետ կապակցութիւն ունեցող առջի գաղափարը ներկայ ունենալ: Աս լծորդութիւնն աւելի կընգարձակի նշանաց ու գրութաւորապէս բառից կիրառութենէ, ինչպէս որ ետքը պիտի ըսենք:

12. Գաղափարաց լծորդութիւնը յիշատակութիւն առաջ կը բերէ:

Մէկ մը որ աս լծորդութիւնը ձեանայ՝ եթէ մի և նոյն առարկան նորէն ինծի ներկայանայ, չէ թէ միայն կիմանամ զանկայ նոյն վայրկեանին ըմբռնելս, հապազիտակցութիւնն ինծի կիմացընէ թէ ուրիշ

անգամ ալ նոյն առարկան ըմբռներ եմ :
Հոգւոյն աս գործողութիւնը, որով ներկայ
ըմբռնմունքի մը վրայ կիմանայ թէ ուրիշ
անգամ ալ ունեցեր է նոյն ըմբռնմունքը՝
Յիշատակարիւն կըսուի :

13. Երևակայութիւն :

Նոյն լծորդութենէն կը կախուի որ շատ
անգամ ըմբռնմունք մը այնպէս ուժով ա-
ռարկայի մը հետ կը կապուի, որ նոյն ա-
ռարկան ներկայ որ ըլլայ, անոր հետ կա-
պուած հեռաւոր առարկան ալ կը գարթ-
նու : Այսպէս՝ մեզի սիրելի անձին մա-
հուան զաղափարը կը կապուի ան տեղւոյն
հետ ուր որ մեռաւ . ուստի տեղը ներկայ
ըլլալով, շուտ մը նոյն անձին մահուան զա-
ղափարը կը գարթնու : Հոգւոյն աս գոր-
ծողութիւնը, որով առարկայի մը տեսու-
թեամբն անոր հետ կապուած հեռաւոր
պատկեր մը կը՝ գարթնու՝ Երևակայութիւն
կըսուի :

14. Յիշողութիւն :

Թէ որ առարկայի մը տեսութեամբ չկա-
րենամ միտք բերել նոյն գլխաւոր զաղա-
փարը, կամ անոր հետ կապակցութիւն ու-
նեցող պատկերը, հապա՛ անունը միայն

կամ ուրիշ պարագայ մը, աս գործողութիւնը՝ ուսկից որ այսպիսի գործք մը առաջ կու գայ՝ Յիշողութիւն կըսուի: Օրինակէ համար . կրնամ միտքս բերել տեղ մը տեսած մարդու մը անունը կամ իրեն մէկ պարագան . բայց անոր կերպարանքը չեմ կրնար միտքս բերել: Ուրեմն յիշատակութիւնը, երևակայութիւնն ու յիշողութիւնն իրարմէ տարբեր են . վասն զի յիշատակութեամբ՝ ներկայ եղած առարկային ուրիշ ատեն եղած ըմբռնումը կը նորոգուի . երևակայութեամբ՝ առարկային ներկայութենէն նոյն առարկային հետ կապակցութիւն ունեցող և ուրիշ անգամ ըմբռնուած հեռաւոր գաղափար մը կը նորոգուի . իսկ յիշողութեամբ՝ առարկային տեսութենէն չէ թէ նոյն առարկային հետ կապակցութիւն ունեցող հեռաւոր ու զլխաւոր գաղափար մը միտք կը բերուի, հապա միայն անունը կամ մէկ պարագայ մը:

15. Հայեցողութիւն:

Դարձեալ գաղափարաց լծորդութենէն կը կախուի որ եթէ ներկայ առարկայ մը որն որ ըմբռններ է հոգին՝ զգայարանքէ հեռանայ, բայց զեռ հոգին շարունակէ իր ըմբռնումն առարկային, կամ անոր անուանը կամ մէկ պարագային վրայ՝ իբրև թէ ներկայ ըլլար, հոգւոյն մէկ ուրիշ գործողութեանը

վրայ գաղափար կառնուի, որ կըսուի Հայե-
ցողոտրիւն . որ է առարկային ներկայութեան
ու հեռաւորութեան ատենն անընդհատ ըմ-
բռնումն : Օրինակի համար . նկար մը ըմ-
բռնելու ատենն՝ նկարը դիմացէս վերցը-
նեն , ու ես առանց իմ ըմբռնումն ընդհա-
տելու , իբրև ներկայ մտածեմ՝ նոյն նկարը ,
կըսուի՝ թէ նկարին կը հայիմ : Ուրեմն հայե-
ցողութիւնը կրնանք երևակայութեան հետ
նոյն համարիլ , թէ որ հոգին նոյն առար-
կային ըմբռնումը շարունակէ . կրնանք յի-
շողութեան հետ նոյն համարիլ , թէ որ իր
ըմբռնումը շարունակէ միայն առարկային
անուանը կամ մէկ պարագային վրայ :

ԳԼՈՒԽ Բ .

ՆՈՅՆ ՆՒՒԹԱՆ ՎՐԱՅ

16. Խորհրդածութիւն :

Երբոր առարկայի մը վրայ հոգին մտա-
դրութիւն ընէ , նոյն առարկային զանազան
մասանցք կամ գաղափարացը վրոյ իր մը-
տադրութիւնը կրնայ ուղղել : Եւ որովհետև
մտադրութեանը ձեռքով գաղափարացը թոր-
դութիւնը կը կազմուի (10), ու երևակայ-

ութիւնն ու յիշողութիւնն անկէց կը կախուի (13, 14), կը հետեի որ հոգին իր մտազրութիւնը ներկայ առարկայէն կրնայ փոխադրել հեռաւոր առարկաներու վրայ, որ ներկայ առարկային հետ վերաբերութիւն մը ու կապ մը ունենան. և ընդհակառակն հեռաւոր առարկաներէն ալ ներկայ առարկային: Օրինակի համար. նկարի մը և անոր մասանցը վրայ մտազրութիւն ընելու ատեն՝ իմ մտազրութիւնս ան նկարէն կրնամ բռնութեան վրայ փոխադրել, որուն հետ հարկաւ կապակցութիւն ու վերաբերութիւն ունի՝ և ան կանոնաց վրայ որ բնութեան նմանել կը սորվեցընեն. ու ետքը բնութենէն մտազրութիւնս կրնամ նկարին վրայ փոխադրել: Աս գործողութիւնը որով հոգին իր մտազրութիւնն այլևայլ առարկայից կուտայ, կամ նոյն առարկային այլևայլ մասանցը՝ խորհրդածութիւն կըսուի. և ասիկայ երևակայութենէ և յիշողութենէ կելլէ:

17. Տարորոշութիւն, բաղադրութիւն,
տարբաղադրութիւն գաղափարաց:

Երկու կամ շատ առարկայից վրայ եզած մտազրութենէն ու խորհրդածութենէն, որով կիմացուի թէ բան մը մէկալ բանը չէ, հոգւոյն մէկ ուրիշ գործողութեանը գաղափարն առաջ կու գայ, որ Տարորոշութիւն կըսուի: Եւ թէ որ գաղափար մը ուրիշ գա-

զափարէ մը տարորոշելու ատենն իբրև բաժանեալ մտածուին ան գաղափարներն որ 'ի բնութենէ իւրեանց միացած են, հոգւոյն ուրիշ մէկ գործողութեանը գաղափարը կառնենք որ կըսուի վերացումն կամ Տարադատարարիան: Օրինակի համար. տարածութեան վրայ երկրաչափներն երկայնութիւնը լայնութենէն ու խորութենէն գատկը մտածեն. թէպէտ և բնականապէս աս գաղափարներն իրարմէ անբաժանելի են: Աս գործողութիւնն ամենահարկաւոր է մարդկային մտաց չափաւորութեանը նայելով: Իսկ ան գաղափարներն որ բնութեամբ իրարմէ բաժնուած են՝ մէկտեղ միացած որ մտածենք, Բադադարարիան կըլլայ. ինչպէս է ոսկեղէն լեռը, որ ոսկւոյ ու լեռան իրարմէ բաժնուած գաղափարներէ բաղադրած է:

18. Վերլուծութիւն, դատումն, տրամախոհութիւն, ու իմանալը:

Գաղափարաց տարբաղադրութենէն ու բաղադրութենէն առաջ կու գայ հոգւոյն ուրիշ գործողութեան մը գաղափարը, որ վերլուծութիւն կըսուի. և է գաղափարներն իրարմէ գատել ու ետքը մէկտեղ բաղադրել իրենց այլևայլ վերաբերութիւններն իմանալու համար, ու նոր գաղափարներ գրտնելու համար, որ նոյն վերաբերութիւննե-

րէն ու նոր բաղադրութիւններէն կրնան առաջ գալ: Եւ երբոր վերլուծութեան ձեռքով զաղափարաց մէջն եղած վերաբերութիւնները յայտնուին, կիմացուի միանգամայն թէ ատ զաղափարներն ինչ բանի մէջ իրարու կը համաձայնին ու ինչ բանի մէջ իրարմէ կը տարաձայնին. թէ որ կը միաբանին՝ կը հաստատուի ըսելով է: Թէ որ կը տարաձայնին՝ կը ժխտուի ըսելով չէ, ոչ է. աս հաստատելը կամ ժխտելը հոդույն ուրիշ գործողութիւն մըն է, որ կըսուի Դատումն: Իսկ եթէ ճշմարտութիւն մը ապացուցանելու համար՝ շատ զաղափարներ իրարու հետ լծորդին, անանկ որ մէկը մէկալէն կախուի, կունենանք Տրամախտոտրեան զաղափարը: Այս իրեք գործողութեանց վերայ նսքն երկան պիտի խօսինք: Եւ թէ որ աս ըսած գործողութիւններովը կամասոնցմէ ոմանց ձեռքովը՝ մարդ բանի մը ճիշդ զաղափարը կազմէ, անանկ որ ամէն տեսութեամբ նոյն զաղափարը հասկընայ, աս գործողութիւնն իմանալ կամ Բովանդակել կըսուի: Ուստի բովանդակելն է մէկ բան մը իրեն յատուկ զաղափարներովը մեզի ներկայացընել:

100
100

19. Իմացականութիւնն ու բանավարութիւնն
ի՞նչ է :

Հոգւոյն այլեայլ գործողութեամբն ստա-
ցած գաղափարներուն ձեռքովն իմացակա-
նութեան աւելի ճիշդ գաղափարը կը կազ-
մենք : Աս կարողութիւնը նոյն գործողու-
թեանցն արդիւնքն է . անանկ որ՝ որուն որ
հոգւոյն գործողութիւնները կատարեալ կը բ-
թուած են , այնպիսւոյն կը սենք թէ սուր
ու խորին իմացականութեան ձիւրք ունի :
Փանք հիմա Բանավարութեան կամ Խելչիւն
ստոյգ ու որոշ գաղափարը : Սովորաբար
կըսուի թէ՛ Բանավարութիւնը մտածելու և բա-
նէ մը ուրիշ բան հետեցընելու կարողութիւնն
է : Բայց աւելի որոշ նշանակութեամբ առ-
նելով՝ կրնանք ըսել՝ Հոգւոյն այլեայլ գոր-
ծողութիւնները լաւ ուղղելու կարողութիւնը : Եւ
ան որ ճշմարտութիւնը ինտրուելու համար
հոգւոյն գործողութիւնները լաւ ուղղել զի-
տէ , խելք և տրամախօհելու լաւ կարողու-
թիւն ունի կըսենք :

20. Ի՞նչ է որ կրանք՝ խելչի յարմար, խելքէ
վեր, ու խելչի դեմ :

Ինչպէս որ բանավարութեան գաղափա-
րը բացատրեցինք , անկէց դիւրաւ կը բա-

ցատրուի ան զանազանութիւնն որ սովորական բացատրութեան մէջ կըլլայ՝ թէ այս ինչ վարդապետութիւնը խնչքի կամ քանի յարմար է, խնչք վեր է, խնչքի դեմ է : Ան վարդապետութիւնն որ հոգւոյն գործողութեանցն առարկայ է, ու մարդ կըրնայ նոյն գործողութեանցը ձեռքով հասկընալ, խնչքի կամ քանի յարմար կըսուի : Թէ որ հոգւոյն գործողութեանցն առարկայ չէ, հապա՛ նոյն գործողութիւններէն վեր է, և ոչ զգայարանաց տակ կիյնայ, կըսուի խնչք վեր : Իսկ ան խօսքը, որուն սըտութիւնը հոգւոյն անայլայլակ գործողութիւններուն ձեռքով պայծառ և որոշ կըմբռնուի, խնչքի դեմ կըսուի : Այսպէս, թէ Աստուած մը կայ՝ խնչքի յարմար է. թէ շատ աստուածներ կան, խնչքի դեմ է :

21. Ուրիշ գաղափարները խորհրդածութեանը ինչպէս կըստահանք :

Հոգին իր այլևայլ գործողութեանցը գաղափարներն ստանալէն ետև անոնց ձեռքովն ու մասնաւորապէս խորհրդածութեամբ՝ ուրիշ գաղափարներ կըստանայ, որ անմիջապէս զգայարանացմէ կախմունք չունին : Եւ նախ՝ թէ որ մարդ խորհրդածութիւն ընէ արտաքին առարկաներուն ըրած տպաւորութեանը պատճառաւ կամ ուրիշ առթով մը յիշքեան զգացած այլևայլ

չարժմանցը վրայ , ու մտաց սյուլեայլ վիճակներու վրայ որ զանազան դիպուածոց ու պարագայից մէջ կը գտնուի , կը ստանայ ցառո , ոչրախոտքեան , ստեյտքեան , սիրոյ , ցանկոտքեան , յուսոյ , երկիրդի , ազատութեան , և ուրիշ կրից , յօժարութեանց ու մարդկային բնութեանը հետ կապուած յատկութեանց զաղափարը : Թէ որ աս աշխարհքիս բաներուն վրայ խորհրդածութիւն ընէ , կը տեսնէ որ ներընդունական ու փոփոխական են . և անկէց կը հետեցընէ որ յափտենական եղած պիտի չըլլան . հապապէտք է որ առաջին պատճառ մը ունեցած ըլլան , որն որ ամէն բան ստեղծեր է , և ինքն ուրիշմէ ստեղծուած չէ , որ է Աստուած : Եւ որովհետև արարածոց անկատարութիւններն ան գերագոյն էակին չեն հրնար պատշաճիլ , զանիկայ կը ճանչնայ յափտենական , անհուն , անսահման , պարզ , արզար , անփոփոխելի , և ունող ան ստորոգելիքը , որոնք որ ամենակատար էակին հարկաւ կը պատշաճին : Միանգամայն իրեն ալ արարիչ ու պահպանիչ ճանչնալով զանիկայ , կը ստանայ ան պարտուցը զաղափարը՝ որոնք որ պիտի ունենայ առ Աստուած : Եւ որովհետև զաղափարներն իրարու հետ կապ մը ունենալով՝ իրարմէ առաջ կու գան , զգայարանքնիս , խորհրդածութիւննիս , ու հոգւոյն ուրիշ գործողութիւնները միշտ գործածելով կը ստանանք զաղափարաց ան հրաշալի բազ-

մութիւնը , զորոնք իմացողութիւնն այլ-
կայլ կերպով յարմարցընելով ու ընդար-
ձակելով , հետզհետէ մեր տեղեկութեանց
զանձը կը ճոխացընէ :

ՉՉ . Բովանդակութիւն :

Աս է ահա մեր զաղափարաց ծագումն
ու յառաջադիմութիւնը , որոնք որչափ որ
զանազան ու տարազոյգ են , բայց զգա-
ցումն է ամենուն ազբիւրք : Նխիթեղէն ա-
ռարկայից զաղափարներուն վրայօք աս
ճմարտութիւնը չենք կրնար ժխտել . բայց
և ոչ անմիջապէս զգայարանաց տակ չին-
կած զաղափարաց վրայօք ալ կրնանք երկ-
բայութիւն ունենալ : Ահա քննեցինք ու
տեսանք թէ ինչպէս մեր մարմնոցն զգայա-
րանաց վրայ արտաքին առարկայից տը-
պաւորութենէն զգացմունք առաջ կու գայ .
զգացմունքն ըմբռնում կը բերէ , բարձու-
նումն ալ գիտակցութենէն չբաժնուիր :
Ամէն գիտակցութիւններէ աւելի ազգու
գիտակցութիւնը մտադրութեան անուն
կառնէ : Մտադրութենէն լծորդութիւն գա-
ղափարաց առաջ կու գայ . անկէց ալ յի-
շատակութիւն , երևակայութիւն , յիշողու-
թիւն , ու հայեցողութիւն : Մտադրութիւ-
նը , երևակայութիւնն ու յիշողութիւնը՝ խոր-
հրդածութիւն կը ծնանին . խորհրդածու-
թիւնն առաջ կը բերէ որոշողութիւն , ան-

կէց ալ տարբադադրութիւն ու բաղադրութիւն գաղափարաց : Քաղափարաց բաղադրութենէն ու տարբադադրութենէն վերլուծութիւն առաջ կու գայ . անկէց ալ գատումն ու տրամախոհութիւն : Հոգւոյն ասե ուրիշ գործողութիւններէն կըլլայ մտօք բովանդակելը կամ իմանալը : Հոգւոյն ամէն գործողութեանցը գաղափարէն, ու գանոնք ուղղելու կարողութենէն կըստանանք իմացականութեան ու բանավարութեան գաղափարը : Հոգւոյն գործողութեանցը ձեռքովն ուրիշ գաղափարներ ալ կըստանանք , որ հետզհետէ բազմանալով ծառի մը պէս կուռճանան ու կը տարածուին , որ թէպէտ շատ ճիւղեր բաժնուած է , բայց ամէնն ալ բոլոր իրենց ուժն արմատէն կառնեն , որ է զգացումը :

23. Ա. Հետեւանք . — Բնածին գաղափար չկայ :

Մինչև հիմա ըսածներնէս կը հետեւի Ա. թէ որ ամէն գաղափար զգայարանքներէն ու խորհրդածութենէ ծագումն կառնեն , ուրեմն մեր մտքին մէջ բան չկայ որ աս երկու ճամբէն մտած չըլլայ . օր կը հետեւի որ 'ի հոգին բնածին գաղափար չկայ , կամ այնպիսի ծանօթութիւն որ արարիչն անմիջապէս 'ի հոգին տպաւորած ըլլայ , ու զգայարանացմէ ու խորհրդածութենէ անկախ :

Աս բանիս վկայ կը կանչենք իւրաքանչիւր մարդու գիտակցութիւնը , բաւական է՝ որ աշխատիլ ուզենայ ու ճիշդ քննէ իր մտածութիւններն ու նայի թէ ինչ է անոնց ծագումն ու յառաջադիմութիւնը . ըսել կուզենք որ իր միտքը մտնէ ու լաւ նայի թէ ինչ կը հանգիպի :

24 . Բ . Հետեանք . — Առջի գաղափարները զգայարանաց գաղափարներ են . անոնցմէ ետքը խորհրդածութեան գաղափարները :

Կը հետեի Բ . Հոգւոյն ունեցած առջի գաղափարներն անոնք են , որ զգայարանաց ձեռքովը կընդունի : Անոնցմէ ետքն ու աստիճանաբար կըստանայ խորհրդածութենէ եկած գաղափարները . և մասնաւորապէս իր այլևայլ գործողութեանցը գաղափարները : Ասոր պատճառը՝ Լորին¹ ըսածին նայելով՝ աս է . « Թէպէտև հոգեկան գործողութիւնները անընդհատ կը կատարուին , բայց երբրուն պատկերի մը պէս հոգւոյն վրայ ուժով տպաւորութիւն չեն ըներ՝ և մթին , անորոշ և անհաստատ գաղափարներ կու տան . անոր համար պէտք է որ իմացականութիւնը իր վրայ դառնայ , ու իր գործողութեանցը վրայ խոր

1 Ճաշակ 'ի վերայ մարդկային մտաց . Գիւր+ Բ . 42 . Բ . 3 :

հրդածութիւններ ընէ , ինք զինքն . իր հայ-
եցողութեանցն առարկայ ընէ » :

23 . Գ . Հետևանք . — Գաղափարաց բազ-
մոքիւնը առարկայից բազմոքեանը համե-
մատական է :

Կը հետևի Գ . Գաղափարները այնչափ
աւելի կըլլան , որչափ որ զգայարանաց ու
խորհրդածութեան ներկայացած առարկա-
ները շատ ըլլան . և միանգամայն որչափ ա-
ւելի կարողութիւն և առիթ ունենայ մարդ
աս երկու գործիքները գործածելու և հոգւոյն
գործողութիւններն ուղղելու : Ուստի ա-
նոնք որ խորհրդածութեամբ շատ բան կար-
գալէն զատ՝ փօրձ , դիտողութիւն ու նա՛մ
քորդութիւն կընեն , ու տեսականին հետ
գործնականն ալ կը միացընեն , շատ աւելի
տեսակ տեսակ գաղափարներ կը ստանան
քան զանոնք , որ ասոնցմէ ամենևին մէկն
ալ չեն ըներ :

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԳԱՂԱՓԱՐԱՑ ԱՌԱՐԿԱՅԵՐԵՆ ՈՒ ԱՅԼԵՒԱՑԼ

ՑԵՍԱԿԵՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՑ

26. Առարկայից զանազանութիւնն կը կախուի զազափարաց զանազանութիւնը :

Հոգւոյն ներկայացած զազափարները՝ առարկայից պատկերներն են՝ ինչ բնութիւն որ ունենայ առարկան : Իսկ մեր զազափարաց առարկաները կամ իրապէս մեզմէ գուրս են, և կամ մեր մէջը . կամ պարզապէս կարելի բաներ են, ու միայն մեր երևակայութեան մէջն է իրենց գոյութիւնը, և կամ զգայարանաց տակ կիչնան, կամ թէ միայն իմացականին կը պատշաճին : Արդ առարկայից այլևայլ բռնութենէն, այլևայլ կերպով ըմբռնուելէն, ու իրենց պատկերացը հետ ունեցած այլևայլ վերաբերութենէն, մեր միտքն այլևայլ տեսակք զազափարաց կը ծնանին :

27 . Եկամտաւ ու մտացածին գաղափարներ :

Մեր առջի ունեցած գաղափարները՝ բոլոր նիւթեղէն իրաց գաղափարներ են . ե որովհետև մեզի զգայարանաց ձեռքով կու գան, անոր համար Եկամտաւ կըսուին : Այսպիսի են մարմնոց ու անոնց հանգամանաց գաղափարները . զոր օրինակ գոյն, ձայն, խաւ, և այլն . զորոնք չէինք կրնար ունենալ՝ թէ որ զգայարանք չունենայինք : Ետքը ըզգայարանաց ձեռքով առած գաղափարներնուս վրայ խորհրդածութիւն ընելով, կը սկսինք մենք մեզմէ ուրիշ գաղափարներ կազմել, անոր համար առ տեսակ գաղափարները Մտացածին կըսուին : Աս կերպով երկրաչափք վերացումն ընելով մարմնոց միայն տարածութիւնը կը մտածեն, ու տարածութեանն ալ միայն երկայնութիւնն ու լայնութիւնն առնելով մակերևորի գաղափարը կը կազմեն . իսկ թէ որ միայն երկայնութիւնը մտածեն, գծի գաղափարը կը կազմեն : Թէ որ բաղադրութեամբ լերան ու ոսկւոյ գաղափարը միացընենք, ոսկեղէն լերան գաղափար կը կազմուի : Նոյնպէս գարձեալ նմանութեամբ, համեմատութեամբ, և այլն, մտացածին գաղափարներ կը կազմուին :

28. Պարզ ու բաղադրեալ գաղափարներ :

Գաղափար մը որ ինքնիրեն մտածուի ,
և ուրիշ գաղափարի հետ բաղադրուած չըլ-
լայ , Պարզ կըսուի : Իսկ թէ որ շատ գաղա-
փարներ իրարու հետ միանալով գաղա-
փար մը առաջ գայ , Բաղադրեալ կըսուի :
Սառին գաղափարը բաղադրեալ է , վասն
զի շատ պարզ գաղափարներու միաւորու-
թենէն առաջ կու գայ , այսինքն ճերմկու-
թենէ , ցրտութենէ , պնդութենէ , ծանրու-
թենէ , և այլն . բայց թէ որ միայն ճերմը-
կութիւնը մտածուի , ճերմկութիւնը պարզ
գաղափար է , որովհետև ուրիշ գաղափար-
ներէ բաղադրած չէ :

29. Պարզ գաղափարաց բնութիւնը :

Պարզ գաղափարաց վրայ գիտնալու է
նախ՝ որ այնպիսի բնութիւն ունին , որ զա-
նոնք ուրիշին հաղորդել չըլլար , մինչև որ
դիմացինը ծանօթութիւնը չունենայ : Ուս-
տի ոչ երբէք հնար է հասկըցընել թէ կար-
միր գոյնը ինչ է՝ անոր , որ այնպիսի գոյն
տեսած չէ . և աս բանիս ետեւէ ըլլալն ա-
նանկ է ինչպէս որ մէկը՝ ի ծնէ կուրի մը միտ-
քը գոյներու գաղափարն ուզենայ տպաւո-
րել : Երկրորդ՝ թէ պէտև անթիւ գաղափար-

ներ մենք մեզմէ՝ կրնանք կազմել՝ որ մտա-
ցածին կրսուին (27), բայց բոլորն ալ բա-
ղադրեալ գաղափար կըլլան . իսկ պարզ
գաղափար մը ոչ երբէք կրնանք կազմել՝
առանց զգայարանաց կամ խորհրդածու-
թեան . աս բանիս համոզուելու համար կըր-
նաս 'ի ծնէ կուրի մը ըսել որ գունոյ մը
վրայ գաղափար կազմէ : Երրորդ՝ պարզ
գաղափարացմէ ոմանք մէկ զգայարան-
քով միայն կըմբռնենք , ինչպէս՝ լոյսը , գոյ-
ները տեսութեամբ միայն . ձայնը միայն
լսելեօք . հոտն ու համը հոտոտելեօք ու ճա-
շակելեօք . ասքն ու ցուրտը շոշափելեօք :
Կան ալ որ այլևայլ զգայարանքներով հո-
գւոյն կանցնին . ինչպէս մարմնոց ձևն ու
շարժումը հաւասարապէս կիմանանք թէ
տեսութեամբ և թէ շոշափմամբ : Ոմանք ալ
միայն խորհրդածութեամբ կրստանանք .
ինչպէս ըմբռնման գնդափարն ու հոգւոյն
ուրիշ գործողութիւնները : Կան ալ որ ըզ-
գայարանքներով ու միանգամայն խորհր-
դածութեամբ կրստանանք . ասանկ են զը-
ւարճութեան , ցաւոց , ու անոնց այլևայլ
բնութիւն ունենալուն գաղափարները :

30. Ասերևոյրական ու իմանալի գաղափարներ :

Թէ որ առարկայի մը պատկերը մարմնե-
ղէն կերպարանքով հոգւոյն ներկայանայ ,

գաղափարն Ատերևորական կըսուի . մարմնոց ամէն գաղափարներն ալ առերևութական կըսուին . նոյնպէս առերևութական են ան ամէն գաղափարներն որ մեր երևակայութեամբը կը կազմենք . ինչպէս են բանաստեղծից ու վիպասանից գաղափարները : Իսկ թէ որ միայն իմացականով ըմբռնենք գաղափարը , անանկ որ հոգւոյն ամենեկին պատկեր մը չներկայանայ որ մեծութիւն , ձև , գոյն , և այլն , ունենայ , ան գաղափարն իմանալի կըսուի : Աստուծոյ , հոգւոյն , մոլութեան , առաքինութեան , էակի , և այլն , գաղափարները բոլոր իմանալի են :

31 . Իրական ու ցնորական գաղափարներ :

Ան գաղափարներն որ բնութեան մէջ իրապէս գտնուած առարկաներուն համեմատ են , իրական կըսուին : Արևու , լուսնի , երկրի , և այլն , գաղափարներն իրական են . իրական են նաև ամէն պարզ գաղափարներ : Թէ որ պարզ գաղափար մը բնութեան մէջ իրապէս գտնուած առարկայի մը համեմատ չգայ , կը հետևի որ ան գաղափարը հոգւոյն մէջ կազմուեր է , ու ոչ զգայարաններէ և ոչ խորհրդածութենէ առաջ եկած է . որ հակառակ կելլէ վերն ապացուցուածին (29 Բ .) : Թէ որ առարկան ՚ի բնութեան չկայ և չի կրնար ըլլալ , հապա

մեր երևակայութիւնը կազմած է զանիկայ, այնպիսի գաղափարը Յնորական կըսուի . թևաւոր ձիու գաղափարն ու ասոր նման բանաստեղծից անհամար գաղափարները ցնորական են :

32. Եզական և ընդհանուր գաղափարներ :

Թէ որ առարկայի մը գաղափարը քանի մը յատկութիւններով ու հանգամանքներով այնպէս որոշուած ըլլայ , որ ուրիշ առարկայ չկարենայ բացատրել , և ոչ իր մէջը ուրիշ գաղափարներ բովանդակէ , Եզական գաղափար կըսուի : Իսկ թէ որ ան մէն որպիսութիւններն ու հանգամանքները վերացումն ընեն , և այնպէս մտածես որ շատ առարկաներու յարմարի , ու շատ մասնաւոր բաներ ներկայացընէ , ան գաղափարը Ընդհանուր կըսուի : Սրինակի համար . Յուլիոս Աեսարու գաղափարը եզական է , թէ որ մտածեմ որ հռոմայեցի էր , հիւպատոս եղաւ , գաղղիացիքը նուաճեց , Պոմպէոսի յաղթեց , Հռոմայ կառավարութեան կերպը փոխեց , և ետքը դաւաճաններէ սպաննուեցաւ : Բայց թէ որ վերացումն ընեմ անունը , հայրենիքն և ուրիշ հանգամանքները , որոնցմով որ Յուլիոս Աեսարու եզական գաղափարը կանհատանայ , ընդհանուր մարդու մը գաղափարը կունենամ , որ ոչ միայն Յուլիոս Աեսարու կը յարմարի ,

հապա ամէն հասարակ մարդու . և թէ որ բանական ըլլալն ալ վերացումն ընեմ, կենդանոյ գաղափարը կը մնայ , որ աւելի ընդհանուր է , որովհետեւ մարդոյ և անասնոյ գաղափարները կը բովանդակէ . և թէ որ նոյնպէս վերացումն ընեմ կենդանի և մարմնաւոր ըլլալը , աւելի ընդհանուր գաղափար կուեննամ , որ է գոյացութեան գաղափարը , որ կը բովանդակէ թէ մարմինը և թէ հոգին . և հետզհետէ վերացումն ընելով կը հասնիմ ամենարնդհանուր գաղափարին , որ է ինչ , իր : Եւ ասանկ վերացմամբ եզական գաղափարն ընդհանուր կըլլայ : Իսկ թէ որ աս իրի ընդհանուր գաղափարը մարդ ուզէ եզական գաղափար ընել , պէտք է հետզհետէ աւելցընել ան ամէն հանգամանքն ու որպիսութիւնները , որոնք որ վերացումն ըրինք , մինչև որ նորէն կենսարու եզական գաղափարին հասնի :

33. Ընդհանուր գաղափարաց այլևայլ տեսակները :

Ընդհանուր գաղափարները ձևացընելու կերպէն կիմացուի որ սեռ ու տեսակ կազմելու համար , որ գպրոցներու մէջ գլխաւոր խնդիր մըն էր , պէտք է միայն վերացումն ընել , կամ մէկդի ընել ինչ որ իւրաքանչիւր անհատի յատուկ է , ու ան միայն պահել որ շատ մասնաւոր բաներու յար-

մար կու գայ : Ինչպէս Յուլիոս Կեսարու գաղափարէն վերցընելով ինչ որ իրեն յատուկ էր , կը կաղմուի մարդու գաղափարն որ Տնակ կըսուի , և ամէն մասնաւոր մարդիկներու սեփական է , ու կը բովանդակի կենդանայ գաղափարին մէջ , որ Սեռ կըսուի , և հասարակ է թէ մարդկանց և թէ անասնոց : Բանականորէն՝ որով մարդն անասուններէն կը զանազանուի՝ Տարբերորէն կըսուի : ուստի կըսեն որ ամէն տեսակ կը բաղկանայ սեռէ ու տարբերութենէ : Ան գաղափարն որ առարկայէ մը անբաժանելի է , Յատկորէն կըսուի . իսկ թէ որ բաժանելի ըլլայ , կըսուի Պատահմունք : Մարդն որ մտածենք թէ կենդանի է , ասիկայ սեռ է . իսկ թէ մտածենք որ բանաւոր կենդանի է , տեսակ է . ուսեալ ըլլալու յարմարութիւնը՝ յատկութիւն է . իրական զիտութիւնը՝ պատահմունք է : Ասոնք են դրոյցականաց հինգ ընդհանուր գաղափարները . Սեռ , տեսակ , տարբերորէն , յատկորէն և պատահմունք :

34 : Ընդհանուր գաղափարաց բնորոշներ :

Աս ալ յայտնի է որ աշխարհքիս մէջ ինչ որ կայ նէ եզական ըլլալով , վերացմամբ միայն ընդհանուր կըլլայ , և ընդհանուր գաղափարներն իրապէս գոյող առարկայ չեն ցըրներ , և ոչ իսկ կարելի առարկայ :

կայ, հապա միայն անուն են, կամ մեր մըտաց ըմբռնմունքը: Ուստի շատ կը մոլորէին ան փիլիսոփայք, որոնք որ կը կարծէին թէ ընդհանուր գաղափարներն իրապէս գոյող կամ կարելի առարկաներ կը ցցընեն. անանկ որ ասոնց կարծեացը նայելով՝ կրնար մէկ ընդհանուր գոյացութիւն մը ըլլալ, որ ոչ մարմին և ոչ հոգի ըլլայ և ոչ ուրիշ մասնաւոր բան մը. անոր համար իրականք ըսուեցան, անոնցմէ զանազանելու համար որ իրաւամբք այսպիսի գաղափարները պարզ անուն կը համարին ու մեր մտաց ըմբռնմունք, և անոր համար կըսուին Անոռանականք:

36. Թանճրացեալ ու վերացեալ գաղափարներ:

Եզական գաղափարը Թանճրացեալ գաղափար ալ կըսուի, որոչ առարկայ մը ցցընելուն համար. իսկ ընդհակառակն ընդհանուր գաղափարը վերացեալ ալ կըսուի, որովհետև առարկան անորոչ է և շատ բանի կը յարմարի: Թէ որ ըսեմ Ա եռանկիւնը, Ք ձևը, Լ ուսընթազ մոլորակը, Թանճրացեալ գաղափարներ են, վասն զի իրենց առարկան կորոշեն. իսկ եթէ ըսեմ եռանկիւն մը, ձև մը, մոլորակ մը, վերացեալ կըլլան գաղափարները, վասն զի կըրնայ ո և իցէ եռանկիւն, ձև, մոլորակ իմացուիլ:

36. Հաստատական ու ժխտողական
գաղափարներ :

Պոյացութիւն ունեցող առարկայի մը գաղափարը Հաստատական կըսուի . առարկային գոյացութիւն չունենալէն կամ գոյացութենէ զրկուած ըլլալէն առաջ կու գայ ժխտողական գաղափարը : Լուսոյն , ձայնին , տաքութեան , և այլն , գաղափարները Հաստատական են : Խաւարի , լուսութեան , ցրտութեան գաղափարները ժխտողական են , որով որ առջիններուն պակասութիւնը կը ցըընեն : Մինչև որ Հաստատական գաղափարին ծանօթութիւնը մարդ չունենայ , ժխտողական գաղափարը չի կրնար ըմբռնել . ուստի 'ի ծնէ կոչքը և խուլը չեն գիտեր մութը կամ լուսութիւնն ինչ ըսել է , վասն զի լուսոյ կամ ձայնի գաղափար չունին :

37. Բացարձակ ու արեւչական գաղափարներ :

Առարկայի մը գաղափարն իբրև անկախ որ մտածուի , և ուրիշ առարկաներու վերաբերութիւն չունեցող՝ Բացարձակ գաղափար կըսուի : Թէ որ առարկաներն իրարու հետ վերաբերութիւն մը ունենան , գաղափարներն Արեւչական կըսուին : Բացար-

ձակ կրլլայ Աստուծոյ զազափարը թէ որ մտածենք իբրու էակ ինքնագոյ . իբրև արարիչ որ մտածեկնք՝ առընչական կրլլայ , վասն զի արարածոց հետ վերաբերութիւն կունենայ : Հօրև որդւոյ , տիրոջ ու ծառայի , ստն ու կնաջ , և աջն , զաղափարներն առընչական են , վասն զի մէկն առանց մէկալին ենթադրել չրլլար : Գրեթէ ամէն առարկայից մէջ առընչութիւն մը կայ , որ շատ անգամ չենք դիտեր . և անպակ ըստած անուններուն զազափարներն ընդհանրուպէս առընչական են :

38 . Պայծառ ու մրիկ զաղափարներ :

Թէ որ առարկայի մը ամէն մասունքն ու հանդրամանքները մարդ ճիշդ ըմբռնէ , ու ըմբռնմունքը կատարեալ ու բացայայտ ըլլայ և յիշողութիւնը ան կերպով սրահէ զայն ըմբռնմունքը , որ նորէն ներկայանալու ըլլայ նէ առանց դժուարութեան կարենայ ճանչնալ , ան առարկային զաղափարը Պայծառ կըսուի . իսկ թէ ըմբռնմունքն աս ճշդութիւնը չունենայ , Մրիկ կըսուի : Եւ աւելի ու նուազ պայծառ կամ մթին կըսուի , որչափ որ անկի կամ նուազ ըլլայ ըմբռնման կատարելութիւնն ու բացայայտութիւնը : Եւ թէ որ ըմբռնմունքը կէս մը պայծառ ըլլայ և կէս մը մթին , զաղափարը կրնայինք Ազատ ըսել : Թրինակի համար , պատկեր մը

պայծառ կը տեսնեմ, թէ որ այնչափ լոյս ունենայ՝ որ կարենամ այլևայլ նկարուած առարկաներն իրենց ձևովն ու գունովը ճիշդ տեսնել . իսկ թէ որ մթին կերպով տեսնեմ՝ ըսել է թէ հարկաւոր եղած լոյսը պակաս է , որով պատկերին մէջ նկարուած ամէն բանը կարենամ որոշել :

39 . Որոշ ու շփոք գաղափարներ :

Ինչպէս որ գաղափարը պայծառ կըլլայ թէ որ առարկային ըմբռնումը կատարեալ ու բացայայտ ըլլայ (38), ասանկ ալ գաղափարն Որոշ կըլլայ՝ թէ որ հոգին առարկային վրայ այնպիսի զանազանութիւն մը զգայ , որով ան առարկան ուրիշ ու իցէ առարկայէ կը տարբերի : Իսկ Շփոք գաղափար ան կըսուի՝ որ առարկայ մը ուրիշ առարկայէ մը զանազանելու բաւական նշաններ չի տար : Չոր օրինակ եռանկեան գաղափարն որոշ է , վասն զի իրեք կողմերն ու իրեք անկիւններն ուրիշ ու իցէ ձևէ կը զանազանեն . բայց թէ որ առջևնիս երկու ձևեր կան որոնց մէկը հազար կողմն ունենայ ու մէկալն ինըհարիւր իննսունըինը , թէպէտ և աս երկու ձևերն իրարմէ տարբեր են , բայց անոնց գաղափարները՝ իրարու նայելով՝ շփոթ կըլլան . վասն զի ոչ մէկն և ոչ մէկալն այնպիսի նշան մը չեն տար , որով իրարմէ զանազանուին : Պարզ գաղափար

ները պայծառ են՝ բայց չփոթ . պայծառ են՝ վասն զի ուրիշ գաղափարներ միացած չըլլալուն , չի կրնար ըլլալ որ մաս մը ճանչնանք և մաս մը չիճանչնանք . ուստի կամ պէտք է որ բոլորովին պայծառ ըլլան , և կամ բոլորովին անծանօթ : Իսկ չփոթ են իրենց պարզութեանը պատճառաւ , որով վրանին յատկութիւն մը կամ նշան մը չի տեսնուիր :

40 . Զուգահաւասար և անհասար
գաղափարներ :

Ան գաղափարներն որ առարկաներուն բովանդակութիւնն այնպէս կը ներկայացընեն , որ առարկային վրայ բան չիմնայ որ գաղափարին մէջ չգտնուի , Զուգահաւասար կամ Կատարեալ կըսուին : Անհասար կամ Անկատար կըսուին ան գաղափարները , որոնք որ իրենց առարկային մէկ մասը միայն կը ներկայացընեն : Անդանագիր մը որ ամէն կերպով նախատիպը ներկայացընէ ու բոլորովին նման ըլլայ , զուգահաւասար կըսուի . իսկ թէ որ անկատար կերպով ներկայացընէ , և ըստ մասին միայն նմանի , անհասար կըսուի : Պարզ գաղափարները զուգահաւասար են , որովհետեւ բոլորովին համեմատ ու համաձայն են ան յատկութեանց որ կան իրաց վրայ , և ՚ի մեղ ան գաղափարներն առաջ կը բե-

րեն : Յօդուածոյ գաղափարներն ալ պէտք է գուգահաւասար ըլլան , որովհետև այնպիսի գաղափարներ ունին որ մարդուս ուզածին կամ երևակայածին համաձայն է , անոր համար կրնանք զանոնք օրինակ ու միանգամայն նախատիպ սեպել : Իսկ զոյացութեանց գաղափարները բոլորն ալ անհաւասար են . որովհետև ոչ երբէք ապահով կրնանք ըլլալ թէ որչափ յատկութիւն որ վրանին ունինք մեր գաղափարին մէջ , ճիշդ այնչափ ըլլայ և ոչ աւելի : Ուրեմն յանդգնութիւն է ըսելը թէ տունկերուն , մետաղներուն , օդին և ուրիշ անհամար զոյացութեանց մէջ մեր մտածածէն կամ գիտցածէն տարբեր բան չկայ : Թէ որ ասանկ ըլլար , գիտութեանց յառաջագիտութիւնն իրեն ետքի սահմանը հասած կըլլար :

ԳԼՈՒԽ Դ.

ԳՅԼԱՓԱՐԱԵՐՈՒ ՆՇԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ՄՅՆՑՈՒՄՆԵՐ
ԲՆՈՒՄԸ

41 : Նշաններու հարկատրոսքիւնք :

Պաղատւարներն ու զաղափարներու անշ-
կայլ տեսողները , որ զգոյսարանաց ձեռքով
ու խորհրդածութեամբ կը ստանան , բա-
լոր պատկերներ են , որ 'ի ներքս 'ի մեզ կը
ներկայանան , ու մեր հոգւոյն մէջ ծած-
կուած՝ ուրիշներուն անտեսանելի ու անխ-
մանալի են . անանկ որ մարդ ինչ ճիգն աշ-
ընելու ըլլայ՝ ոչ կրնայ տեսնել կամ իմա-
նալ ուրիշին զաղափարները , և ոչ իրեն
զաղափարներն ուրիշին յայտնել : Ապա
ուրեմն մարդիկ ընկերական կեանք անցը-
նելու , և անասնոց պէս անտառներու մէջ
չթափառելու համար , հարկաւոր էր միջոց
մը գտնել , որով կարող ըլլային յիշել ու ի-
րարու հաղորդել իրենց զաղափարները ,
մտածութիւններն ու պիտոյքը , որով կը
պահուի մարդկային ընկերութեան կապը :

Աս բանիս համար նշաններ հնարեցին , որոնց ամէն մէկն իր յատուկ գազափարէն գատ կը գարրոցանէ եսև ան բանին գազափարը , որուն հետ կապուած է : Եւ որովհետև նշանները կրնան յայտնի և զգալի ըլլալ , նայնպէս յայտնի կըլլան նաև գազափարները որոնց հետն որ ան նշանները կապուած են :

42. Բնական , պատահական ու կամուար նշաններ :

Ամէն նշան գազափարին հետ մէկ կերպարով կապուած չէ . հապա ունանք 'ի բնէ գազափարին հետ կապուած են , անոր համար բնական կրտսին . զոր որինակ , ծախք կրտսին բնական նշանն է . երեւին գոյնը Ծեւանքը , մարմնայն այլևայլ շարժմունքները ներքին կրից բնական նշաններն են : Կան նշաններ ալ որ դիպուածական պարագայով մը գազափարաց հետ կապուած են , անոր համար Պատահական կըսուին . ինչպէս , Հրոտմ պատահական նշան մըն է միտքս բերելու պապին գազափարը , զոր դիպուածով մը հոն եմ տեսեր . վասն զի ուրիշ տեղ ալ կրնայի զինքը տեսած ըլլալ : Ան նշաններն որ ըստ հանդից կապուած են գազափարաց հետ , կամուար կըսուին . ինչպէս , դինուարաց գրտար , նաւերու գրօլը , Թրմ բուկին , զանգակին ձայնը , և այլն . որոնց ամէնը կամուար դրուած նշաններ են :

43. Բնական ու պատահական նշաններու
անբասականորիւնը :

Ով որ գաղափար մը յիշելու կամ հա-
ղորդելու համար միայն բնական ու պատա-
հական նշաններն ուզէ գործածել, քիչ և
կամ ոչինչ օգուտ կրնայ քաղել. մէյմը որ
այդպիսի նշանները քիչ են. երկրորդ որ
ատ հարկաւոր գաղափարները արթընցը-
նելու և յայտնելու համար պէտք է որ ան
առարկանները ներկայ ըլլան. վասն զի ան
գաղափարներուն հետ կապուած են : Յի-
նակի համար, կրակի գաղափարը յիշելու
համար պէտք էր որ ծուխ տեսնենք. պա-
պին գաղափարը Հռոմայի ներկայութենէն
կը կախուի, և այլն. և որովհետև աս պա-
րագանները մեր կանքէն չեն կախուիր, ուս-
տի ուզածնուս պէս ալ ատ նշանները չենք
կրնար գործածել, որով և ոչ գաղափար-
ները :

44. Բասից հարկատրոսիւնը :

Ուրեմն հարկաւոր էր կամաւոր նշաններ
գտնել որ մարդ իր գաղափարները յիշելու
և յայտնելու համար կարենար ըստ հա-
ճոյից գործածել : Ասոր համար բնութեան
բարեխնամ արարիչը մեզի այնպիսի գոր-

ծարաններ պարզեցրէ օրով բնական կերպով կրնանք յօդաւոր ձայն հանել, զորն որ Բառ կանուանենք . և է աս հրաշալի պարզեմարդու միայն շնորհեալ : Աս յօդաւոր ձայները շատ գիրութեամբ ու բազմապիսի դանազանութեամբ կրնանք կազմել . ու իրենց հետ կապուած գաղափարները մեծ գիրութեամբ երբ և որչափ որ կուզենք յիշեցընել ու յայտնել : Թէ որ ուզենանք յիշել ու յայտնել այլոց մեր ըմբռնած այրող ու լուսաւորող մարմնայն գաղափարը, հարկ չէ ալ ծուխը ցցընել կամ կրակը աչքերնտան առջևը դնել, կամ մարմնոյն մէկ մասին դաշխլ, հապա բառական է կրակ անունն արտաբերել, և մէկէն մտքին կը ներկայանայ ան գաղափարն որ մարդիկ ըստ հաճոյա աս բառիս հետ կուպեր են, և անով հոգին իր ըմբռնած գաղափարը որուն որ ուզէ կը յայտնէ :

ԿՅ . Բառերն ընդհանուր նշաններ են :

Բառերը գաղափարներու նշաններ են (ԿԿ), բացց պէտք չէ կարծել որ ամէն եզական առարկայի կամ գաղափարի տարրեր տարրեր անուններ պէտք է յարմարցընել : Աս բանս չէ թէ միայն նեղութիւն էր, հապա նաև անկարելի և անօգուտ . և բառերուն շատութիւնը գործածութեան ատեն շփոթութեան պատճառ կըլլար : Անկարելի

է որ մէկը որչափ հիանալի չի շարժութիւն առ
ունենաց , կարենաց ծառի մը ամէն մէկ տն-
րիկն , խրատաւոր իւր տեսակ թռչնաց ամէն
մէկ անհատին , և կամ աշխարհքիս մէջի ան-
թիւ էակներուն եղականանաւը միտքը պա-
հել : Բայց ենթադրեալ թէ կարենար մէկն
սա բանս ընել , անօդատ կըլլար , լեզուս
ալ անիմանալի . վասն զի ան անունը որտո՞
ղոր ես որոշեալ գաղափար մը կուզեմ գա-
նադանել , չի կրնար ծանօթ ըլլալ անոր՝ տ-
րուն որ իմ գաղափարս պիտի հաղորդեմ :
Յիշեալի համար . թէ որ մէկն ուրիշի մը
հաղորդել ուզելով զիմանիկ ըստած թռչ-
նոյն գաղափարը , սա ընդհանուր բառը
գործածելու տեղ՝ ուրիշ մասնաւոր անուն
մը գործածել ազնեար , ըսածը մարդ չէր
հասկընար . վասն զի որուն հետ որ կը խա-
սի՝ ան թռչնոյն գաղափարը կապած է զիմ-
անիկ բառին հետ և չէ . թէ ուրիշ մասնա-
ւոր բառի մը հետ : Ուստի ինչպէս որ կազ-
մուած են ընդհանուր գաղափարները (32),
նոյնպէս հնարած են ընդհանուր բառեր ,
որ ոչ միայն ընդհանուր գաղափարներ կը
բացատրեն , հասար նաեւ ամէն եղական գա-
ղափարներն ալ որ ընդհանուր գաղափար-
աց տակը կը բովանդակուին : Բայց թէ
որ հարկաւորութիւնը պահանջէ՝ կան ա-
նուններ ալ , որ մասնաւոր բաներու սահ-
մանաւած են , և Յատուկ անուն կըսուին . որ
ան մարդիկներու , քաղաքներու , զեան-
բու , ընտներու , և ուրիշ առարկաներու վրայ

կը դրուին, որոնք որ մասնաւոր անունով
կուզենք որոշել :

46. Բասերը զգադափարները կորոշեն :

Բասերու գիւտին մէկ սքիշ օգուածն ալ
է զտանել որոշել մէկմէկէ ան գադափար
ները, որոնք ապրկալ յատկութեամբք կը
նմանին մէկմէկու, և մէկը մէկաբէն որո-
շելու համար՝ հարկ կըլլար իրեն բոլոր ու-
րիշ յատկութիւնները յիշել : Չոր օրինակի
տակի բառը կը գործածեն՝ փոխանակ ըսե-
լու տարածուող, ձեւտոր, յոժտանելի, հաս-
տատան, պինդ, հողելի, ձայնադական, կաս-
նելի, ծանր, խիտ, արքայազրի մէջ յոժանե-
լի, և այլն, մարմին մը : Ինչ որ սառ զաւր
չի գործածէի, քանի որ սա մեծապէս յի-
շել պէտք ըլլալ՝ արծաթին կամ ուրիշ մե-
տաղի մը հետ չբխտօթելու համար, որոնց
քանի մը յատկութեան նման յատկութիւն-
ներ ունի, հարկ էր. սա ըսած յատկութիւն-
ներս բոլոր շարել. որ անկարելի կամ գո-
նէ շատ գոժաւարին ըլլալուն, տակի բառը
կը գործածեն. և սա անաւտար ան մար-
մնոյն բոլոր յատկութեանցը բաժանադար-
թիւնը կ'իմանան :

47. Բառերը հոգոյն գործողութիւններն երազ կատարելու կը ծառայեն :

Բայց բառերուն օգտակարագոյն մէկ վախճանն ալ ան է որ անոնց ձեռքովը հոգոյն գործողութիւնները շուտ կըլլան . և աս բանս չատերն և ոչ կը մտածեն : Ըմբռնման, գիտակցութեան, մտադրութեան գործողութիւններն ընելու կամաւոր նշաններու կարօտութիւն չունինք . վասն զի աս գործողութիւնները նոյն իսկ առարկայից ներկայութենէն առաջ կու գան . բաւական է որ մէկը չուզէ աւելի ստէպ կրթութեամբ մտադրութիւնը գործածել , մանաւանդ հեռաւոր առարկայի մը վրայ : Բայց հոգոյն սիրիչ գործողութիւնքը նոյնպէս չեն ըլլար . վասն զի առանց նշանացան գործողութիւնները քիչ և կամ ամենեին իսկ չեն գործածուիր : Եւ նախ մարդ ուզածին պէս յիշատակութիւնը չէր կրնար բանեցընել , մինչև որ ներկայ չըլլար ան առարկան , որուն հետ որ կապուած էր իր զաղափարը (12) . Նոյնպէս ալ երևակայութիւնը չէր բաներ , ինչուան որ պատճառաւ մը աչքի առջև չգար ան առարկան , որ երևակայելու ուզած հեռաւոր առարկային հետ կապակցութիւն մը ունի (13) . և աս պարագայէն զատ մարդ ինքնիրենը յիշելու հնարք մը չէր ունենար : Յիշողութիւնը չէր կատարուեր .

վասն զի աս գործողութիւնը կըլլայ յիշելով հեռաւոր առարկային անունը կամ ուրիշ պարագայ մը՝ որ ան առարկային հետ վերաբերութիւն ունի (14). անոր համար եթէ կամաւոր նշաններ չըլլային կամ բառը չըլլար, 'ի գործ չէր դրուեր: Աոյնպէս կըլլային նաև հայեցողութիւնը, խորհրդածութիւնն ու հոգւոյն ուրիշ գործողութիւնները: Բայց կամաւոր նշաններն ըլլալէն ետև, այսինքն բառ, տառ, թուանշան և այլն, մարդ իր գործողութիւններն ուզածին պէս կընէ, ու առարկայից ներկայութեանը կամ առձեռն չեղած ուրիշ պարագայի մը կարօտ չըլլար: Վասն զի նշաններն ուզածին պէս ձեռքն ունենալով ըստ պիտոյից կըրնայ յիշել ան նշաններուն հետ կապուած գաղափարներն, ու առարկայէ առարկայ անցնելու կարօտ չէ և ոչ առարկայից ներկայութեանը, և ոչ ուրիշ օտար պատճառի մը, որ ան առարկայից հետ վերաբերութիւն մը ունի:

48. Ինչո՞ւ դժուարաւ կըմբռնուի բանից հարկատիրոջինը:

Կարծես որ դժուարաւ կըմբռնենք թէ ինչպէս նշանը հարկաւոր են հոգւոյն գործողութիւնները համարձակ կատարելու համար: Աս բանիս պատճառն է՝ վասն զի մենք նախ բառերը կը սորվինք ու ետքը կի-

մանանք հազույն գործողութիւնները , և կատարեալ բարգաւաճութիւն տեսի ուշ կըլլայ . կամ թէ մի և նոյն ժամանակ բաւերը սորակելով ու հոգւոյն գործողութիւններն ընելով , կը կարծենք որ առ գործողութիւնները նշաններուն հետք հաւաքուցութիւն մը չունին : Բայց նշաններուն բացարձակ հարկաւորութիւնք լաւ մը հասկընալու համար , քիչ մը աստե՛ն ասո նշանները մոռնանք , ու ետքը հոգւոյն այլևայլ գործողութիւնները կատարենք , և կը տեսնենք որ անասուններէ տարբերութիւն չենք ունենար . որոնք կամաւոր նշաններ չունենալնուն՝ յիշողութիւնալ չունին , այլ միայն երեակայութիւն , ան ալ ազատեմուն պէս չեն կրնար գործածել : Եւ թէ որ իրենք իրենց հետաւոր աւարկայ մը ներկայացրնեն , ան անձուկ կապէն առաջ հուզայ որ իրենց ըզեզին մէջ ձեռացած է ներկայ տարկային ու հետաւոր պատկերին մէջ : Յնոր համար յիշողութիւնը չէ որ զիրենք գէպ 'ի ան տեղը կը տանի , ուր որ առջի օրը կերակուր են գտած , հապա անօթութեան զգացմունքն այնպէս անձուկ կապուած է ան տեղւոյն ու հոն տանող ճամբուն գաղափարներուն հետ որ անօթութիւնը զգալուն պէս՝ ան գաղափարները կը դարձնուն :

49. Բասից հարկատրուրիանն օրինակներով
հաստատուելք :

Ինչ որ թախնք առ երկու նախընթաց յօ-
դուածներուն մէջ, արդիւնքը զանունք կը
հասարատէ : Փարիզի Գիտութեանց ճեմա-
րանին Յիշատակարանացը մէջ¹ կը պատ-
մուի որ երիտասարդ մը 'ի ծնէ խուլ պրով
և համբ, քանուսիրելք կամ քաննըչարս աս-
բուան ականջը բացուեցաւ : Եւ ինչուան
ան աստենը թէպէտև դրսէն կրօնի այլևայր
արտաքին ներգործութիւնները կրնէր՝ դո-
ւանք անանելով էր տրվել, բաց բողոքն
այ նախական, և ամենեկն ան ներգործու-
թեանցը հետ զազաւաւ մը չէր հասարսծ .
իսկ Բատուծայ, հոգայ, և իր գործողու-
թեանցը բարոյապէս բարի կամ չար բը-
լարուն սկոսց և ոչ ճանաչմունք մը ունեցելք
էր . և ոչ իսկ քրոշ գիտէր թէ մահն ինչ
է : Միով բանի օրերը բարորովին անաս-
նայ մը պէս էր անցուցելք . և ինք զինքը բա-
րորովին գրայտկան աս ներկայ ասարկայից
էր ստուելք, և ան քանի մը զազաւաւարաց
որ աչքովը կամ ուրիշ գրայտարանքով մը
կրնգունէր . իսկ մտադրութիւնն որ սաստիկ
զգացմանց վրայ միայն կերթար՝ զգաց-
մունքներուն հետ կը զաղրէր : Աւելի զար-

մանալի է ուրիշ տասը տարուան պատա-
նւոյ մը վրայ պատմուածը, որ 1694ին Լի-
թուանիոյ և Ռուսիոյ սահմանազուխներն
անտառներու մէջ արջերու հետ զանուեր է:
Ամենեկն բանավարութեան նշան մը չէ
տուեր. ոտուրներուն ու ձեռուրներուն վը-
րայ կը քալէ եղեր, և փոխանակ խօսելու
այնպիսի ձայներ կը հանէ եղեր որ մարդ-
կային ձայնէ ամենեկին օտար: Եւ երբոր խօ-
սել սկսեր է, այնչափ իր առջի վիճակը կը
յիշէ եղեր, որչափ որ մենք կը յիշենք ան
վիճակն որ խանձարրոց մէջ ունեցեր ենք.
ուրիշ կերպ ալ չէր կրնար ըլլալ. վասն զի
առանց կամաւոր նշաններու յիշողութիւն
չըլլար, հապա միայն քիչ մը երեակացու-
թիւն ու հայեցողութիւն արտաքին պատ-
ճառներէ առաջ եկած: Խորհրդածութիւնը
ամենաքիչ, որով և զրեթէ ամենեկին զա-
ղափար խտրել չունի եղեր. բաղդատելու
կարողութիւնը քիչ, վերացութիւն ամե-
նեկն, քիչ մը դատումն, և խիստ քիչ տրա-
մախոհութիւն: Ուրեմն պէտք է հետևը-
նենք որ առանց կամաւոր նշաններու ծա-
նօթութեանց մէջ յառաջադիմութիւն մը
չի կրնար ըլլալ, մանաւանդ թէ և ոչ իսկ
գիտութեան անունը կըլլայ:

Յ0 . Բառից նշանակութիւնը բոլորովին
կամատր է :

Գաղափարներն որ բառից ձեռքովը կը
գարթնուն , անոնց հետ ամենեին բնական
կապակցութիւն մը չունին , հապա մարդ
կային կամաց ծնունդն է . որ է ըսել՝ թէ
բառից նշանակութիւնը բոլորովին կամա-
տր է : Աս նշմարտութիւնն այնչափ բացա-
յայտ է , որ կարծես թէ ապացուցի ալ կա-
րօտ չէ : Այլևայլ ազգք նոյն գաղափարն
այլևայլ կերպով կը բացատրեն . մանաւանդ
թէ նոյն ազգին մէջն ալ մի և նոյն գաղա-
փարն այլևայլ անուններ ունի . ան բառերն
որ հիները կը գործածէին՝ նորերն ամենեին
չեն գործածեր¹ : Թէ որ բառերը գաղա-
փարներուն հետ բնական կապ մը ունե-
նային , ամէնքը նոյն լեզուն պիտի խօսէին ,
և օտար լեզուներ սորվելու աշխատութիւնը
պիտի չքաշէին , որ ծանօթութեանց յա-
ռաջադիմութեանը մեծ արգելք է :

Յ1 . Բառերուն յանդուածոյ գաղափարները :

Կըլլայ երբեմն որ բառ մը աւտորական
եղած գլխաւոր գաղափարէն զատ՝ ուրիշ

1 Ովբատ . Ար . Քերթ . 62 :

գաղափարներ ալ կը նշանակէ, որոնք Յանդաւոյ կըսուին, և առաջ կու գան յօնքերուն դիրքէն, ձայնին եղանակէն կամ մարմնոյն շարժմունքէն որ բառը արտաբերելու ատեն կերևնան : Չոր օրինակ մէկուն տուգրոց որ ըսելու ըլլանք, չէ թէ միայն կիմացընենք որ շիտակը չըսեր, հապա ան արտաբերելու կերպէն նաև նախատինք կընենք : Աս յաւելուածոյ գաղափարներէն շատ հեղու թշնամանողական ու աղտեղի բառեր առաջ կու գան . վասն զի չկայ բառ մը որ ըստ ինքեան չարամիտ իմաստ տուց' թէ որ պատշաճ վայելչութեամբ արտաբերուի :

Յ2. Լեզուի մասկանց կարևորութիւնը գաղափարները բացատրելու և իրարու հետ միացրենելու համար :

Գաղափարները բացատրելու հարկաւոր եղած բառերէն գատ, ուրիշ ձայներ ալ կան, որ գաղափարներն իրարու հետ կը կապեն, և առարկաներուն մեր վրայ ըրած տպաւորութեան այլևայլ կերպերը կը բացատրեն : Անոնց ձեռքովը խօսքը կը ձևացընենք, և այնպիսի իմաստ ու ազդուութիւն կու տանք, որ մեր մտածութիւններն ու մեր զգացմունքներն ուրիշի միտքը դիւրաւ մտցընեն : Աս ձայներն են որ մասերկուսը կըսուին ու քերականները Մակրայ,

Նախադրութիւն, Զայնարկութիւն, Շաղկապ և այլն կանուանեն . ասոնցմէ են նաև Ածանցակերտ ու Հոյովակերտ մասնիկները : Պէտք է լաւ ըմբռնել աս մասնկանց ուժն ու նշանակութիւնը , որպէս զի մարդ կարենայ ըստ յատկութեան գործածել : Որովհետև ասոնց ճիշդ գործածութենէն կը կախուի ուճին գեղեցկութիւնը , և խօսքն ալ անով իմանալի կըլլայ . իսկ թէ որ ատ ձայները սխալ կերպերով գործածուին , լսողը կամ կարդացողը կը շփոթի : Թէպէտև աս բաներն իրենք իրենցմէ ամենևին գաղափար մը չեն տար , բայց շատ գործածական են , ու լեզուին մէջ ամենակարևոր , և բանը լաւ բացատրելու կը ծառայեն :

53 . Բառից բիւր գաղափարաց բոռոյն համեմատական է :

Թէ որ բառերը գաղափարաց նշաններն են , կը հետևի որ եթէ գաղափարաց թիւը շատ ըլլայ , բառից թիւն ալ պէտք է շատ ըլլայ : Եւ որովհետև որչափ աւելի շատ առարկաներ ըմբռնելու առիթ ըլլայ՝ այնչափ ալ գաղափարները կը շատնան (25) , անոր համար գիտուն ու վաճառական ազգերը , որոնց մէջ գաղափարներուն թիւը հետզհետէ շատնալու վրայ է՝ շատ առարկաներ ունենալով , բառերու կողմանէ ալ աւելի հարուստ են քան զտոգէտ ու աղքատ

ազգերը : Հրէից ազգը թէպէտև Յունաց ազգէն աւելի հին ազգ էր, և Եգիպտացւոց՝ մէ՛ որոնց մէջն որ երկան ատեն կեցաւ՝ իր լեզուն անեցուցեր էր, բայց որովհետև միշտ տգէտ, աղքատ ու աննշան մնաց, իր լեզուն ալ նոյնչափ Յունաց լեզուէն բառից շատութեան կողմանէ աղքատ էր, որչափ որ Յոյնք աւելի առաջ գացած էին գիտութեանց, վաճառականութեան ու փառաց կողմանէ :

ՅԿ. Ի՞նչպէս կարելի է լեզուն անեցրնել :

Լեզուն կրնայ անեցուիլ՝ նոր զաղափարները բացատրելու համար՝ նոր բառեր հնարելով. բայց շատ անգամ ալ ուրիշ մեռած լեզուէ մը բառեր կառնեն և զանոնք կը յարմարցընեն. մեր մէջը բառերը բարդելով՝ լեզուին շատ հարստութիւն կրնանք տալ : Իտալացւոց լեզուին մեծ ճոխութիւնը լատինէն առած է, որուն ծնունդն է, և իր պիտոյքն անկէջ կրնայ լեցընել. իսկ թէ որ լատինը բաւական չըլլայ, յունէն կառնէ. որ լատինին մայրն է ու քան զայն աւելի ճոխ : Արևմտեան լեզուաց մէջ իտալերէնէն ետև զաղղիերէնը լատինէն շատ բան առած է. զաղղիերէնին մէջը շատ բառ կայ, որ լատինութիւնը զուտ պահած է, և շատ ալ որ յունութիւնը : Ուրիշ արևմտեան լեզուներն ալ լատինէն կամ ուրիշ լեզուէ

բառեր առած են այլևայլ դիպուածներու կամ յեղափոխութեանց պատճառաւ¹։ Բայց նոր գաղափարներ նոր բառերով բացատրելու համար, թէ ուրիշ լեզուէ առնուած ըլլան և թէ նոր հնարուած, ոչ երբէք ըստ քմաց, հապա լեզուին կանոնացը համաձայն պիտի ըլլան. իսկ աս կանոնները բացատրելու տեղը հոս չէ։ Բայց գիտնալու ալ է Կուինտիլիանոսին խօսքը թէ Նոր բաները առանց վտանգի չեն շինուիր²։

1 Հայերէնին մէջ հին առենը Պարսից բառեր մտած են, ու արարացւոց տէրութեանն առեն արարացի բառեր, իսկ խաչակրաց ժամանակը գաղղիացի բառեր։

2 Գիրք Ա. ԴԼ. Ծ :

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

Դ Ա Տ Ո Ւ Մ Ն

Հոգին գաղափարներն ըմբռնելէն ետև ,
կըսկսի անոնց վրայ այլևայլ տեսութեամբ
դիտողութիւններ ընել ինչ կերպով որ կա-
րելի է : Եւ որչափ որ ատ դիտողութեանց
մէջ առաջ երթայ՝ հետզհետէ գաղափար-
ներն իրարու բաղդատել կըսկսի , որ անոնց
իրարու հետ կամ ներկայացուցած առար-
կայիցը հետ համաձայնելուն կամ անհա-
մաձայնելուն վերաբերութիւնները գտնէ :
Աս գործողութիւնը Դատումն կըսուի . և ու-
րովհետև մեր մտացը ծանօթութեանց մէջ
յառաջադիմութեանն երկրորդ քայլն է աս ,
անոր համար աս երկրորդ գիրքն ալ անոր
վրայ կը խօսի :

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԳՆՏՈՒՄՆ ԵՒ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹԻՒՆ

55. Դատումն ինչ է :

Երբոր մեր գաղափարները բաղդատենք և ըստ մեր տեսութեանը վրանին համաձայնութիւն մը տեսնենք, իրարու հետ կը միացընենք զանոնք է բառովը . և աս Հաստատել կըսուի . իսկ երբոր տեսնենք որ իրարու անհամաձայն են, իբարմէ կը բաժնենք, և աս բանը կը բացատրենք չէ բառով, որ կըսուի Ժխտել : Ուրեմն Դատումն աս երկու գործողութիւններով կըլլայ (18) . և անով կը ցցընենք թէ առարկաները մեր վրայ ինչ տպաւորութիւն ըրած են, և անխօսքովը կը բացատրենք զգացածնիս : Հոգին ձեան գաղափարը կըմբռնէ, նոյնպէս սպիտակօրեան գաղափարը . և ասոնց վրայ ունեցած գիտակցութեամբը կիմանայ որ աս երկու գաղափարներն իրարու հետ կը համաձայնին, ուստի զանոնք իրարու հետ կը միացընէ ու կը հաստատէ թէ ճիշտն է

սպիտակ . իսկ ընդ հակառակն կը տեսնէ որ նոյն ձեան գաղափարը չի պատշաճիր անարեան գաղափարին հետ , ուստի զանոնք իրարմէ կը բաժնէ ու կը ժխտէ թէ ձիանն ոչ է՝ սև : Ուրեմն դատումը գաղափարաց բաղգատութիւնն է՝ անոնց իրարու համաձայնիլը կամ տարաձայնիլը ճանչնալու համար :

Յ6 . Նախադասութիւնն ինչ է :

Ինչպէս որ գաղափար մը բացատրելու համար բառի կարօտ ենք , այնպէս ալ դատում մը բացատրելու համար . բայց որովհետև կրկին գաղափար կայ դատման մէջ , հարկ կըլլայ անկէ կրկին բառ գործածել . և ինչպէս դարձեալ ան գաղափարները կը հաստատենք կամ կը ժխտենք է կամ չէ բայով , նոյն եմ բայը պէտք է որ գտնուի դատման բացատրութեանը մէջն ալ : Արդ դատումը բացատրելու համար բառից միութիւնը Նախադասութիւն կըսուի : Առջի յօդուածը յիշուած օրինակին մէջ հոգին ձեան ու սպիտակութեան գաղափարն ըմբռնելով կը տեսնէ որ սպիտակութիւնը ձեան կը պատշաճի . մինչև հոս դատումն է . իսկ երբոր աս դատումը բացատրէ ե ըսէ , ձիանն է սպիտակ , ահա աս բացատրութիւնը կըլլայ նախադասութիւն : Ուստի դատումն որ հոգին մտքին

մէջ կընէ, Լոր¹ կանուանէ Մտատր նախադատարիւն . իսկ բառից միաւորութիւնն որ զայն կը բացատրէ, Զայնական նախադատարիւն կամ արտայայտարիւն :

57. Նախադատարեան մասերը :

Տրամաբանը մասնաւոր անուն կաւ տան ան գաղափարաց որով կը բաղկանայ նախադատութիւնը, և ան բային որ գանձը կը միացընէ կամ կը բաժնէ : Ուստի ան գաղափարը որուն վրայ բան մը կը հաստատուի կամ կը ժխտուի՝ Ենթակայ նախադատութեան կըսուի . ան գաղափարն որ կը հաստատուի կամ կը ժխտուի՝ Ստորոգելի կամ Մակդիր . իսկ բայը՝ որ գաղափարենք կը միացընէ կամ կը բաժնէ կըսուի Զօդ կամ Շաղկապ : Աս նախադատութեանս մէջ ձիւնն է սպիտակ, ձիւնը որուն վրայ սպիտակութիւնը կը հաստատուի, ենթակայ է . սպիտակն որ ձեւան կը պատշաճի, օտորոգելի է . իսկ բայը է կամ չէ, որ ենթակայն ստորոգելիին հետ կը միացընէ կամ անկէց կը բաժնէ, զօդ կըսուի : Ենթակայն ու ըստորոգելին մէկ անունով խզերք կամ Մայրք նախադատութեան կըսուին :

1 Գիւրբ Դ. ԳԼ. Ծ. Ծ :

ՅՑ. Կրճատ նախադասութիւն :

Ամէն նախադասութեանց մէջ միշտ
յայտնի չեն դրուիր եզերքը կամ բայը ,
հապա մէկը կամ մէկայլը զանց կառնուի
ու գորութեամբ կիմացուի : Չոր օրինակ ,
աս նախադասութեանս մէջ Ենասր յադրեց ,
ստորոգելին չկայ կամ բային հետ միացեր
է , որ պարզ ու սովորական կերպով պէտք
էր ըսել Ենասր եղաս յադրող . տեղ ալ կայ
որ կրնայ մարդ ենթակայն ալ թողուլ ու
ըսել եղաս յադրող . այսինքն՝ Ենասր եղաս
յադրող . բայն ալ կրնայ ձգուիլ . գոս այր ան-
պիտան . այսինքն դու որ անպիտան մարդ
ես : Երբեմն բայը մինակ ամբողջ նախա-
դասութիւն մըն է . զոր օրինակ . որտայ ,
փայտատակե . այսինքն՝ երկինքն է որտացող ,
երկինքն է փայտատակող : Խօսքին մէջը հարկ
է շատ անգամ կրճատ նախադասութիւն-
ներ գործածել . ապա թէ ոչ՝ խօսքը ճա-
պաղ , ձանձրալի և անտանելի կըլլայ :

ԳԼՈՒԽ Բ .

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹԵԱՆՑ ԱՅԼԵՒԱՅԼ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

59 . Հաստատողական ու ժխտողական
նախադասարիւններ :

Հաստատողական կը բաժնեն սովորաբար նախադասութիւնները , բայց մենք հոս գլխաւորները միայն կը յիշենք . որովհետեւ ըստ մեծի մասին գործածութեան մէջ աստատութիւնները մեծ օգուտ մը չունին . Ուստի ան նախադասութիւնն որով կը հաստատուի թէ ստորոգելին ենթակային հետ կը պատշաճի , Հաստատողական կըսուի . զոր օրինակ մահկանացոյ է մարդը . սիրելի է առարիւնտրիւնը : Իսկ թէ որ ստորոգելին ենթակայէն բաժնուի ու ըսուի թէ իրարու չեն պատշաճիր , նախադասութիւնը ժխտողական կըսուի . զոր օրինակ մահկանացոյ չէ հոգին . սիրելի չէ մոլորիւնը :

60. Ճշմարիտ կամ սուտ նախադասութիւն :

Հաստատողական կամ ժխտողական նախադասութիւնները ճշմարիտ կըլլան, թէ որ ստորոգելին ենթակային իրօք պատշաճի կամ չպատշաճի. իսկ Սուտ կըլլան թէ որ նախադասութեան հաստատած պատշաճողութիւնը կամ անպատշաճութիւնը գաղափարներուն իրարու հետ ունեցած իրական առնչութեան անհամաձայն ըլլան : Չոր օրինակ, ձիւնը ձերմակ է. երջանիկ չէ ագահը. աս երկուքն ալ ճշմարիտ նախադասութիւններ են. վասն զի առջի նախադասութեան մէջ ճերմկութիւնն իրապէս կը պատշաճի ձեան. երկրորդ նախադասութեան մէջ երջանկութիւնը ներհակ է ագահին էութեանը : Իսկ թէ որ ըսեմ թէ երկիրս արեւն մեծ է, լուսինը դիմահար մարմին չէ, նախադասութիւնները սուտ կըլլան, որովհետև երկիրս արեւէն պզտիկ է, լուսինը դիմահար մարմին է :

61. Պարզ, բաղադրեալ, խառն
նախադասութիւն :

Ան նախադասութիւնն որ մէկ ենթակայ ու մէկ ստորոգելի ունի, Պարզ կըսուի. զոր օրինակ, շատ ծանր է ոսկին : Իսկ թէ որ շատ

ենթականեր կամ շատ ստորոգելիներ ըլլան՝ Բաղադրեալ կըսուի . զոր օրինակ յաշոտօրօրէն ու ճախոշոտօրօրէն , աղքատօրօրէն ու հարստօրօրէն , կեանքն ու մահը Աստուած մէկու գիտն . կամ Աստուած է ամենակարող , ամենահման , ամենահ , անհոռն , և այլն , բաղադրեալ նախադասութիւններ են . վասն զի մէջերնին քանի ենթակայ կամ ստորոգելի կան նէ , նոյնչափ դատմունք կամ նախադասութիւններ կը ցցընեն : Իսկ իտան կըսուի նախադասութիւնը երբոր ենթակային կամ ստորոգելոյն հետ միանան մէկ կամ շատ նախադասութիւններ , որ Միջանկեալ կըսուին . զոր օրինակ մարդն որ իմացական էակ է , պէտք է զԱստուած սիրէ՝ որ իր ստեղծողն է . — որ իմացական էակ է նախադասութիւնը միջանկեալ է , մարդ ենթակային հետ միացած . որ իր ստեղծողն է՝ ուրիշ միջանկեալ նախադասութիւն մըն է՝ Աստուած ստորոգելիին հետ միացած : Ասոնցմէ յայտնի կերևնայ բաղադրեալ ու խառն նախադասութեանց իրարմէ տարբերութիւնը :

62 . Միջանկեալ նախադասութեանց վրայ Ինչ դատաստան ընելու է :

Միջանկեալ նախադասութիւնը՝ կամ ենթակային և կամ ստորոգելոյն զազափարը պարզաբանելու համար է . որ է ըսել մէկին կամ մէկալին մէկ յատկութիւնը կը բացայայտէ . և կամ թէ երկուքէն մէկուն

հետ այնպէս կապուած է որ գլխաւոր նախադասութեան ճշմարտութիւնը կամ ստութիւնը միջանկեալ նախադասութեան հետ կապակցութենէն կը կախուի: Թէ որ պարզաբանելու համար է, միջանկեալ նախադասութիւնը վերցուի ալ նէ, գլխաւոր նախադասութիւնը ճշմարիտ կը մնայ. իսկ թէ որ գլխաւոր նախադասութեան ճշմարտութեանը կամ ստութեանը հետ կապակցութիւն ունի, գլխաւոր նախադասութիւնը միջանկեալէն բաժնել չըլլար: Զոր օրինակ, յիշած օրինակին մէջ որ իմացական եակ է միջանկեալ նախադասութիւնը՝ մարդ ենթակային պարզաբանութիւնն է. ու մէկալ միջանկեալ նախադասութիւնը, որ իր ստեղծողն է, Աստուած ստորոգելոյն զազափարը կը պարզաբանէ: Աս միջանկեալ նախադասութիւնները վերցրնելու ալ ըլլանք՝ գլխաւոր նախադասութիւնը միշտ ճշմարիտ կը մնայ, թէ մարդ պետք է զԱստուած սիրէ: Բայց թէ որ ըսեմ, Ան մարդն որ Աստուծոյ պատուիրանները կը պահէ, կը փրկուի, միջանկեալը՝ որ Աստուծոյ պատուիրանները կը պահէ՝ զենթակայ մարդն իր ընդարձակ նշանակութենէն ամփոփելով, գլխաւոր նախադասութիւնը կը հաստատէ թէ ամէն մարդ չի փրկուիր, հապաւան միայն որ Աստուծոյ պատուիրանները կը պահէ. ուստի թէ որ միջանկեալ նախադասութիւնը դուրս թողուի, գլխաւոր նախադասութիւնն որ անով ճշմարիտ էր, ա

ուանց անոր սուտ կըլլայ : Ուրեմն զլիաւոր նախադասութիւնը միջանկեալ նախադասութենէն պէտք է լաւ զանազանել , որպէս զի զրոյր կամ խօսողը մէկուն տայ մտադրութիւնը , չէ թէ մէկալին . և որպէս զի իմացուի թէ միջանկեալ նախադասութիւնը էական մասն է զլիաւորին , չէ նէ եզերացը բացայայտութիւն մը , աս բանս թէպէտ և հեղինակին մտքէն կրնայ իմացուիլ , բայց աւելի ապահով ընդհանուր կանոնն աս է , թէ միջանկեալ նախադասութիւնն ան ատենը էական մասն է , երբոր առանց ան նախադասութեան ենթակայն ու ստորագելին իրարու չեն պատշաճիր :

63 . Պայմանական նախադասութիւն :

Պայմանական կըլլայ նախադասութիւնը երբոր երկու նախադասութիւն թէ որ պայմանական մասնկամբ կամ անոր համագոր կերպով մը իրարու հետ կապուին . աս նախադասութեանց առջինը կըսուի Նախորդ , ետքինը Հետևորդ : Չոր օրինակ , թէ որ ազան է՝ բշտառ է . թէ որ առաքինի մարդ է՝ երջանիկ է . — թէ որ ազան է , ու թէ որ առաքինի մարդ է՝ նախորդ են . իսկ բշտառ է , երջանիկ է՝ հետևորդ են : Պայմանական նախադասութեանց ճշմարտութիւնը կիմացուի մասանցն իրարու հետ ունեցած կապակցութենէն : Չոր օրինակ , որովհետև

Թշուառութիւնն ազահաւթեան հետ կապուած է, ու երջանկութիւնն առաքինութեան հետ, առ նախագասութիւնները ճշմարիտ են: Իսկ թէ որ առ հարկաւոր կապակցութիւնը չըլլայ, նախագասութիւնը կրնայ սուտ ըլլալ. ինչպէս է առ նախագասութիւնը. քե որ ազահ է՝ կաքանչ գիտեաա նախագասութիւնը կրնայ սուտ ըլլալ, որովհետեւ հարկաւոր վերաբերութիւն մը չկայ ազահ ըլլալու և կաքանչ գիտնալու մէջ. բայց թէ ասանկ ըսէ՞նք, երբ պարզ է՝ կաքանչ գիտեա, իրաւ կըլլար:

64. Տարանջատ նախագասութիւն:

Թէ որ նախագասութիւն մը երկու նախագասութեանէ բաղադրած ըլլայ, և նախագասութեանց մէկը հաստատողական ու մէկալը ժխտողական ըլլայ, ու մեթակայն մէկ, բայց ատորոգելիներն այլևայլ, կամ ատորոգելին մէկ ու ենթականերն այլևայլ, Տարանջատ կամ Բաժանական կըսուի: Չարօրինակ, Ճոխարիտ և ոչ առաքինարիտ ենքոյ անկեալ են փոփոխութեանց թախտին. առ նախագասութեան մէջ երկու նախագասութիւն կայ, մէկը հաստատողական մէկալը ժխտողական. այսինքն՝ անարիտ ենքոյ անկեալ են փոփոխութեանց թախտին, որ հաստատողականն է. իսկ ժխտողականն է առաքինարիտ չէ ենքոյ անկեալ փոփոխու-

բեանց քախտին . և աս նախադասութեան մէջ երկու ենթակայ կայ ու մէկ ստորոգելի : Այսպէս կըսէ Ուրատիոս . Չերկիրն և ոչ զոգիս փոփոխեն որ ընդ ծովս յածին . այսինքն որ յածին ընդ ծովս զերկիրն փոփոխեն . որ յածին ընդ ծովս ոչ փոխեն զոգիս . հոս մէկ ենթակայ կայ ու երկու ստորոգելի :

65 . Բացբարձական նախադասութիւն :

Բացբարձական կըսուի նախադասութիւն մը երբոր հաստատուի թէ ստորոգելի մը մէկ ենթակայի մը միայն կը պատշաճի , կամ ենթակայ մը մէկ ստորոգելի մը միայն կը բովանդակէ : Չոր օրինակ , Աստուած միայն է ամենակարող բացբարձական նախադասութիւն է , որովհետև ուրիշ որ և իցէ ենթակայի վրայ չի կրնար ատ ամենակարողութիւնը պատշաճիլ Աստուծմէ զատ : Գիծն երկայն է միայն . աս նախադասութեամբ երկայնութենէն զատ ուրիշ ո և իցէ ստորոգելի չի պատշաճիր զծին : Բացբարձական նախադասութիւնը թէ ենթական մերժէ և թէ ստորոգելին , շատ անգամ կրնայ սուտ ըլլալ . որովհետև շատ զժար է ամէն մերժուած ենթականերն և կամ ենթակայի մը ամէն պատշաճ յատկութիւնները ճանչնալ : Ուստի առաջ լաւ մը պէտք է բացբարձական նախադասութիւնը կըռել . բայց և թէ երբոր մարդ բացայայտ ըմբռնէ ստո-

բարեկարգ ենթակային հետ ունեցած բաց-
բարձրական նախապայմանութիւնը, ինչպէս յի-
շած օրինակը թէ Աստուած միայն է ամենա-
կարող, այնպիսի նախապայմանութիւն մըն է
որ տարակցա չի վերցընէր :

66. Ընդհանուր, մասնաւոր ու եզակի
նախադասութիւններ :

Նախադասութեան մը ենթական կրնայ
ընդհանուր, մասնաւոր ու եզակի ըլլալ :
Էնթակային առ այլևայլ ընդարձակութե-
նէն կը հետևի որ նախադասութիւնն ալ
ըլլայ Ընդհանուր, Մասնաւոր և Էզակի : Ա-
մեն մարդիկ մտնկանացա են. ընդհանուր
նախադասութիւն է, վասն զի ենթական
ամեն մարդիկ ընդհանուր է . Յմանք մար-
դիկ գիտան են, մասնաւոր է նախադասու-
թիւնը, ենթակայն ամենք մարդիկ մասնա-
ւոր ըլլալուն, իբրև ամէն մարդկանց մաս
մը . բայց թէ որ ըսեմ, Յոգիտս կեանք կրտ-
րիմ էր, առ նախադասութիւնն եզակի է,
վասն զի ենթական ժէկ ամձ մը միայն կը
նշանակէ : Արեւմտե մասնաւորն առ Խղական
նախադասութեանց տարբերութիւնն է, որ
մասնաւորն նախադասութեան ենթական
ամենք է, իսկ եզակիանինն որդեւոյ : Իսկ
ընդհանուր նախադասութիւնը կամ Ռևո-
զանցական կըլլայ, և կամ Բարոյական . ընա-
րանց զիմք ընդհանուրին ամենեկին բացա-

ութիւն չըլլար, բարոյականէն կրնայ ըլլայ: Չոր օրինակ, թէ որ ըսենք Ամեն մարդիկ մահկանացու են, բնագանցական ընդհանուր նախադասութիւն է. որովհետեւ մարդ չկայ որ մահուրնէ ազատ ըլլայ. բայց թէ որ ըսենք՝ Ամեն հին հոտմայեցի գիւտորները կտրիմ էին, բարոյապէս ճշմարիտ կըլլայ նախադասութիւնը, վասն զի վատասիրտ գինուոր ալ կրնար ըլլալ: — Ընդհանուր նախադասութիւնները թէ հաստատօքական կրնան ըլլալ և թէ ժխտողական:

67. Ներհական, հակասական. ենք ներհական նախադասութիւններ:

Թէ որ երկու նախադասութեանց ենթական ու ստորոգեալը նոյն ըլլայ, բայց մէկը հաստատողական ու մէկալը ժխտողական, Բնորոշակք կըսուին: Բայց որովհետեւ այլևայլ բնութեամբ կրնան ըլլալ աւ ընդդիմակ նախադասութիւնները, անոր համար ալ այլևայլ բնուն կառնեն: Թէ որ երկուքն ալ ընդհանուր կամ իզական ըլլան՝ Ներհական կըսուին. զոր օրինակ, Ամեն մարդ ողջ է: — Ոչ ոք մարդ ողջ է. Ներսն անգրոսրեան հրէշ մըն էր. Ներսն անգրոսրեան հրէշ մը չէր: Թէ որ նախադասութիւններուն մէկն ընդհանուր ըլլայ ու մէկալը մասնաւոր, Հակասական կըսուին. զոր օրինակ, Ամեն մարմին ծանր է — Մարմին մը ծանր չէ:

Իսկ թէ որ երկուքն ալ մասնաւոր ըլլան, Երեւերհական կըսուին. զոր օրինակ Մարմին մը տարածեալէ—Մարմին մը տարածեալ չէ: Գիտնալու է որ եթէ երկու ներհական նախադասութիւններն ընդհանուր ըլլան, ու ստորոգելին հարկաւ չպատշաճի ենթակային՝ հապա պատահմամբ միայն, սուտ կըլլան. զոր օրինակ, Ամէն մարդ գիտուն է—Ոչ ոք մարդ գիտուն է: Իսկ հակասական նախադասութեանց ընդհանուրը սուտ ալ ըլլայ, մասնաւորը կրնայ ճշմարիտ ըլլալ. ինչպէս, Ամէն մարմին պիտու է, սուտ է. Ոմանք մարմինք պիտու չեն, ճշմարիտ է: Ենթներհականք երկուքն ալ կըրնան ճշմարիտ ըլլալ ու երկուքն ալ սուտ. զոր օրինակ, Ոմանք դատաստրք արդարութիւնք կը վաճառեն — Ոմանք դատաստրք զարդարութիւնք չեն վաճառեր. աս երկու նախադասութիւններն ալ կրնան ճշմարիտ ալ ըլլալ՝ սուտ ալ ըլլալ: Ուրեմն բուն ընդդիմադրութիւնն ընդհանուր կամ եզական նախադասութեանց մէջ կըլլայ. միայն թէ ընդհանուր նախադասութեանց ստորոգելին պէտք է որ ենթակային էական ըլլայ՝ որ ընդդիմադրութիւն ըլլայ:

68. Խոտորնակ նախադասութիւն:

Նախադասութիւն մը ուրիշ նախադասութեան խոտորնակ կըսուի թէ որ մէկին

ենթական մէկալին ստորոգելի ըլլայ, ու մէկալին ստորոգելին առջինին ենթակայ. բայց անանկ որ նախադասութիւնն առջինին պէս ճշմարիտ մնայ: Զոր օրինակ, Հասարակողմ եռանկիւնը հասարակիւն է. ասոր խոտորնակն է աս. Հասարակիւն եռանկիւնը հասարակողմ է: Մարդն է կենդանի քանատր — Բանատր կենդանին մարդ է: Նախադասութիւն մը խոտորնակ ըլլալու համար պէտք է որ ենթակային գաղափարը ստորոգելոյն գաղափարն ամբողջ բովանդակէ. ուստի թէ մէկ մաս մը միայն պարունակէ, նախադասութիւնը խոտորնակ չի կրնար ըլլալ. և մէկն որ ընէ, սուտ կըլլայ: Արովհետև մարդ ըսելով կը հասկըցուի քանատր կենդանի, ու քանատր կենդանի ըսելով մարդ կը հասկըցուի, խոտորնակ նախադասութիւնը ճշմարիտ եղաւ. բայց թէ որ ըսենք թէ մարմինը գոյացութիւն է, չի կրնար ըսուիլ թէ գոյացութիւնը մարմին է. որովհետև գոյացութիւն ստորոգելին մարմին ենթակայէն աւելի ընդարձակ է, ենթական ստորոգելին մասն է: Այս բանս հաստատողական նախադասութեանց վրայ հասկընալու է. վասն զի ժրտողական նախադասութիւնները մարդ միշտ խոտորնակ կրնայ ընել՝ բաւական է որ ենթական ալ ստորոգելին ալ գոյական ըլլան: Ուստի թէ որ ըսեմ, Ոչ ոք մարդ քար է, կրնամ նոյնպէս ճշմարտութեամբ ըսել, Ոչ ոք քար մարդ է:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՄՈԼՍՐ ԴԱՏՄԱՆՑ ԳՆՏՃԱՌՆԵՐԸ

69. Մարդ Քնչպէս կը մոլորի:

Գաղափար գաղափարի հետ ունեցած վերաբերութիւնը քննելու ատեն երբոր մարդ գանոնք իրարու կը բաղդատէ ե կը դատէ, շատ անգամ ան բանն որ պէտք էր թխտել կը հաստատէ, կամ կը թխտէ որ պէտք էր հաստատել: Ասկէց առաջ կու գայ անթիւ մոլորութիւններ, որ ճշմարտութիւնը գտնելու արգելք կը լլան: Մարդիկ աւելի կը տրտնջան իրենց մոլորութեանցը վրայ՝ քան թէ ուղղել կը ջանան. հապա մանաւանդ շատ անգամ ինքն թիւ մարդն արգելքներ կը հանէ, ու կրնանք ըսել թէ աչուրներն ալ կը գոցէ ճշմարտութեան լուսոյն դէմ՝ երբ աչքին ալ զարնուելու ըլլայ. ուր ընդհակառակն իր ամէն հրնարքն ու ջանքը պիտի ըլլար իր սխալ դատմանցը պատճառները փնտրուել, որպէս զի կարենայ ուղղուիլ: Աս գլխուս մէջ հաճա-

ուտուրեանք շանանք մնորութեանց զոր-
խաւոր անդիւրները միայն բացատրել՝ ան-
կարելի ըլլալով բոլորն համրելը, ժամն զի
այնչափ շատ են ու այնպէս դժուարակրն-
ճիւղն, որչափ որ իրարմէ զանազան ու զը-
ժուարահատ են մարդկանց խառնուածքը,
կրքերը, գաղափարներն ու մտածութիւն-
ները:

70. Զգայարանաց խարեոքիւնը:

Ինչպէս որ զգայարանք մեր գաղափա-
րաց առաջին անդիւրներն են (Կ), այսպէս
և առաջին պատճառ մնորութեանց անոնք
կը սեպուին: Ոճանք զգայարանաց չարա-
շար դէմ կը խօսին, ու չափէն անկի կար-
համարհեն անոնց վկայութիւնը: Առտի ի-
մանալու համար թէ ինչպէս կըլլայ որ ըզ-
բայարանք զմեզ խաբեն, ամէն գրգռմանց
մէջ իրեք բան իրարմէ զանազանելու է:
Ա. Առարկային ըմբռնումը, որ զգայարա-
նաց ձեռքովը կընդունինք. և աս բանիս
մէջ ոչ մնորութիւն կըլլայ, ոչ մթութիւն
և ոչ շփոթութիւն: Բ. Գաղափարի մը վե-
րաբերութիւնը մեզմէ դուրս եղած առար-
կայի մը հետ. աս կողմանէ ալ մնորու-
թիւն չըլլար: Գ. Հոգւոյն ըրած գատումը
թէ ունեցած գաղափարն իրապէս առար-
կային հետ համեմատ է, և թէ առարկան
այնպէս է՝ ինչպէս որ զգայարանաց ձեռ:

քով կըմբռնենք . և աս դատումն ահա մտը-
րական կրնայ ըլլալ : Զոր օրինակ , հողին
տեսանելեաց ձեռքով արևուն գաղափարը
բոլորակ կըմբռնէ , տրամագիծը հազիւ ոտ-
նաչափ մը . և այս կերպով ըմբռնած գա-
ղափարն արևուն կը յարմարցընէ . առա-
ջին ու երկրորդ գործողութեանց մէջը մո-
լորութիւն չկայ . բայց թէ որ դատէ թէ առ
կերպով ըմբռնած արևուն գաղափարը ի-
րապէս կը պատշաճի արևուն , և ըսէ թէ
արևը բոլորակ ձև մը ունի՝ տրամագիծը հա-
զիւ ոտնաչափ մը , աս կերպով եղած դատու-
մը սուտ է : Ապա ուրեմն մոլորութիւնը հո-
գւոյն ըրած դատմանը մէջն է , համարելով
թէ ըմբռնած առարկային գաղափարը ճիշդ
այնպէս է , ինչպէս որ զգայարանք ազդե-
ցին : Ասկէց զատ՝ որովհետև միտք պէտք
է որ խաբէութիւն ըլլայ , իսկ զգայարանքը
նիւթական ըլլալով չի կրնար խաբել , ուս-
տի պէտք է ըսել , թէ խաբէութիւնը՝ որով
և մոլորութիւնը՝ հոգւոյն ըրած դատմանը
մէջն է՝ զգայարանաց վկայութեանը կոյր
զկուրայն հետեւելովը :

71 . Դաստիարակութենէ առաջ եկած
մոլորութիւններ :

Մարդս տգէտ կը ծնանի , և ան տգիտու-
թենէն ոտք ոտք դուրս կելլէ : Բայց որո՞նք
են իր առջի կրթիչները : Նախ խեղճ տգէտ

կնիկ մը սովորաբար , որուն միտքը տեսակ տեսակ նախապաշարմունքներով լեցուն՝ իբրև ապացուցեալ ճշմարտութիւններ դեռահասակ տղուն կը հաղորդէ զանոնք : Ասկէց է գաղափարաց ան մոլար ու անկանոն լծորդութիւնները , որով մութին գաղափարը վախի հետ կը կապեն , սիրոյ՝ ատելութեան և ուրիշ յօժարութեանց գաղափարն այնպիսի առարկայից հետ , որ ըստ ինքեան անտարբեր են , կամ թէ ամենեին վերաբերութիւն մը չունին : Ետքը տղան դաստիարակի մը կամ վարժապետի մը առաջնորդութեան տակ կանցնի . որ եթէ միտքը բաց ու խոհեմ մարդ է , և իր աշակերտը լաւ կրթելու հոգ ու կամք ունենայ , յուսալի է աղէկութիւն մը . բայց թէ որ դժբաղդութեամբ տգէտ , չար ու խաբւբայի մը ձեռք ինկնայ , չէ թէ միայն առջի առած մոլորութեանց մէջ աղէկ մը կը հաստատուի , հապա անոնց վրայ ալ աւելի վրնասակար մոլորութիւններ կաւելցընէ . և այսպիսի դժբաղդութիւնները քիչ չեն : Կրնանք աս դաստիարակութեան մոլորութեանց տակ ձգել ան ամենայն մոլորութիւններն ալ , զորոնք կամաց կամաց կընդունինք այնպիսի մարդկանց կենակցութենէն , որ ըստ մեծի մասին տգէտ են , ու մենք կամ ՚ի հարկէ և կամ դիպուածով հետեւրնին կը վարուինք :

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԿՐԹԵՐԷ ՅՈՒՋ ԵՎՈՍ ԾՈՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

72. Կրթերն զմարդ ինչպէս մտքորոշեան կը տանին :

Հազիւ թէ մարդ ան տարիքը հասնի , որ բանազարութիւնը քիչ մը բացուած ըլլալով կարենայ ուղիղ դատում մը ընել , կրթերը կը գորանան և միտքը կը խաւարեցընեն . և թէ որ հաստատունն ու բարեկիրթ խելքը օրէնք չդնէ , անթիւ մտքար դատմունքներու պատճառ կըլլան . անանկ որ կրնանք ըսել առանց տարակուսի , որ մոլորութիւնները մեծագոյն մասամբ կրթերէ առաջ եկած են . և ածիկայ կէս մը կրից իրենց ունեցած բնական ուժէն է , կէս մըն ալ իւրաքանչիւր մարդուն խառնուածքէն զայրացած ըլլալէն , որուն վրայ շատ ազդեցութիւն ունին բնութիւնը , կլիման , կերակուրը , թոյլ կամ խիստ դաստիարակութիւնը և ուրիշ բազմակնճիւռն պատճառներ :

73. Վախէ, կասկածէ, անվստահութիւնէ,
սրտի չարութիւնէ կամ բարութիւնէ :

Նախ վախը, որ տկարութեան անմեկ-
նելի ընկերն է, շատ անգամ՝ մեզի մեծ վը-
տանգ մը կերեցընէ հոն՝ ուր որ վտանգի
չուք մը հազիւ կայ: Վախէն առաջ կու
գայ կասկածն ու անվստահութիւնը, որով
տեսակ տեսակ յանդուգն դատմունքներ կը
նենք, որ պարզ մտաց ցնորք են: Աս տեսակ
դատմունքները սրտի չարութենէն ալ կըր-
նան առաջ գալ, որ սովորաբար ննթա-
դրել կու տայ թէ ուրիշներն ան բնաւորու-
թիւնն ունին ինչ որ չարասիրտ մարդ մը
ունի: Բնդհանկանտակն սրտի չափազանց
բարութիւնն ալ ամէն բան բարի կողմը
կառնէ, և շատ անգամ բարի դատմունք-
ներ ընել տալով, գմեզ մեր կամօքը նենգա-
ւոր մարդկանց դարանին և որոգայթին
մէջ կը ձգէ, որոնք բազմաթիւ են: Սպան-
կով սրտին թէ չարութիւնը և թէ չափա-
զանց բարութիւնը շատ անգամ՝ ամենա-
ծանր մոլորութեանց պատճառ կըլլայ:

74. Նախանձորդութիւնէ :

Նախանձորդութիւնը վախի ու միանգա-
մայն սիրոյ ծնունդը՝ որչափ մոլորութեանց

ու շփոթութեանց պատճառ եղած է և միօրինակ կըլլայ: Աս կիրքը զմարդ գերի ըրած խելքը գլխէն կը տանի, ազգականութեան ու բարեկամութեան սրբազան կապերը կը խորտակէ, և մտաց տեսութեանն առջև թանձր վարագոյր մը ձգած՝ դէպ 'ի գահավէժ անդունդը քչէ կը տանի:

73. Օտարին վրայ չափազանց սէրէն
ու Անձնասիրութենէ:

Ուրիշի վրայ չափազանց սէրը, անոր մոլութիւններն առաքինութիւն սեպել կուտայ, և կարծել կու տայ թէ սիրելւոյն հաճոյիցն և օգտին կածէ ո և իցէ հնարք բանեցընել, և թէ անոր համար ո և իցէ գործք օրինաւոր է ընել: Չափազանց անձնասիրութիւնն արդար բարի ու գեղեցիկ կերևցընէ մեր ըրածը, ու թող չի տար մոլորութիւննիս ուղղել. որովհետև կարծենք թէ անանկով մեր պատուոյն անարգանք կը հասնի: Անձնասիրութենէ առաջ կու գայ հպարտութիւն և զայլս արհամարհել. որովհետև հպարտը միշտ գէշ կը սեպէ զայն որ իրեն մտածութեանցն ու գործոցը չի հետևիր, թէպէտև մոլորական ու այլանդակ ըլլայ իրենիւր: Անձնասիրութենէ կելլէ նականկարգ փառասիրութիւնը, ինք գինք ամենայն պատուոյ արժանի սեպելով. անոր համար ամենայն գործք որչափ ալ վատ ու

մոլի ըլլայ՝ վայելուչ կերևնայ, բաւական է որ զինքն իր վախճանին հասցընէ :

76. Անձնական շահախնդրութիւնք :

Նոյն չափազանց անձնասիրութեան աղբիւրէն առաջ կու գայ անձնական շահախնդրութիւնը : Եթէ աս ըլլայ մէկու մը ամէն գործոց շարժիչն և իբրու կեդրոնը, ուղղակի՛ ՚ի վնաս կըլլան մարդկային ընկերութեան . այնպիսին սիրող է և ատող միանգամայն, իր վարմունքը կը փոփոխէ որ կերպն որ իր շահուն աւելի ծառայէ . ու օրինաւոր կը սեպէ ջարդուբուրդ ընել զանիկայ որ կը կարծէ թէ իրեն սեպհական օգտին արգելք կրնայ ըլլալ :

77. Բարկութիւնք :

Բարկութիւնն զմարդը կատաղի խենթ կը դարձընէ, ու միտքը կուրցընելով թող չի տար որ իրաց կերպարանքը, ձևն ու առնչութիւններն ստոյգ կերպով զանազանէ . հապա ամէն բան իրարու խառնել տալով անդրադարձութեան անկարող կընէ և անընդունակ ուղիղ դատմունք ընելու . ուստի շատ անգամ բարկութենէ այլայլած վնասակար մոլորութեանց մէջ կիյնանք, ու ետքն անազան կը զղջանք :

78. Ատելութիւնն :

Ատելութիւնն ատելի առարկային բոլորովին անմեղ գործոցը վրայ ալ միշտ թոյն կը թափէ ու կը բամբասէ . սքով շատ անգամ ինչ որ աստեղծ գովեր ենք՝ զայն արհամարհել կու տայ . և որպէս զի հակասութիւն չերենայ , սուտումուտ պատճառներով արդարացունել կը ջանայ մեր փոփոխամտութիւնը , աւ թող չի տար խոստովանել թէ կիրքն է որ կը գրգէ ատ այլանգակ ու սուտ գաղտնիքն ընելու : Ատելութենէն առաջ կու գայ վրէժխնդրութեան սիտիաքը . և վրէժն առնելու համար ամէն կարելի հնարք կը բանեցունէ մարդ որ՝ ատելի անձը կամ աշխարհքէս վերցընէ՝ թէ որ կըրնայ , կամ զոնէ թշուառութեան մէջ ձգէ :

79. Փափաքն և Յոյսն :

Փափաքն աւ յոյսն ալ ոչինչ ընդհատ ուրիշ կրթերէ՝ զմեզ խաբէութեան մէջ կը ձգեն : Թէ որ աս երկու կրթերը սաստիկ բլլան , մեզի ու և իցէ բան բողբոլովին տարբեր կերևոյթնեն քան զոր են : Ինչ բանի որ եսանդուն փափաք և յոյս անինք , կարծենք թէ կարելի է գիրաւ առանց դժուարութեան ձեռք ձգել . անանկ որ առանց

միտ գնելու գէ՛մ ելլող արգելքներուն ու և իցէ պզտիկ նշան մը՝ որ ըստ ինքեան անտարբեր բան մըն է կամ հեռուանց վերաբերութիւն մը ունի մեր փափաքին ու յուսոյն, անոր անմիջական ու հարկաւոր պատճառ կը սեպինք, և թէ անտարակոյս մեր փափաքը պիտի լեցընէ, և ան կերպով ետևէն կիյնանք: Միշտ աս երկու կրքերուն մէջ մարդ դատմունքն ըստ ճշմարտութեան իրաց չըներ, հապա ըստ այլայլեալ երևակայութեանը: Անոր համար ինչ որ կը փափաքինք, դիւրին կը կարծենք:

80. Չարմանքի:

Չարմանքը տգիտութենէ ու նորութենէ առաջ կու գայ, և երևակայութեանը վրայ սաստիկ տաքաւորութիւն կընէ, և անով առարկայք իրապէս ինչ որ են նէ՝ կը փոփոխէ: Քիչ մը կարգէ դուրս գեղեցկութիւն կամ տգեղութիւն՝ զարմանքէ բռնուած մարդուն Աստգիկ կամ Մեգերա կերտնայ: Իր այնչափ ճշմարտաէ թէ չափազանց դարմանքէն սուտ գաւառմունքներ կըլլան, որ մի և նոյն առարկան պազ արեւտեմ քննելու ըլլանք, ան որ առաջ մեր դարմանքը շարժեց, հասարակ աննշան բան մը կեօննայ. բաւական է որ ուրիշ կիրք վրայ չգայ որ դարմանքին օւժը պահէ, կամ թէ առջեւ տաքաւորութիւնն աւելի առաստիպցընէ:

Բայց հարկաւոր չէ խօսքերնիս երկնցը,
նեղ աս նիւթիս վրայ թէ կիրքերը որչափ
մոլորութեանց պատճառ կըլլան, որովհե-
տև արդէն ամենուն ծանօթ բան է :

ԳԼՈՒԽ Ե .

ՀՈԳԻՈՅՆ ԿՐՈՂՈՒԹԵԱՆՑՆ ԵՆԿՅԱՏՎՈՒԹԻՒՆՆԵՒ .
ԻՆՆ ԵՌՇԷ ԵԿՅԵ ՄՈՂՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՏԻ . Բանավարտքեան տկարտքեակն :

Հոգւոյն կարողութեանցն անկատարու-
թիւնն առջիններէն ոչինչ ընդհատ մոլո-
րութեանց աղբիւր մըն է . և նախ առաջինն
է միտքն ու տրամախոհելու կարողութիւնը .
Շատ ճշմարտութիւն չենք կրնար հասկը-
նալ մինչև որ շատ մը չաշխատինք ու եր-
կան տրամախոհութիւններ չընենք . և աս
բանիս համար պէտք է որ բանավարտութի-
ւնը կամ խելքը լաւ կրթուած ու զօրաւոր
ըլլայ , ու օգնական առած անխոնջ մտա-
գրութիւնը , երազ ու զօրաւոր յիշողութիւ-
նը , զաղափարաց բացայայտ զանազանու-
թիւնը . միով բանիւ՝ ան ամենայն հոգւոյն
գործողութիւնները , որոնց վրայ խօսեցանք

առջի գրքին Ա և Բ գլխերներուն մէջը, և շատ անգամ առ ձեռքերը պակասելէն դիւրաւ սխալ դատմունքներ կըլլան :

82. Անդրադարձութեան պակասընեն :

Թէ որ բանավարութեան բնական տկարութեանը հետ անդրադարձութեան պակասութիւնն ալ միանայ, անկարելի է որ ազատ ըլլանք թանձր ու ժտանդաւոր մտորութիւններէ, ու յայտնի անտեղութիւններն իբրև առած ընդունելէն : Անդրադարձութեան պակասութենէն է որ ազացուցեալ ճշմարտութիւններ կը սեպենք առ ամենայն ծուռ դատմունքները, որ տղայութենէ սկըսեալ հետզհետէ կըստանանք . և զէջ դաստիարակութեամբ կը զօրանան վրանիս ; և երկան սովորութեամբ մտաց մէջ խորունկ արմատ կը ձգեն . և մենք անփութ կըլլանք դանձը քննելու և ծուրթիւննին իմանալու : Բնատի իբրև ճշմարտութիւն ուրիշներուն ալ կը վարդապետենք, և մեր գործողութեանցն ալ իբրև կանոն կը պաշտենք : Շատ անգամ ալ այնպէս կը յամառինք սուտ կարծեաց մը վրայ, որ թէպէտ ներհակփող մէն յաղթահարիչ փաստեր ալ դիմացնիս դրուի, ՚ի վերայ այսր ամենայնի մեր ունեցած սուտ սկզբունքներէն կտ չենք կենար . և թէ որ յանկարծ հակառակ պատճառաբանութիւններէ բռնադատուինք տեղիք

տալ, իբրև հերքող զօրաւոր պատասխան՝ մեր կարծեաց ապացոյցները լաւ հասկըցուած չեն կրեսնէք, և մտքերն իս չենք փոխեր: Ընդ հակառակն թանձր մոլորութիւններն ու յայտնի անտեղութիւնները՝ բաւական է որ մեր սիրած սկզբանցը համաձայն ըլլան, իբրև պատգամ կընդունինք: Աս բանիս անթիւ օրինակ կայ. մանաւանդ մարդկանց այլևայլ կրօնից պատճառաւ: Անհաւատ մը կուսապաշտ մը՝ որ կաթին հետ ծծեր է սուտ կրօնքին վարդապետութիւնները, որչափ ալ հաստատուն ու իրական պատճառներով իր հաւատքին անտեղութիւնն ապացուցանես, իր մոլորութենէն չի դառնար:

83. Քահավէժ դատմունքէ:

Անդրադարձութեան պակասութենէն առաջ կու գայ զահավէժ դատմունքը՝ անթիւ մոլորութեանց աղբիւր: Քահավէժ կըլլայ դատմունքը թէ որ մէկն առանց զազափարները ճշգելու, և իրարու հետ կապը քննելու՝ մէկէն ի մէկ վրանին բան մը հաստատէ կամ ժխտէ, ու չմտածէ թէ հաստատելու կամ ժխտելու պատճառ կայ թէ չկայ: Թէ որ մարդ մէկիկ մէկիկ քննէ այնչափ մոլորութեանց պատճառը, որոնց մէջ ամէն օր մարդիկ կիյնան, կը տեսնէ որ մեծ մասը զահավէժ դատմունքէ առաջ կու գայ:

84. Վկայութենէ :

Դարձեալ անգրադարձութեան պակասութենէն է, որ քանի մը անուանի մարդկանց կարծիքները պատգամի տեղ կանենք . անանկ որ կարծես թէ անոնց վկայութեանը ծանրութեանը տակ զլուխնիս կը ծռենք, և չքննած և ոչ վրան մտածած՝ թէ իրենց խօսքն ինչ ապացոյցներու վրայ հաստատուած են, վրան վայրկեան մըն ալ կասկածիլը յանգգնութիւն ու անխելքութիւն կը համարինք : Մէկը արիստոտէլեան աշակերտի մը իբրև թէ ձեռքով շօշափելով ցցուց որ ջղերուն արմատը չէ թէ սրտին, հապա ըզեզին մէջն է . և պատասխան աս լսեց . ըսածդ կընդունէի թէ որ Արիստոտէլ հակառակը գրած չըլլար : Ահա ասչափ մեծ յարգ կու տար անմտածողութեամբ Արիստոտէլի խօսքին, և աւելի ճշմարտութեան լուսոյն գէմ աչքը կուզէր գոցել, քան թէ Արիստոտէլին խօսքէն դուրս ելլել : Ասկէց կըլլայ որ այսպիսի հոչակաւոր մարդկանց կարծիքն ապացուցեալ և աներկբայելի սկզբունք սեպելով, մեր պատճառաբանութեանցն ու ծանօթութեանցը հիմն դնելով զանոնք՝ հետևանքներ կը հանենք : Բայց թէ որ սկզբունքը յանկարծ ծուռ ըլլայ նէ, ինչ հետևանքներ չեն ելլեր :

85. Նորասիրտքենէ :

Նորութեան սէրն ալանգրադարձութեան պակասութեամբը շատ մոլորութիւններու պատճառ կըլլայ : Նորութիւնը զերևակայութիւնը կը շարժէ , զարմանքը կը զրգուէ , կըզմայլեցընէ զմեզ զեղեցիկ և նորեղուկ վարդապետութեան մը վրայ . և ատեն շատ լով որ քննութեամբ ու մտածութեամբ կըշնենք ան պատճառաց ուժը որոնց վրայ որ հիմնած է շատ անգամ իբրև գրութիւն կընդունինք ան բանն որ և ոչ ենթադրութիւն կարժէր ըսել : Չենք ժխտեր թէ եզեր են ենթադրութիւններ որ ժամանակ անցնելով գրութիւն են դարձեր . բայց ան ատեն՝ երբոր յետ երկար փորձերու իրաց ճշմարտութեանը համաձայն գտնուեր են . և անանկով մարդկային ծանօթութեանց մեծ օգուտ եղած է . բայց ոչ եթէ անպատճառ կերպով որ յանդգնութեան կերթայ ծայրը :

86. Ամեն բան գիտեալ ուզելու ունայնասիրտքենէն :

Անոնց ինչ ըսենք որ ամէն բան գիտնալու և ամէն բանի վրայ խօսելու գրգիռ մը ունայնասիրութիւն մը ունին : Քանտիլլեաք կըսէ թէ « Կերևնայ որ մեր հետա-

քրքրութիւնը զոհ կըլլայ մթին ու շփոթ կերպով ալ բանը զիտնալով: Բայց թէ որ մթին ու շփոթ ըլլան գաղափարները, իրաց ճշմարիտ կերպարանքը կամ ամենևին չենք տեսներ, և կամ ամենևին անորոշ. և չկըրնալով ստոյգ յարաբերութիւնները ճանչնալ, բաղդատութիւնները մոլորական կըլլան, ու գատմունքները սխալ: Շատեր կան որ հանրագիտական հմտութեանց իղձ մը ունին. և կարծելով թէ ընդհանուր է ունեցած ծանօթութիւննին, ծուռ շիտակ՝ կուգեն ամէն բանի վրայ դատաստան ընել, ու սխալելու վտանգին միտ չգնելով միայն խօսիլ կը նային: Աս ամէն բան անդրադարձութեան պակասութենէն առաջ կուգայ. վասն զի թէ որ մտածելու ըլլային թէ ամէն մարդ ամէն բանի համար չէ, ու ամէն գիտնալու բանն ամէն մարդու տաղանդին, յօժարութեանն ու վերաբերութեանցը յարմար չի գար, իրենք զիրենք ըստ այնմ կը բռնէին: Բարձեալ փորձը կը ցցընէ թէ մտադրութիւն չի կրնար ըլլալ ան ուսմանց որոնց մարդ ոչ վերաբերութիւն և ոչ յօժարութիւն ունի. և երբոր մտադրութիւնը պակսի՝ ոչ գաղափարաց կապակցութիւն կը մնայ, և ոչ մտադրութենէն կախուած հոգւոյն մէկալ գործողութիւնները (10 և որ գկնի). անանկով գաղափարներն իրենց ճշմարիտ տեսութեամբը չներկայանալով, գատումբ գէշ կըլլայ:

87. Շատ գործոց պատճառներուն
տգիտութենէն :

Շատ ծուռ դատմունքներ առաջ կու գան
այլևայլ հանդիպած երևութից պատճառներ
րը չզիտնալէն : Եթէ տգիտութեան ատեն-
ները տեսնէին որ ելեքտրական մարմնէ
մը կայծեր կելլէ , կախարդութիւն կը սե-
պէին : Երբեմն պատճառը չզիտնալնուն՝
կը ժխտեն ան գործքերը , որոնց գոյութեա-
նը վրայ տարակոյս չի կրնար ըլլալ . ամե-
նասխալ դատաստան : Թէ որ միայն ան
գործքերը ճշմարիտ սեպել ուզենայինք ու-
րոնց որ պատճառը յայտնի է , ոչինչ գրե-
թէ ծանօթութիւն պիտի ունենայինք : Ան-
մտութիւն է ուրանալ մարմնոց ծանրու-
թիւնը , հոգւոյն մարմնոյն հետ կապը ,
չարժման մէկ մարմնէ մէկալ մարմին անց-
նիլը , և ուրիշ այսպիսի ճշմարտութիւններ
անոր համար միայն՝ որ չենք գիտեր թէ աս
երևոյթներն ինչպէս կը հանգիպին :

88. Յիշողութեան տկարութենէն
ու դիւրափոփոխ յօժարութենէն :

Նոյնպէս մեր շատ մոլորութեանցը պատ-
ճառ է յիշողութեան տկարութիւնը , որով
երբեմն ունեցած գաղափարնիս կամ բո-

լորովին կամ ըստ մասին մտքերնէս ջնջուելով, ու զանոնք նորոգելու ալ փոյթ չունենալով, մթին կը թողնենք, և ան վիճակին մէջ զանոնք իրարու բաղդատելով, սուտ դատմունքներ կընենք: Թէ որ աս բանիս վրայ յօժարութեան փոփոխականութիւնն ալ աւելնայ, հետզհետէ մոլորութեանց թիւը կը շատնայ. որովհետեւ բոլորովին մասնաւոր գիտութեան մը չպարագելով հապա բանէ բան ցաթկըտելով, ձեռուրնիս եղածը կարհամարհենք, և առջինին նորէն ետեէն կըլլանք. անանկ որ զազափարները կիսով մասամբ միայն սորվելով, և բանի մը պայծառ և որոշ գազափար չստանալով, բոլորը մէկտեղ խառնակ բան մը կը ձևանայ, և անկէջ անթիւ մոլորութիւններ առաջ կու գան:

89. Ստոյգ ծանօտարիւնների ստանալու
միջոցներուն պակասընեն:

Շատ սխալ գատմանց մէկ պատճառն ալ է միջոցներու պակասութիւնը, որոնց ձեռքովը կրնայինք ուղղել առաջուց ստացած մոլորութիւնները, և ազատ մնալ ան մոլորութիւններէն որոնց մէջ գեռ վտանգ կայ իյնալու: Աս պակասութիւնը կրնայ ըլլալ նախ գիւրութիւն և կամ պատշաճ միջոց չունենալէն, որ կարենայ մէկն այնպիսի փորձեր ու գիտողութիւններ ընել, որ

ճշմարտութիւնը փնտռելու և գտնելու հարկաւոր է: Կամ չգիտենալէն այնպիսի անձանց հետ կենակցիլ ու անոնց խորհուրդ հարցընել, որ կրնան մեզի լոյս տալ: Երկրորդ՝ մէկը կրնայ դիւրութիւն ունենալ, բայց հարկաւոր նարտարմութենէ պակասի՝ ան ծանօթութիւններն և ան միջոցներն ըմբռնելու, որ ՚ի ճշմարտութիւն կտուաջ նորդեն: Երրորդ՝ անխուսափելի սղփատութեան մէջ կը փտտին անոնք, որ դիւրութիւն ալ նարտարմութիւն ալ ունին, բայց կամք չունին: Չուարձութեանց ետևէ ըլլալը, ամէն բանի անհոգութիւնը, և կամ մասնաւոր ուսման ու մտածութեան հակառակութիւնը՝ արդեւք կըլլայ ճշմարիտ ծանօթութիւններ շահելու, և բիւր վտանգաւոր մոլորութեանց մէջ կը ձգէ: Այդպիսիներն իրենց հողին բանի տեղ չդնելով իրենց ամէն հարստութիւնը մարմնոյն պիտոյիցը կը գործածեն: և յիմար շուայութեամբ զանձեր կոչընչացընեն իրենց ախտերը տածելու, և պզտիկ մաս մըն ալ չեն գործածեր հարկաւոր ծանօթութիւններ ըստանալու: Բւստի թէպէտ իրենց ծննդեանը և իրենց բաղդին պատճառաւ համարմունք, մեծարանք, կարողութիւն ու իշխանութիւն ունենան, բայց սա ամէն առաւելութիւններէ զանոնք կը կոչուպտեն այնպիսի անձինք, որ թէպէտ վարի ուստիճանէ՝ ալ իրենց ստղանդովը զանանք կը գերազանցեն: Այդպիսիները կոյր ու միանգաւ

մայն գերի են . կոյր՝ վասն զի պէտք է որ միշտ իրենց առաջնորդ առնեն գարիչ մը , տարա թէ ոչ՝ զահավէժներու մէջ կը գորին . գերի՝ վասն զի միշտ գիտուն մարդիկ ենքու ձեռքին տակ կը մնան . որովհետեւ տղիտին օգորմելի վիճակն է միշտ նուաաս ծառայութեան մէջ մնալ : Յս բանիս օրինակ գտնելու համար պէտքը չէ շատ հեռուներն երթալ :

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԸՍՍԾ ՄՈԼՈՐՈՒԹՅԱՆ ԳՅՏՃԵՐՆԵՐՈՒ ԳԵՐԾԵՐ
ԸՆԵԼՈՒ ԳՅԱՌՆԵՐԸ

90 . Ունեցած մոլորութիւններն ուղղելու
ընդհանուր կանոն :

Թէ որ այսչափ զանազան պատճառներ կան որ մեզի սուտ դատմունքներ ընել կու տան , և եթէ այնչափ արգելք որ ճշմարտութիւնը փնտրուել ու գտնել չեն թողներ , փոխառական ինչ պէտք է ընէ որ ընկած մոլորութիւններէն ազատի ու նոր մալորութեան մէջ չիյնայ : Ունեցած մոլորութիւններն ուղղելու կանոնն սա է՝ որ նոր գիտնական կեանք մը սկսի , ու խիստ կերպով

քննէ առջի ունեցած գաղափարները . և
ան բաները միայն ճշմարիտ համարի , ու
րոնց որ ճշմարտութիւնը բացայայտ ու ան-
երկբայելի սկզբունքներէ առաջ եկած է .
և ով որ իրաց ճշմարիտ ծանօթութեանը
հասնիլ կուզէ , պէտք է աս կանոնը լաւ
պահէ : Ան բանավարութիւնն որ տղայա-
կան հասակին գաղափարներովը լեցուած
է , այնպիսի գաղափարներով կըսեմ որոնք
կոյր զկուրայն հաւտալէն , նախապաշա-
րեալ դաստիարակութենէ , ու դիպուածնե-
րէ կելլեն , ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ շտե-
մարան այլանդակ մոլորութեանց : Ուրեմն
պէտք է նախ միտքն ամենայն նախապա-
շարմունքներէ մաքրել , ու ճիշդ քննութեան
տակ ձգել , որ ըստ իրենց բնութեանը գա-
տէ բաները , և ոչ թէ ըստ իրեն նախապա-
շարեալ երևակայութեանն ու մտաց : Թէ
որ մէկն աս ճամբան բռնէ , յուսալի է որ
յաջող վախճան մը ունենայ :

91 . Մոլորութիւններէ ազատ մնալու
մասնաւոր կանոններ :

Իսկ ազատ մնալու համար այնպիսի մո-
լորութիւններէ , որոնց մէջ մարդ կրնայ իյ-
նալ , հետեւեալ կանոնները պահելը օգտա-
կար է :

Ա . Զգայարանաց միայն վկայութեամբը
դատմունք պէտքը չէ ընել . հապա պէտք է

նաև շատ դիտողութիւններ ու փորձեր ընել . և ատ դիտողութիւններն ու փորձերն ալ ազատ մտքով պէտք է ընել : Բայց ըզգայարանքն ալ որպէս զի աներկբայելի կերպով ծառայեցընէ , պէտք է առարկաներուն հեռաւորութեանն ու մեծութեանը համեմատ գործիքներ բանեցընէ :

Բ. Կրթի մը մէջ գտնուած ատեն զգուշանալի է գատումն ընելէն . որովհետև կիրքը բանավարութեան վրայ զօրացած՝ ինքը գատումն ընել կու տայ . հապա սպասել մինչև որ միտքը հանդարտի : Դարձեալ պէտք է խղճմտանքը քննել ու առանձնացած լաւ մը մտածել որ չըլլայ թէ ծածուկ շահախնդրութենէ միտքը յորդորուի աս քան թէ ան բանն ընտրելու : Աս կերպով աչքին կապը վերուցած՝ կը տեսնէ մարդ առջևի գահավէժը :

Գ. Ան բանն որ չենք գիտեր , պէտքը չէ վրան գատմունք ընել . հապա պէտք է նախ հարկաւոր տեղեկութիւններն առնել , որպէս զի գիտել ուզած գաղափարներուն իրարու հետ ունեցած վերաբերութիւնը պայծառ և որոշ տեսնենք : Եւ թէ որ կարելի չէ ան տեղեկութիւնները անձամբ ստանալը , ինչ նիւթի վրայ որ կուզենք գատաստան ընել , ան նիւթին հմուտ եղողներուն հարցընենք :

Դ. Թէ որ մէկուն խելքը տկար է , պէտք է ուժովցընել , անխոնջ մտադրութեամբ այնպիսի գրքեր կարդալով որ բացայայտ

ու կանոնաւոր ոճով մը գրուած են , ու բանավարութիւնը զօրացընելու յարմար : Աս բանիս շատ օգտակար է տրամաբանական, բնագանցական ու բնաբանական և 'ի վերքան զամենայն չափաբերական ուսմունքը : Կրթութեամբ չէ թէ միայն մարմնոյ ուժը , հապա մտաց ուժն ալ կաճի :

Ե . Չըլլայ որ մէկը բանի մը վրայ գատաստան ընէ , մանաւանդ թէ որ իրեն կերպով մը վերաբերութիւն ունի , մինչև որ լաւ մը չէ կըռած ու հասուն խորհրդով վրան չէ մտածած : Իրարու բաղդատելու գաղափարներն ամենայն կարելի տեսութեամբ պէտք է քննել , որպէս զի իրենց այլևայլ վերաբերութիւններն երևան ելլեն . ասանկով գահավէժ չըլլար գատումը :

Զ . Պէտք չէ որ փիլիսոփան իր կարծիքին այնպէս կապուի որ 'ինչ ալ անոր դէմ ըստի , բոլոր մոլորութեան տեղ զնէ . հապա իր մէկ հատիկ նպատակը պէտք է որ ճշմարտութիւնն ըլլայ . ուստի երբոր իր մըտածութեանը սխալ ըլլալն իմանայ , խոստովանելու չամըչնայ : Ուրեմն ամենեին կուսակցութեան հոգի պիտի չունենայ , և ոչ երբէք ջանք հակառակորդին յաղթելու , հապա ճշմարտութիւնը ճանչնալու . վասն զի ուսումնական վիճարանութեանց մէջ յաղթութիւնը ճշմարտութեան կողմը բռնելն է :

Է . Գատումն ընելու ատեն պէտք չէ կոյր զկուրայն ուրիշի խօսքին կապուիլ , միայն թէ Աստուծոյ խօսքը չըլլայ . հապա իր խել-

քին լուսովը պէտք է դատաստանը քննել, ու իրաց ճշմարտութեանը համեմատ կառավարել: Ամէն մարդ կրնայ սխալիլ որչափ ալ մեծահասակաւ ըլլայ. և թէ որ կրնայ մոլորիլ, կրնայ ուրիշներն ալ մոլորութեան տանիլ. ուստի ամենեին պէտքը չէ ա և իցէ վարժապետի խօսքին վրայ երդումն ընել, ինչպէս որ կըսեն:

Ը. Մարդ պէտք է աւելի ան զիտութեանը ետնէ ըլլայ՝ առ որ աւելի ախորժ կիմանայ, ու իր հանճարին աւելի յարմար է, վասն զի ան բանին վրայ աւելի մտադրութիւն կընէ: Մի և նոյն ատեն շատ բանի ետնէ պէտքը չէ ըլլալ, մանաւանդ թէ որ իրարու անյարմար են. հապա պէտք է աւելի գոհ ըլլայ քիչ ու պայծառ և որոշ գաղափարներ ունենալու, քան թէ շատ՝ բայց բոլորը մթին ու շփոթ: Պէտքը չէ այնպիսի նիւթերու ձեռք գարնել որ ունեցած կարողութենէն վեր է. հասպա միշտ պէտք է յիշել Որատիոսի ան ոսկեղէն խրատը .

Առէք բանահիւսք, թւժոյ ձերում նիւթ՝ ի կըջիռ,
Քըննելով՝ ի ձիգ իմ ուսքդ իցեն բերող՝ իմ հետս
ըմբոստ:

Ում ըստ կարի իւր ի գէպ՝ իրն ընտրեսցի ուժի
ուշով:

Ոչ բանից յարգ աղբիւր՝ ոչ կարգ յըստակ պառ
կասեսցէ:

Առ-Էսփ Քերի . 39:

Թ. Նորութեան սէրը շափաւորելու է և

իրաց ճշմարտութեանը վրայ կանոնաւորելու է . ապա թէ ոչ՝ յանդգնութեան ու մըտախարութեան կերթայ :

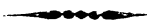
Ժ. Թէ որ գործքի մը պատճառը չգիտցուի, պէտքը չէ ըստ հաճոյից պատճառ մը տալ, և ոչ այնպիսի պատճառ ընդունիլ որ ունեցած նախապաշարմանցն աւելի համաձայն կու գայ . հապա պէտք է ստոյգը փնտրուել . և թէ որ կարելի չըլլայ գտնելը՝ պէտք է տգիտութիւնը խոստովանիլ : Ան երևոյթները որոնց պատճառը թէպէտ չի գիտցուիր, բայց վրանին կասկածիլը յանդգնութիւն ու յիմարութիւն է՝ պէտքը չէ ուրանալ . վասն զի ատ տգիտութիւնը կրնայ առաջ գալ հարկաւոր տեղեկութիւնները բաւականապէս չունենալէն :

ԺԱ. Պէտք է նորոգել ան գաղափարները որ ժամանակաւ կամ յիշողութեան տկարութեամբը բոլորովին կամ ըստ մասին ջնջուած են, և պէտք է վրանին նորէն քրննութիւն ընել . և որչափ որ կարելի է պայծառ և որոշ ընելէն ետև, այնչափ պէտք է կրկնել որ յիշողութեան ունակութիւն մը դառնան, ու բոլորովին ընտանի ըլլան :

ԺԲ. Բան մը ընտրելէն ետև՝ պէտք է որ կամբը բոլորովին ան բանին վրայ իյնայ, և ոչ երբէք թողու գայն և ուրիշ բանի անցնի, քանի որ միտքն ան բանին պայծառ և որոշ գաղափարն ստացած չէ, և այնպէս վրան տիրած չէ որ վտանգ չըլլայ անոր ծանօթութիւնն ալ կորսնցընելու :

ԺԳ. Մարդ այնպիսի գիտութեանց ետևէ պիտի չըլլայ, որոնց ստոյգ տեղեկութիւնն ստանալու համար ոչ դիրութիւն ոչ յաջողութիւն և ոչ հարկաւոր տաղանդն ունի. վասն զի աշխատանքն ու ժամանակը պարապը կերթան, որ օգտակար բանի մը կըրնար գործածել:

ԺԵ. Դեղ մը չեմ կրնար ճարել անոնց, որոնք որ ամենևին կամք չունին, ու դատարկապորտութեան, մոլութեանց ու անկարգ զուարճութեանց ետևէ են, ոչ բան սորվելու հոգ ունին և ոչ ետևէ ըլլալ կուզեն. և զանոնք ալ՝ որ սիրտ կընեն իրենց ողբալի վիճակն աչուրնուն առջև դնել՝ թըռնամի կը համարին: Յնորեալ հիւանդի կը նմանին այդպիսիք, որ դէպ 'ի գերեզման վազելով կուզեն մէկդի ընել ան բարեբար ձեռքն որ իրենց հիւանդութեանը դեղ կը մատուցանէ: Սասաիկ դժբաղդութիւն մը՝ որ անկարգութեանց հետեանքն է՝ զուցէ այդպիսիներն իրենց թմրութենէն զզատացընէ:

ԳԼՈՒԽ Է.

ՅԵՈՐՈՇ ԲՅՌԵՐԷՆ ԵՌՅԷ ԵԳՅԾ
ՄՈԼՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

92. Բառերու անորոշութիւնն ինչ է :

Բառերը մեզի շատ օգուտներ ունին, ինչպէս որ Ա. գրքին Գ. գլխին մէջ ցցուցինք բայց միանգամայն շատ մոլորութեանց ալ աղբիւր են թէ որ ճիշդ որոշուած չըլլան թէ ինչ գաղափար պիտի բացատրեն : Աստե՛սակ մոլորութիւնները որչափ շատ են և արգելք ստոյգ գիտութեանց, նոյնչափ ալ շատ անգամ անհոգ կանցնինք : Բառերը, կըսէ լոք, միջնորդ են մերմտացն ու անոր նկատել նըմբունել ուզած ճշմարտութեանը մէջ : Արդ ինչպէս որ օգն՝ ուսկից տեսանելի առարկայից ճառագայթները կանցնին՝ շատ անգամ մեր աչքին առջև մթութիւն մը կը պատէ, ու իրեն մթութեամբն ու անորոշութեամբը իմացականութիւնն ալ կը շփոթէ, ասանկ են բառերն ալ նկատմամբ անգաղափարաց որ կուզենք ըմբռնել : Երբոր բառ մը

չաւ չի հասկըցուիր, այսինքն որոշ ու ճիշդ չի գիտցուիր թէ ան բառին տակն ինչ գաղափար կը պարունակի, կամ բառը իր բացատրելու գաղափարէն տարբեր գաղափարի կը տարուի, կամ թէ պարզապէս անունը կառնուի առանց գիտնալու թէ ինչ գաղափարի պէտք է պատշաճեցընել. ասոնցմէ որն ալ ըլլայ, բառը միշտ Անորոշ կըսուի:

93. Բառից անորոշութիւնը ինչ բանեւ առաջ կոչ գայ:

Բառից առ անորոշութիւնն առաջ կու գայ՝ մէյմը բուն իրենց անկատարութենէն, որով երկդիմի կամ անհաստատ նշանակութիւն կառնուն. վասն զի բառերուն նշանակութիւնն ըստ կամս դրուած ըլլալուն (30), բառին հետ հարկաւ կապուած չէ. մէյմըն ալ բառերը զէջ գործածելէն: Առաջին պատճառին վրայօք գիտնալու է որ բառերը սահմանուած են յիշողութեան օգնել՝ մեր մըտածութիւններն անկորուստ պահելու, և հոգւոյն գործողութիւններն աւելի գիւրութեամբ ՚ի գործ գնելու համար (10). և երկրորդ՝ մեր գաղափարներն ուրիշներուն հաղորդելու համար: Առջի գործածութեանը կողմանէ մարդ ինչ բառ որ ուզէ կրնայ գործածել իր գաղափարը ինքն իրեն բացատրելու համար. միայն թէ մի և նոյն գաղափա-

բը նշանակելու միշտ մի և նոյն նշանը բանեցընէ, որ միշտ ալ նոյն իմաստը տայ :

Յ4 . Բառից կրկին կիրառութիւնը քաղաքական ու փիլիսոփայական :

Իսկ եթէ բառերը մեր գաղափարներն ուրիշի հաղորդելու պիտի գործածենք, ան ատեն բառերուն երկու տեսակ գործածութիւնը պէտք է իրարմէ զանազանել . այսինքն քաղաքական ու փիլիսոփայական: Որովհետև քաղաքական գործածութեան մէջ բառերը մեր կենսակցութեան և առուտուրի վերաբերեալ գաղափարները հաղորդելու կը բանեցընենք, որուն համար այնչափ խիստ ճշգութիւն չի պահանջուիր նշանակութեան կողմանէ. որովհետև մարդիկ գիշտու կը հասկընան սովորական ու առձեռն բաներու բացատրութիւնը: Բայց փիլիսոփայական գործածութեան մէջ նոյնպէս չէ . վասն զի խօսքին նպատակը ճշմարտութիւն փնտրուելն ու ծանօթութեանց մէջ յառաջադիմութիւնն ըլլալով, հարկաւոր է որ բառերն ամենայն ճշգութեամբ որոշուած ըլլան . որպէս զի խօսքին կամ կարգացողին մտքին մէջ ան գաղափարներն արթննցընեն, ինչ որ խօսողին կամ գրողին մտքին մէջը կայ . ապա թէ ոչ լեզուին գլխաւոր նպատակին չի հասնիր մտքը, որ է իր մտածութիւններն ուրիշի հաղորդել :

Չոր օրինակ , դատարկութիւն բառը քաղաքական ու քնտանի գործածութեան մէջ ու փիլիսոփայական գործածութեան մէջ տարբեր տարբեր նշանակութիւն ունի : Քաղաքական լեզուին մէջը յայտնի է ամենուն ինչ գաղափար ցցընելը . բայց փիլիսոփայական լեզուին մէջ պէտք է նշանակութիւնը չառ որոշել՝ թէ որ չուզեր մէկն որ բան մը ուրիշ բանի տեղ առնուի :

95 . Պարզ գաղափարներու անուններն այնչափ նրկրայական ու անորոշ չեն :

Ան բառերն որ պարզ գաղափարներ կը բացատրեն , շատ տարակուսելի և անորոշ չեն . ինչու որ մէկ գաղափար միայն կը նշանակեն . իսկ շփոթութիւնը գաղափարներուն այլևայլ բաղկացութենէն առաջ կու գայ : Չոր օրինակ , ան որ մէկ մը գիտէ թէ սպիտակութիւնն ան գունին անունն է՝ որ տեսած է ձեան կամ կաթին վրայ , ատ բառը գործածելու ատեն ան չի սխալիր . իսկ թէ որ ատ գունին գաղափարն ամենեկին չունի նէ՝ բառն ուրիշ մտքի չի կրնար տանիլ . հազա բացարձակապէս չի հասկընար : Աստի համար պարզ գաղափարներու անունները շատ վէճ չեն վերցըններ . և ընդհանրապէս որչափ գաղափար մը նուազ բաղադրուալ է , այնչափ ալ անելի իրեն անունը նուազ շփոթ ու նուազ անորոշ է :

96. Բաղադրեալ գաղափարներուն անուններն
անելի անկատար ու անելի անորոշ են :

Իսկ բաղադրեալ գաղափարներուն անունները մէկ մը կը տրուին ան գաղափարներուն, որ մեր մտքէն կը կազմենք, ինչպէս են մասնատրապէս բարոյականին գաղափարները, որ խառն կերպեր կամ նախափայ գաղափարներ և կամ ծանօթօրինակներ կը կոչուին. մէկ մըն ալ գոյացութեանց բաղադրեալ գաղափարներուն: Աս երկու տեսակ գաղափարաց ալ անունները շատ երկբայական ու անկատար են, և որոշելը դիւրին չէ. ուստի շատ անգամ անոնց նշանակութիւնն անստոյգ ու մութ կը մնայ: Եւ նախ առջի տեսակ գաղափարներուն գալով իրենց անունն անորոշութեան տակ կիյնայ հետեւեալ պատճառներուն համար :

97. Խառն կերպերուն բաղադրեալ գաղափարներն ինչո՞հասմար անորոշութեան տակ կիյնան:

Ա. Վասն զի ատ գաղափարները շատեալ բաղադրեալ ըլլալով, ու զանոնք մարդս իր մտքովը միացընելով, ամէնքն ատ բաղադրութիւնը միակերպ չեն կրնար ընել. և չէ թէ միայն ըստ այլևայլ անձանց այլևայլ կերպ կըլլայ բաղադրութիւնն ալ, հա-

պա նաև մի և նոյն անձն այլևայլ ժամանակ ու այլևայլ պարագայի մէջ տարբեր տարբեր կը կազմէ :

Բ. Աս զազափարներուն միաւորութիւնը մարդկանց կամքէն ու մտածելու այլևայլ եղանակներէն կախուած ըլլալով, բնութեան մէջ առարկայ մը չկայ՝ որուն վրայ որ ան զազափարներուն խումբը միացած ըլլայ, ու օրինակ ըլլայ բառերուն նշանակութիւնն որոշակի կանոնաւորելու և ուղղելու. ինչպէս է ասիո՞ծ բառը՝ որ բնութեան մէջ եղած առարկայ մը կը նշանակէ և նշանակութիւնը կրնայ ասով ճիշդ որոշուիլ :

Գ. Սովորաբար մենք նախ բառերը կը սորվինք, ետքէն ուրիշներէն հարկ կըլլայ լսել թէ ան բառերուն տակ ինչ զազափարներ կան. անոնք ալ կամ չեն կրնար բառերուն որոշ նշանակութիւնը հասկըցընել, և կամ կը թողուն որ մենք մեր խելքովն ու դիտողութիւններովը հասկընանք: Մենք ալ շատ անգամ տղայութեան ատեն՝ կամ անհոգութեան պատճառաւ կամ տգէտ չերևնալու սնտոխի ամօթով մը՝ ետևէն չենք ըլլար անոնց ստոյգ նշանակութիւնն իմանալու. ուստի ան բառերը շատ մարդկանց բերանն իբրև պարզ ձայն մը կը մնան. կամ նշանակութիւն մըն ալ ունին նէ, այնչափ տարտամ և անստոյգ, որ անոնց բացատրած զազափարը մթին ու շփոթ կըլլայ :

98. Պատիւ բառն օրինակի տեղ տունուած :

Աս տեսակ անուններու այնչափ բնական է աս անկատարութիւնը , որ որոշ ու բացայայտ կարծուածներն ալ , երբոր որոշ ու ճիշդ գաղափարնին հասկընալ ուզենք , կը տեսնենք որ երկբայական ու մթին են : Ետս բառերէն օրինակ բերենք պատիւ բառը : Ամենուն բերանն է աս բառը , և նշանակութիւնն ամենաբացայայտ կը կարծուի . և սակայն որչափ տարբեր գաղափարներ կը տրուին : Ոմանք պատիւ ըսելով նախատանացը վրէժխնդիր ըլլալը կը համարին . ոմանք ալ ներելը . կան որ կը կարծեն թէ պատիւնին կը կորսնցընեն կամ կը մթնցընեն թէ որ հակառակորդին պատճառներուն տեղիք տալու ըլլան . կան ալ (բայց զժբազդարար ասոնց թիւը շատ քիչ է) պատիւ կը համարին համեստ քաղաքացի ըլլալն ու իրենց պարտքերը լեցընելը : Ու դեռ ուրիշ խել մը այլևայլ նշանակութիւններ կը տրուի աս մէկ բառին . անանկ որ ամէն մէկը մի և նոյն բառով ան գաղափարը կը բացատրէ՝ որ ինքը կազմեր կամ առեր է , կամ որն որ աւելի իր անձնական շահուն կը վերաբերի : Եւ թէ որ մարդ ուզէ քննել ու որոշել դեռ ուրիշ բառեր ալ , մանաւանդ բարոյական նիւթի մէջ , ինչպէս օրէնք , արդարութիւն , խոնկ

մարիսն, սրբապօղոսարիսն, քարեպաշտարիսն, փառք, և այլն, որչափ երկբայութիւններ ու մթութիւններ դէմը կելլեն: Մարդկանց գաղափարները, զգացմունքները, մտածելու կերպը յանհունս կրնան զանազանիլ ըստ զանազանութեան պարագաներուն, վերաբերութեանցը, սովորութեանցը, և այլն. բայց բառերը չեն կրնար նոյնպէս զանազանիլ: Ասոր համար շատ զօտար է ճիշդ իմանալն ինչ նշանակութիւն որ մատենագիրք իրենց բառերուն տուեր են, երբոր սա տեսակ գաղափար մը բացատրելու գեր են. մանաւանդ ան հեղինակներն որ շատ հին ժամանակները գրեր են, ու սովորութեամբ, օրինօք, կառավարութեամբ ու կրօնքով բոլորովին օտար զաւառներու մէջ:

ՅՁ. Ինչո՞ւ գոյացուրեանց բաղադրեալ գաղափարները դիւրաս անորոշ կըլլան:

Թէպէտ և մինչև հիմա ըսածներնուս պէս չէ, բայց ոչ սակաւ անորոշ կրնան ըլլալ գոյացութեանց բաղադրեալ գաղափարներուն անուններն ալ, որոնք թէպէտ ՚ի բռնութեան իրօք կան, և կրնան ուրիշ գաղափարներն ուղղելու օրինակ ըլլալ, որով և բառերն ուղղելու (97 Բ), բայց որովհետև իրենց իրական էութիւնը ճանչնալն անկարելի է, և իրենց վրայ միացեալ գաղափարներն ամենուն մտքին մէջը մի և

նոյն չեն և ոչ նոյն կերպով շինուած , ա-
նոր համար ան անուններն որ զանոնք կը
բացատրեն՝ միշտ անստոյգ ու երկբայական
նշանակութիւն կունենան : Այսպէս՝ ոսկի
բառն ամենուն միտքը մի և նոյն գաղափա-
րաց հաւաքումը չի ցցըներ . վասն զի ոմանք
ոսկի ըսելով կրնան իմանալ մետաղ մը դե-
ղին , կուանելի . ուրիշ մը կաւելցընէ ծա-
ւալականութիւնը . ուրիշ մըն ալ ծանրու-
թիւնն ու խտութիւնը և արքայաջրոյ մէջ
լուծանելի ըլլալը , և այլն : Եւ ահա այսպէս
իւրաքանչիւրը նոյն բառը գործածելով կար-
ծէ թէ ինչ որ ոսկին իր մէջը կը բովանդա-
կէ նոյն բառով ան կը ցցընէ . բայց ինքն
ինչ գաղափարաց միութիւն ինքիրմէ կամ
ուրիշէն ստացեր է , զայն կու տայ նոյն ա-
նուանը , որով ընդհանուր նախագասու-
թիւններ կազմելով՝ սուտ գատմունքներ կը
հանէ . ինչպէս մէկը թէ որ ըսելու ըլլայ ,
դեղին ու կոսանելի մետաղն ոսկի է , սուտ է .
վասն զի ուրիշ մետաղներ ալ կան որ նոյն
յատկութիւններն ունին , բայց ոսկի չեն :
Ասոր համար շատ անգամ անբաւ խնդրոց
պատճառները ուրիշ բան չեն , բայց եթէ
բառից նշանակութիւնը լաւ որոշած չըլ-
լալը ¹ :

1 Գեղեցիկ օրինակ մը կը բերէ Լոք Կեղանի-
բառով : Ճուշի 'ի վերայ Տարգմանի հոս . Գիրք Գ .
Գլ . ծՅ . 16 .

100. Մոլորութեանց ոտիչ պատճառ մըն ալ
բասերուն գէշ գործածութիւնը :

Բառերուն անորոշութենէն առաջ եկած
մոլորութեանց երկրորդ պատճառը բառե-
րուն բնական անկատարութենէն զատ՝ կա-
մաւորապէս զանոնք գէշ գործածելն է : Ա-
նանկով նշանակութիւնը բացայայտ ու ո-
րոշ չմնալով, խօսքին մէջը մթութիւն ու
չփոթութիւն կը մտնէ, ու ճշմարտութեան
տեղ մոլորութիւններ առաջ կու գան :

101. Բասերը գէշ գործածելն է՝ Ա. Անոնց
պայծառ և որոշ գաղափար չկապելը :

Բառերուն առաջին զեղծումն է անոնց
պայծառ և որոշ գաղափար չկապելը, կամ
առանց նշանակութեան իբրև պարզ ձայն
մը զանոնք գործածելը : Օրինակի համար,
մէկն որ կեղծատր բառն աստուածապաշտ
ու իր պարտուցն զգուշաւոր մարդու մը
վրայ առնէ, գէշ կը գործածէ. իսկ թէ որ
գաղափարի մը հետ չկապէ, միայն պարզ
ձայն մը կըլլայ : Աս զեղծումն անկէ աւելի
առաջ կրնայ գալ, որ այսպիսի բառերը
սորվելու ատեն ամենևին ճիշդ նշանակու-
թեանը փոյթ չեն ունեցեր. ուստի իրենք ալ
վերջէն չեն կրնար ամենևին նշանակութիւն

մը կամ գոնէ որոշ նշանակութիւն մը տալ : Բայց կրնայ ալ առաջ գալ իր տգիտութիւնը պարտըկել ուզելէն, կամ իրեն գրութեանը տկար մէկ կողմը աննշան բառերով և կամ դժուարիմանալի զազափարներով ծածկել ուզելէն : Դպրոցական փխլխտփայութիւնն այսպիսի բառերով լեցուն էր, որ անյայտ երեոյթներու պատճառ տալու համար, ու տգէտ չերևնալու համար այնպիսի բառեր գործածեցին՝ որ իմաստ չունին. գորօրինակ համակրաբիւն, հակակրաբիւն, բնական ազդմունք, և այլն :

102. Բ. Զանազան նշանակութեամբ գործածելը :

Բառերուն երկրորդ զեղծումն է՝ առջինէն ոչինչ բնդհատ դատապարտելի փոփոխական նշանակութեամբ գործածել, մէկ մը մէկ նշանակութիւն մէկ մը արիչ նշանակութիւն տալով բառին : Այսպէս ոգի բառը մէկ մը խորհոզ, աննիւթ ու ազատ գոյացութեան նշանակութեամբ գործածելը, մէկ մըն ալ ամենամուրբ հեզանիւթի, ևս առաւել նոյն խօսքին մէջ : Աս զեղծումը լեզուին զիսաւար վախճանին բոլորովին գէտ է, որ է զազափարներն իրարու մտքին հաղորդել, որ ասանկով չկրնար ըլլալ. ու բառերը այս կերպով գործածողը չուզեր որ ուրիշը իր միտքը հասկընայ : Նոյն զեղծ-

ման մէջ կիցնայ ան ալ որ բառերուն սփորական նշանակութիւնէն տարբեր գաղափարներ կու տայ, կամ նոր ու անսովոր նշանակութիւններ կամ երկզիմի իմաստ : Այդպիսոյն խօսքը ոչ երբէք կը հասկըցուի, և ոչ կրնայ ուրիշին մտացը լոյս տալ մինչև որ իր բառերուն սահմանը չտայ :

103. Գ. Իրական գաղափարներ յրացատրող բառեր գործածելը :

Բառերուն երրորդ զեղծումն ալ է՝ անոնցմով ըստ հանոյս ուզենալ այնպիսի գաղափարներ բացատրել որ իրաց ստույգ բնութեանը հետ վերաբերութիւն մը չունին : Անանկով իրենց խօսակցութիւնը և ուրիշին միտքը անիմանալի բառերով կը լեցընեն . բայց իրաց վրայ հաստատուն ու ստոյգ ծանօթութիւն մը չեն տար : Գրուորոցականք ատենաք ուզելով մեկնել թէ ինչո՞ւ սիփոնին մէջն օդը դատարկելով ջուրը վեր կը բարձրանայ, Բևոսիներ դատարկութենէ կը խորշի կըսէին . որ ոչ իրաց բնութեանը համաձայն է, և ոչ իրական գաղափար մը տուող բառեր : Նոյնպիսի են Եարդեփօսի իր Տիեզերագիտութեան մէջ երևակայած այլևայլ նիւթերը, ու այլևայլ երևութից պատճառները տալու համար գործածած բառերը, որ սա աշխարհքիս իրաց ստոյգ բնութեանը հետ ամենեկին վերաբե-

րութիւն մը չունին : Քանի որ աս կերպով բառերը գործածուին, ամենայն ճառ, պատճառաբանութիւն, գրութիւն ուրիշ բան չեն ըլլար, բայց եթէ գեղեցիկ երազ մը . որով ամէն բան երևակայութիւն կըլլայ, ու ոչինչ իրական կը մնայ :

104 . Աս գեղծման պատճառ :

Աս գեղծման պատճառն է ենթադրելը թէ գործածած բառերուն ու իրաց բնութեան մէջ կատարեալ համաձայնութիւն կայ : Այսպէս պերիպատետիկեանք հաստատ առանց տարակուսի մտուրնին դրած էին որ աս աշխարհքիս մէջի ամէն էակներն ան դասն և ան կարգն ունին, ինչ դասակարգութեան մէջ որ Արիստոտէլ դրած է . անանկ որ անոնց խօսքին նայելով չէ թէ զուտ անուն կըլլային բառերը, հապաբուն իրական բաներ : Անոր համար ով որ ասանկ կը մտածէ, բառերը իրի տեղ աննելով չի կրնար կամ մտքէն ալ շանցըներ բառերէն զաղափարներու անցնիլ, որպէս զի որոշ ու ճիշդ զաղափարներ ունենայ : Այնպիսոյն միտքն աննշանական բառերով կը խճողի . ու նոյն հարստութեամբ հպարտացած, տգէտներուն աչքը կը գունաւորէ քանի մը զիտնական ու անսովոր բառեր ծախելով, որոնց ստոյգ նշանակութիւն մը չի կրնար տալ :

105 . Դ . Կարծել որ բաները գաղափարներուն հետ հարկատր կապակցութիւն ունին :

Չորրորդ զեղծումն է կարծելը թէ բաներուն ու գաղափարներուն մէջ այնպիսի ներքին և հարկաւոր կապակցութիւն կայ , որ գործածուած բաներուն նշանակութեանը վրայ երկբայութիւն չըլլար : Ուստի կարծելով թէ նոյն բառով ամէն մարդ նոյն բանը պիտի իմանայ , ոչ գրողը կամ խօսողը փոյթ կընէ իրեն գործածած բաներուն նշանակութիւնն որոշել , և ոչ կարդացողը կամ մտիկ ընտղը կը ջանայ որոշ նշանակութիւն մը հասկընալ : Ասկէց առաջ կու գան խել մը անվախճան վէճեր՝ որ բաներուն պարզ բացատրութեամբը կրնային լմըննալ , և ընդհակառակն յախտեան կը տեսնեն , և արգելք կըլլան ճշմարտութիւնը քննելու և գտնելու :

106 . Ե . Չկատր խօսիչը :

Հինգերորդ զեղծումն է ձևաւոր ու այլաբանական խօսակցութիւնը , որ ընդհանրապէս ընդունելի եղած և զովուած է : Յայտնի է որ ատ տեսակ խօսակցութեանց մէջ բաներուն իրենց սովորականէն տարբեր նշանակութիւն կը տրուի , որով և սո-

վորական ու հասարակ խօսակցութենէ հե-
ռու : Աս տեսակ զարդերը թէ որ պարզ
զուարճացընելու վախճանաւ գործածուին,
կրնայ անստղիւտ ըլլալ և բառից զեղծումն
չսեպուիլ , բաւական է որ չափը չանցնի :
Բայց երբոր բան սորվեցընել և ուրիշին
միտքը հարկաւոր ճշմարտութիւն մը խոթել
կուզէ մէկը , պէտք է ան ճշմարտութիւնը
բնական պարզութեամբ մը որոշ ու ճիշդ
առջևը գնէ , և թողու ան զարդերն որ բա-
նը կը ծածկեն կամ գոնէ կը մթընցընեն ,
ու ճշմարտութիւն սորվեցընելու տեղն ա-
նորոշ ու շփոթ գազափարներ առաջ կը
բերեն : Եւ թէ երբէք ծանր նիւթի մէջ այդ-
պիսի բացատրութիւններ ալ գործածուին ,
գոնէ պէտք է որ դիւրիմանալի ըլլան , ու
բացատրել ուզած գազափարին մօտ :

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՔՆՈՒՆԻՆԻ ԵՆՈՐՈՇՈՒԹԵՅՆ ԻՆՉ ԴԵՂԵՐ
ԿՐԵՅ ԸԼԼԵՆԼ

107. Բառերուն անորոշութեան ընդհանուր
դարման քառերը սահմանելն է :

Բառերուն անորոշութիւնը մոլորութեանց
աղբիւր ըլլալը անօգուտ կըլլար գիտնալ,
թէ որ հարկաւոր դարման մը ընել չմտա-
ծուէր: Ատ դարմանները թէ որ բոլորովին
ալ փնասը չխափանեն, գոնէ ըստ մասին
ճար մը կընեն, ու որչափ որ կարելի է կար-
գիլնն որ առաջ չերթայ: Արդ բառերուն
անորոշութեան առաջին ու ընդհանուր դար-
մանն որ կրնայ ըլլուի՝ անոնց սահման
տալն է: Սահմանը, որ գործածած անուան
նշանակութիւնը բացատրելուն համար Ա-
նտանական ալ կըտուի, է քառի մը նշանա-
կարիւնն ուրիշ քառերով հասկըցընել, որ սահ-
մանեալ քառին համանշան չըլլան: Բայց ո-
րովհետեւ բառին նշանակութիւնն ուրիշ
բան չէ՝ բայց եթէ զազափարի մը կապել

զանիկայ և իբրև նշան գործածել, անոր համար լաւ և որոշ սահմանուած կըսուի բառը, երբոր ուրիշ բառերով լսողին կամ կարգացողին միտքն ան գաղափարն արթնցընենք՝ ինչ գաղափարի հետ որ խօսողը կամ գրողը կապած է ան բառը: Աս է սահմանին մէկ հատիկ վախճանը, և բուն աս բանիս համար կը գործածուի, որով և սահմանին աղէկ կամ պակասաւոր ըլլալն իմանալուն կանոնն այս է: Օրինակի համար, հոգի բառը որոշ նշանակութիւն մը կառնէ՝ այսպէս սահմանելու որ ըլլանք, խորհող, անկիւր ու ազատ գոյացուորիս:

108. Ի՞նչպէս կարելի է պարզ գաղափարներուն անուններն որոշել:

Թէպէտև պարզ գաղափարաց անունները շատ երկբայական ու անորոշ չեն (93), բայց երբոր որոշելու ալ պէտք ըլլայ, սահմանել չըլլար. վասն զի պարզ գաղափարն ըմբռնմունք մը միայն ըլլալով՝ կարելի չըլլար բառերու դարձուածք մը յարմարցընել, որ այլևայլ պարզ գաղափարներ բացատրելով ամբողջին ծանօթութիւնը տայ մեզի, ինչպէս որ կըլլայ բաղադրեալ գաղափարաց վրայ: Իսկ այգալիսի անուններն որոշելու համար՝ կամ ծանուցեալ ենթական կը յիշուի, որուն հետ որ պարզ գաղափարը միացած է, կամ թէ զգայարանաց ներկայացընելու է ան ենթական, ու

րով մտքին մէջ կրնայ իյնալ նոյն գաղափարը , և աս երկրորդս աւելի ընտրելին է : Չոր օրինակ , անբնկորիս բառն որոշ ընելու համար , որ պարզ գաղափար մըն է , կամ ըսելու է թէ ան գունին անունն է որ ձեան վրայ կը տեսնուի , և կամ աչքին առջև դնելու է նոյն իսկ ձիւնը , և վրան գիտել տալու է անբնակ ըսուած գոյնը :

109 . Խառն կերպ ըսուած բաղադրեալ գաղափարներու անուաներն ինչպէս որոշելու է :

Խառն կերպ ըսուած բաղադրեալ գաղափարաց անուններն որոշելու համար չըլլար նոյն կերպը գործածել ինչ որ պարզ գաղափարներուն համար ըսինք (108) . այս ինքն ենթական յիշելու ատեն կարելի չէ զգայաբանաց առջևը դնել նոյն ենթական որուն վրայ որ գաղափարաց հաւաքումը միացած է , որովհետեւ աս հաւաքումը մեր մտացը ծնունդն է ըսինք (96) . ուստի գաղափարներն իրական առարկայ մը չունին , որ զայն իբրև օրինակ գործածենք (97 Բ) : Բայց ընդհակառակն շատ լաւ կրնան սահմանուիլ . վասն զի այս տեսակ գաղափարները բաղադրած ըլլալով ու մարդուս կամքէն միայն կախուած , առանց նախատպի մը վերաբերութիւն ունենալու , կրնանք շատ լաւ հասկընալ իրենց բաղադրութեանը մէջ մտաց այլևայլ գաղափարները հաստատուն և արդ նշանակութիւն մը տալով զանոնք

բացատրող բառերուն : Աս միայն գիտելու է՝ որ եթէ ան ժողովուած գաղափարաց մէջ կան այնպիսիներ որ ուրիշ պարզեր իրենք իրենց մէջ բովանդակեն , անոնք ալ պէտք է լուծել ու որոշել մինչև որ պարզ գաղափարներու գանք : Չոր օրինակ , ով որ համետարիակ բառին գաղափարը՝ արդարութեան , խոհեմութեան , բարեխառնութեան և արիւտութեան գաղափարներով կուզէ տալ , պէտք է ատ բաղադրիչ գաղափարներուն անունը նախ որոշել . ապա թէ ոչ համետարեան գաղափարը մութ , չփոթ ու անորոշ կը մնայ :

110. Գոյացութեանց բաղադրեալ գաղափարներուն անուններն որոշելու և լաւ մը բացատրելու համար՝ պէտք է թէ պարզ գաղափարաց և թէ խառն կերպերուն՝ երկու ճամբան ալ գործածել . այսինքն զգայաբանաց ներկայացընել ենթական , և սահմանել ան անուններն որ նոյն գաղափարը բացատրելու կը գործածուին : Բայց որովհետև որոշել ուզած առարկային գաղափարն ուրիշ առարկաներու հետ կրնայ շփոթիլ՝ երբոր քանի մը արտաքին տեսնուած յատկութիւնները միայն յիշեմք որոնք մէկալոնց ալ հասարակ են , անոր համար պէտք է քանի մը իրեն սեպհական յատ-

կութիւններն առնել, և անոնցմով ուրիշ մէկալ բաներէ զուրս գառքեցընել: Իսկ թէ որ այնպիսի յատկութիւն մը չունենայ, զոնեա այնչափ յատկութիւնները միայն պէտք է յիշել՝ որչափ որ բաւական ըլլայ առարկային գաղափարն որոշել ուրիշներէն: Զոր օրինակ, ոսկի բառն որոշելու համար բաւական չըլլալով իրեն սեփական նշան տալ միայն դեղին գոյնը կամ փայլունութիւնը, պէտք է այնպիսի յատկութիւն մը գիտել որ, ոսկիին միայն սեփական ըլլայ, և կամ թէ պէտք է ծանօթ յատկութիւններէն շատ մը յիշել, որոնց աս միութիւննուրիշ գոյացութեանց վրայ չտեսնուի: Անոր համար անոնք որ մեր միտքը կուզեն խոթել ան բաներուն գաղափարը՝ որ առձեռն չունինք, կը ջանան պատկերներով մանաւանդ գունաւոր պատկերներով անոնց անուններն որոշել: Այնպիսիներն աւելի մեծ օգուտ կընեն ճշմարիտ գիտութեան՝ քան թէ շատ գիտուն քննարանից մանրամասն ընդարձակ ու ճշճզած տեղեկութիւնները: Եւ աս ճամբան կը բռնեն բնախօսք, որոնք որ տունկերու կենդանեաց և ուրիշ գոյացութեանց վրայ կը խօսին. և անոնք ալ որ կուզեն մեզի այնպիսի բաներու գաղափարներ հաղորդել որոնք հիները կը գործածէին, կամ մեզմէ հեռու և անծանօթ ժողովուրդներ:

111 . Բասերուն զեղծման դեմ դարմանենք : —

Ա . Բառ մը չգործածել ատանց ստոյգ և ուրոշ նշանակութեան :

Թէ որ լեզուին գլխաւոր վախճանն է գաղափարներ բացատրել ու հաղորդել՝ յայտնի է որ պէտքը չէ բառ մը ըլլայ որուն որ գաղափար մը կապած չըլլայ . կամ որ նոյն է ըսել՝ պէտքը չէ բառ մը ըլլայ առանց սեփական նշանակութեան : Աս միայն բառական չէ , հապա նաեւ հարկաւոր է որ նշանակութիւնն ստոյգ և որոշ ըլլայ , թէ որ կրօնէ մէկն ուրիշին միտքը խոթել ան գաղափարները որն որ կը փափաքի հաղորդել . ապա թէ ոչ՝ բառ ծախել կըլլայ , և ոչ գաղափար տալ : Անոնք որ անասնոց քանի մը գործքերուն պատճառ տալու համար բնական ազգմունք բառը կը գործածեն , պէտք էր որ նախ առ բառս բացատրէին . վասն զի աս բառով կամ իրական և որոշ գաղափար մը կը մտնեն , և պէտք էր որ ատ գաղափարն իբրև պատճառ առաջ բերէին , կամ թէ գաղափար մը կապած չեն , որ աւելի հաւանական է , և պարզ ձայնը պատճառի տեղ կուզեն անցընել : Բայց քանի որ բառերն առաջ կըստանանք , և ետքը գաղափարները , աս անպատշաճութիւնը միշտ պիտի մնայ :

112. Բ. Անիտփոխ կերպով պէտք է բառերը գործածել :

Երկրորդ պէտք է բառերն անփոփոխ կերպով գործածել, անանկ որ նոյն ճայնով միշտ նոյն զազափարն իմացուի : Եւ թէ որ երբեմն հարկաւորութեան կամ ուրիշ պատճառի մը համար նոյն անուան տարբեր զազափարներ կամ նոր ու սովորական գործածութենէն դուրս նշանակութիւններ տրուին, կարգացողին կամ լսողին պէտք է իմացընել թէ գործածած բառն ինչ մտքով առնուած է : Ուստի փիլիսոփան որ ճշմարտութեան սիրող է, չի վաշեք որ շարութեամբ այլևայլ միտք ու երկգիմի նշանակութիւն տայ բառերուն, փասն զի ատանկով անկեղծութիւն չի մնար . և ոչ միայն բան սորվեցընել չըլլար, հապա մանաւանդ բան չհասկըցընել, և ոչ զէշը՝ ուրիշները մոլորցընել :

113. Գ. Իրական զաղափարներ բացատրող բառեր գործածել :

Ճշմարիտ գիտութիւնն է իրական զաղափարների տաանալ : Աւրեմն բառերը գործածելու ատեն քննելու է թէ արգեօք զաղափարներն իրաց ստաց դնութեանը հետ

վերաբերութիւն ունին, չէ նէ միայն նոյն բառերը գործածողին երեակայութեանը մէջն են: Ուստի անոնք որ շատ տեսակ բառերու տեղեկութիւն ունին, և իրենց լեզուն ամենայն յատկութեամբը կը խօսին, պէտք է քիչ մը աշխատեն ու քննեն թէ իրենց բառերուն տակն ինչ պաշտօնական կան, ու աստ պաշտօնականներն արդեօք իրաց բնութեանը համաձայն են թէ չէ: Եւ աս նախքով յայտնի կիմացուի թէ արդեօք միտքը հաստատուն ու իրական ծանօթութեամբը ճոխ է, թէ պարզ ձայներով: Թէ որ մարդիկ միշտ աս նախապէս քննեն, այն չափ շահակրատներ չէին երենար, որ բառերու խառն բազմութեան մը գլուխն անցած առաջ կերթան, ու տղէտ և տկար պարմացողներն իրենց անճշտի գորութեամբը կը կոխկոտեն:

114. Մոլորութեանց պատճառներուն և դարմաններուն վրայ ընդհանուր տեսութիւն:

Մոլորութեանց պատճառներուն ու դարմաններուն վրայ զլխաւոր և ընդհանուր գիտելին աս է՝ որ ամէն օրուան մեր ըրած այն չափ սուտ գատմունքներու դէմն առնելու լաւագոյն ճամբան է՝ մատաղ հասակէն նայիլ թէ ինչ անձանց ձեռքը կը յանձնուի տրգայտց դաստիարակութիւնը: Դաստիարակութիւնն այնպէս գիւրաւ ընելու գործ չէ,

ինչպէս որ գուցէ ոմանք կը կարծեն : Չէ
թէ ան քանի մը նիւթական ջերմեռանդու-
թեան կրթութիւններն են , կամ քաղաքա-
կան կենաց մէջ դիտելու մարդավարական
գործքերը , ու գիտութեանց սովորական ու
հասարակ վարժութիւնները , հապա մար-
դուն միտքը կազմելու է . և աս մեծ գործքը
գրուի հանելու համար՝ խելացի մարդ մը
պէտք է . իսկ ճշմարտապէս խելացի մար-
դիկ շատ չեն : Մարդուս նիւթականին ու
բարոյականին մէջ այնպիսի անձուկ կա-
պակցութիւն կայ , որ բարոյականը գրեթէ
բոլոր նիւթականէն կառնէ իր քալարու-
թիւնները , և անկարելի է բարոյականին
լաւ առաջնորդել մինչև որ նիւթականը լաւ
չճանչցուի . բայց աս ծանօթութիւնը միայն
այնպիսի փիլիսոփայի թափանցող աչքին
կերննայ , որ բնութեան խոր գաղտնիք-
ները քննելով՝ զմարդ մարդուն վրայ կը
քննէ : Տարակոյս չկայ որ բնութեան և
դաստիարակութեան մէջ որ մարդուս մը-
տացը վրայ ազդեցութիւն ունի , զօրաւո-
րագոյն է բնութիւնը . և սովորաբար մարդ
ինչպէս որ կը ծնանի՝ անանկ կը մնայ . բայց
ան ալ ճշմարիտ է որ խելացի դաստիա-
րակութիւնը զբնաւորութիւնն ու բնական
հակամիտութիւններն այնպէս կը բարե-
կարգէ որ , թէ որ զչարը բոլորովին ար-
մատախիլ չընէ , զոնէ այնպիսի արգելք-
ներ կը դնէ՝ որ անոր փաստակար ազդեցու-
թիւնները շատ դիպուածի մէջ կը խափա-

նէ : Թէ որ անոնք որ տղոց դաստիարակութեան և ուսմանը կը պարապին , ճանչնան մարդկային մտաց առջի շարժմունքները , խոհեմ զգուշաւորութեամբ իրենց ընթացքը կրնան կառավարել : Թէ որ վարպետ մը լաւ գիտնայ մեր գաղափարաց ծագումն և յառաջադիմութիւնը , իր աշակերտին հասակին վերաբերեալ և հարկաւոր բաներուն միայն կը պարապեցընէ զանկէայ . Թէ որ այնչափ ճարտարմտութիւն ունենայ որ տղան այնպիսի պարագաներուն մէջ զնէ ուր կրթուի ճիշդ գաղափարներ առնելու և հաստատուն նշաններով զանոնք անխախտ պահելու , Թէ որ զուարճութեան ատեն ալ իր խօսակցութեանցը մէջ այնպիսի բառեր միայն գործածէ որ ճիշդ ու որոշ նշանակութիւն ունենան , ինչպիսի ճշդութիւն , բացայայտութիւն և ընդարձակութիւն չի տար իր աշակերտին մըտացը : Ոչ երբէք սուտ տրամաբանութիւններով և իմաստակութեամբ կամ ուրիշ թիւր պատճառաբանութիւններով պիտի շփոթէ զտղան , որպէս զի միտքը խաբեբայ և շփոթ չըլլայ : Յետ տղոց միտքը ճիշդ և որոշ մտածել սորվելուն , իրենց նրբամտութիւնը կրթելու համար կարելի է իմաստակական խօսակցութիւններ ընել իրենց : Բայց քանի՞ հայրկայ որ այսպիսի վարպետ մը իր որդւոցը կարենայ ճարել . և որչափ քիչ են այնպիսիք՝ որ կարող ըլլան այնպիսի հարց փոփաքը լեցընել : Ասկէց զատ քանի որ տղի-

տութիւնը, անհարութիւնը, նախապաշար
մտնքները, շահասիրութիւնը, դուարձու
թեանց սէրը և արիչ արդելքներ գորացած
են, այսպիսի երջանիկ ու օգտակար փո
փոխութիւն անելի ըզձաղի կը մնան քան
թէ յուսալի: → Աս խօսքերս ոչ անելարց
էին և ոչ անաջարկութենէս օտար: Թէ որ
արամարանութեան փոխանան է բանավա
րութեան աստճարդել՝ ճշմարտութիւնը
փնտրուելու, չկայ լուսադոյն կանոն մը աս
արուեստին քան թէ ազոց մասառ կասու
կէն. սկսել գործնական կերպով ան կանոն
ները մաքերնին տպաւորել:

ԳԼՈՒԽ Թ.

ՄՐՈՒԵՍ ՄԵՎԵՐԱՆՈՒԹԵԱՆ

115. Մեկնարանորեան արուեստն ինչ է:

Բառերը ինքնահնար նշաններ են (30).
արեւմե նշանակութիւններն պէտք է համա
ձայնել խօսողին կամ գրողին դադարիտար
ներուն. քրոջէնտե մատենագիրն իր բա
ռերուն կրնայ այնպիսի նշանակութիւն մը
տուած ըլլալ որ լսողին կամ կարգացողին
մտքին մէջի: եզածէն տարբեր ըլլայ: Գը-

րուածք մը , վիճարանութիւն մը կարգա-
ցուած ժամանակը թէ որ կարելի ըլլայ զը-
րուածոցը մատենագրին հարցընել , մեկնա-
բանութեան պէտք չի մնար : Բայց երբոր
պէտք ըլլայ հին մատենագրաց զրուածոցը
բառերուն միտքը հասկընալ , որ մեզի հար-
կաւոր է , պէտք է մեկնելու ճամբայ մը
գտնել : Արդ ան արուեստն որ ուրիշին գոր-
ծածած բառերուն նշանակութիւնը լաւ
հասկընալու կանոններ կու տայ , Արտեստ
մեկնարանութեան կը ըստի : Աս արուեստին
զխաւոր կանոնները համառօտելով տաս-
ներմէկի կը վերածենք . որոնց հետեւեալ վե-
ցը զիրք կարգալ սկսելէն առաջ հարկաւոր
են պահելու :

116 . Գիրքը կորդայէն առաջ պահելու
կանոնները :

Ա . Պէտք է տեղեկանալ մատենագրին
դարը , հայրենիքը , կրօնը , արուեստը կամ
պարապմունքը , իր ազգին պատմութիւնը ,
սովորութիւններն ու օրէնքները : Վասն
զի ամէն մատենագիր սովորաբար զրուածք
մը որ կընէ , իր զաղափարներն անոնց կը
յարմարցընէ . անոր համար աս բաներուն
տեղեկութիւնն իր քառերը մեկնելու քիչ
լոյս չի տար : Զոր օրինակ , խնցեկոյս վնիս,
տարագրարիւն բառերուն նշանակութիւնը
չի հասկըցուիր , թէ որ Յունաց ու հռոմեաց .

յւոց քանի մը մասնաւոր օրինաց ու սովորութեանց մարդ տեղեկութիւն չունենայ :

Բ. Պէտք է լաւ տեղեկութիւն ունենալ ան նիւթին որուն վրայ որ խօսքն է , ու կատարելապէս գիտնալ ան լեզուն ինչ լեզուով որ գրուած է . ասոնցմէ մէկն որչզիտցուի , հեղինակին մտքէն Թարգեր նշանակութիւն դիւրաւ կը տրուի իրեն բառերուն :

Գ. Երբոր մէկը բուն լեզուն չգիտնայ , պէտք է այնպիսի թարգմանութիւն գտնել որ ճիշդ ու հաւատարիմ ըլլայ . ե թէ որ թարգմանիչը հեղինակին ժամանակակից ըլլայ , ընտրելագոյնն է . վասն զի մութ տեղ մը բառերուն ճշմարիտ իմաստը հասկընալու համար կրնայ հեղինակին խորհուրդ հարցուցած ըլլալ : Բայց մարդ պէտք չէ յուսայ որ թարգմանութեան մէջ կարենայ բնագրին հոգին գտնել , մանաւանդ թէ որ գրուածքը բանաստեղծական ու ճարտասանական ըլլայ : Ամէն լեզու իր ազգութիւնն ու իր մասնաւոր վայելչութիւններն ունի , որ դժուար է օտար լեզու մը փոխադրելը :

Դ. Պէտք է ջանալ որ որչափ կարելի է ուղիղ բնագիր մը ձեռք բերուի . վասն զի թէ որ շատ սխալներ մէջն ըլլան , ու օտար ձեռք մէջէն բան պակսեցուցած կամ բան աւելցուցած ըլլայ , անկարելի կըլլայ զազափարաց կարգն իմանալը . ու կարելի է որ բացայայտ հատուած մը պակսած ըլլալով , որ ուրիշ մութ հատուածի մը կըր-

նար լոյս տալ , հեղինակին միտքը ծուռ մեկնուի :

Ե. Պէտք է առանց կանխակալ մտածութեան մը կարգալ եթէ նպաստաւոր եզեր է և եթէ ներհական . ապա թէ ոչ ամէն բան հակառակ մտքով կտուուի , և շատ անգամ հեղինակին այնպիսի գաղափարներ կը տրուի , որ չէ թէ իրենն են , հապա ընթերցողին : Ասանկով հերետիկոսներն աստուածաշունչը մեկնելու որ ըլլան՝ ոչ միայն կը կարծեն թէ իրենց մոլորութեանցը դէմ բան չկայ , հապա մանտաւանդ բաւար գանոնք կը հաստատէ :

Զ. Պէտք է մատենագրին վախճանն ալ դիտել : Ամէն մատենագիր նոյն վախճանը չեն գներ իրենց : Բանաստեղծը զուարճացրնել կը նայի , ու ճշմարիտը կամ ճշմարտանմանն իրեն բաւական կը սեպէ , անոր համար չի նայիր իր գաղափարները միշտ ճշգիւ քննել : Փաստաբանը կը նայի իր գատաստանն առաջ տանիլ նաև ճշմարտութեան դէմ ալ ըլլայ : Փիլիսոփային վտիճանը ճշմարտութիւնն է . ուստի պէտք է թէ փիլիսոփայից և թէ պատմաբանից զրուածքն և անոնց որ կրօնի սովորութեանց կամ օրինաց վերաբերեալ նիւթերու վրայ կը խօսին , ամենայն ճշգրութեամբ ու խրատութեամբ մեկնել , որովհետև ասոնց նըպատակը պէտք է միայն ճշմարտութիւնն ըլլայ :

117. Գիրք մը կարդայտ ատենը պահելու
կանոնները :

Նոյնպէս համառօտ մը բացատրենք թէ
ինչ կանոն պէտք է պահել զիրք կարդալու
ատենը :

Ա. Մատենագրին բառերը գրաւորական
մտքով պէտք է մեկնել, միայն թէ պատ-
ճառ մը չըլլայ ներհակին. ինչպէս է ա. թէ
որ գրաւորական իմաստէն անտեղի բան
մը կամ մատենագրին մտքին հակառակ ի-
մաստ մը հետեի, որ ուրիշ տեղ բացայայտ
իմացուցած է : Բ. թէ որ բառերը գրաւո-
րական մտքով առնելով իմաստ մը չտան :
Գ. թէ որ պարագաներէն ու գրելու կեր-
պէն իմացուի որ մատենագիրն երգիծաբա-
նութեամբ խօսած է. անանկ որ ուրիշ բան
ըսէ և ուրիշ բան հասկընայ. կամ թէ այ-
լարանական մտքով, ինչպէս է Վ իրգիլիո-
սի առաջին ծաղկաբաղը : Բայց պէտք է զիտ-
նալ որ գրաւորական իմաստը բառերուն
ան նշանակութեամբը պէտք է առնել՝ ինչ
նշանակութիւն որ ունէին մատենագրին
գրած ժամանակը, չէ թէ ինչ որ առջի ա-
տենները ունեցեր են կամ կարդացուած
ժամանակն ունին :

Բ. Արովհետև մատենագիրը կրնայ այլ-
ևայլ նշանակութիւն ունեցող կամ երկգի-
մի բառեր գործածած ըլլալ, անոր համար

պէտք է ջանալ իրեն: բառերուն ան նշանակութիւնը տալ որ ընդդիմութիւն չվերցընէ: Անոր համար երկու բանի պէտք է լաւ նայիլ . մէկ մը չըլլայ թէ մատենագիրը լեզուին կարօտութեանը պատճառաւ այնպիսի բառեր գործածած ըլլայ որ շատ գաղափարներ կը բացատրեն . մէկ մըն ալ արգեօք զեղծմամբ գործածեր է: Թէ որ առջինն ըլլայ՝ պէտք է քննել նոյն բառն ուրիշ տեղեր ինչ մտքով գործածեր է, որ կրնայ հասկըցուիլ նոյն բառով բացատրած գաղափարին տուած յատկութիւններէն: Օրինակի համար, թէ որ կուզես իմանալ թէ ինչ մտքով կառնէ ոգի բառը, պէտք է դիտել թէ ինչ յատկութիւններ կու տայ ուտ գաղափարին . արդեօք մարմնական թէ հոգեղէն: Իսկ թէ որ յայտնապէս բառերը գէշ կերպով գործածէ, կամ թէ կուզէ որ խօսքը չհասկըցուի, մանաւանդ թէ որ նիւթն ալ կարևոր բան մը չէ, ձեռքէդ թող ու ըսէ . «Թէ որ չես ուզեր որ խօսքդ հասկըցուի, ես ալ զքեզ չեմ ուզեր հասկընալ»: Իսկ վիճաբանութեանց մէջ ուզած խօսքիդ ճշմարտութիւնը հաստատելու համար պէտքը չէ ամենևին զբերէ երկզքիմի նշանակութիւն ունեցող բաներ վկայութիւն բերել:

Գ. Թէ որ բնագիրը մութ է, և նոյն նիւթին ու մեկնութեան արուեստին հմուտ ու փորձ մարդիկ մութ դատին, ու բնագրին իմաստին վրայ այլևայլ կարծիք ունենան,

առ հետևեալ կանոնները պէտք է պահել :
ա. Քննել ամէն տեսակ նշանակութիւններն
որ մատենագիրն իր բառերուն կրնայ տը-
ւափ ըլլալ , և նայիլ թէ ան նշանակութիւն-
ներէն որն աւելի մատենագրին մտածելու
կերպին , կրիցը , դաստիարակութեանը ,
կրօնքին , իրեն դրութեանն ու վախճանին
յարմար կու գայ : բ. Դիտել թէ ինչ սկզբ-
բանց վրայ կը տրամախոհէ , որովհետև
պէտք է համարիլ որ հետևանքներն անոնց
համեմատ կը հանէ . իսկ թէ որ հետևանք-
ները սկզբանցը համաձայն չըլլան , սեպե-
լու է . որ մատենագիրը սկզբանցն աւելի
նայեր է քան թէ հետևանքներուն : գ. Թէ
որ մատենագիրը նոյն նիւթին վրայ ուրիշ
տեղ աւելի պարզ է խօսեր , պէտք է մութ
տեղը պարզ տեղովը բացայայտել . աս բա-
նիս շատ օգուտ կընէ գրոց ցանկն ու հա-
մարարաւոր , որ մարդ բանը մէկէն աչքին
առջև կունենայ : իսկ թէ որ ստոյգ նշանա-
կութեանը յաղթահարիչ պատճառ մը չըլ-
լայ , մեկնութիւնը միշտ հաւանական սե-
պելու է , չէ թէ ստոյգ :

Դ. Մատենագրութեան մը մեկնութիւնը
լաւ ըլլալու համար անհրաժարելի կանոն-
ներուն մէկն ալ է՝ զիրքը կարգաւ ծայրէ
ծայր կարգալ . վասն զի ամէն կարգաւո-
րեալ մատենագիր առջի բերան այնպիսի
զաղափարներ կը դնէ որ ետքիններուն լոյս
կու տայ :

Ե. Շատ զգուշութիւն պէտք է բանեցը-

նել այնպիսի մատենագիրները մեկնելու ատեն, որոնք որ զլիաւոր պատճառաւ մը բռնադատուեր են իրենց բառերուն ստոյգ իմաստը ծածկել, և խորհրդական կերպ մը տալ. անանկ որ երկու մտքով կարենայ մեկնուիլ, նաև ուզածին ներհակ իմաստն ալ տրուիլ:

Մատենագիրները մեկնելու զլիաւոր կանոններն ասոնք են: Բայց մեկնութեան արուեստին մէջ քաջ ըլլողին համար պէտք է բարակ ընտրութիւն ունենալ, աչալրջութիւն, վարժութիւն, երկան կրթութիւն, ընդարձակ հմտութիւն, ու նոյն գիտութեանը վրան լաւ տեղեկութիւն:

ԳԻՐԻ ԵՐԲՈՐԴ

Տ Ր Ա Մ Ա Խ Ո Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Քանի որ հոգւոյն գործողութիւններն աստիճան քան զաստիճան առաջ կերթան, այնչափ ալ հոգին ծանօթութեամբք կը ճութանայ. որովհետև հոգւոյն գործողութիւնները ծանօթութիւններն աւելցընելու գործիքներն են: Բայց հոգին ծանօթութիւնները զլիաւորապէս Տրամախոհական գործողութեամբք կաւելցընէ. և որովհետև տրամախոհութիւնը դատումէն կը կախուի, վասն զի այլևայլ դատմանց կապակցութեանէն առաջ կու գայ, անոր համար հոգւոյն չորս զլիաւոր գործողութեանցը կարգին մէջ երրորդն է. և աս երրորդ գիւրքն անոր վրայ կը ճառէ:

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՏՐԱԾԱԽՈՂՈՒԹԵԱՆ ՄՁ ԸԼԼԱԸԸ,
ԵՒ ՏՐԱԾԱԽՈՂՆԵԼՈՒ ԿՅՐՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

118. Տրամախոհորիսն ինչ է :

Թէ որ կարելի ըլլայ երկու գաղափար անմիջապէս իրարու հետ բազդատել, իրարու վերաբերութիւննին կիմացուի, ու վրանին դատուեմ կըլլայ: Բայց որովհետեւ մեր գաղափարաց մեծ մասն անմիջապէս իրարու հետ բազդատելով մարդ վրանին դատուեմ չի կրնար ընել, պէտք կըլլայ անոր համար շատ անգամ ուրիշ գաղափար մէջ խաթել՝ որ Միջնորդ կրտուի, և անար հետ բազդատել անմիջապէս ան դադարաբանքը, որոնց որ իրարու հետ վերաբերութիւնը բացայայտ չի տեսնուիր: Աւ առանկով կիմացուի թէ արդեօք ան գաղափարները որոնց վրայ որ կուզենք դատունն ընել՝ կը համաձայնին թէ չէ միջնորդ գաղափարներուն հետ. ու նոյնպէս գուրս կըլլէ անոնց իրարու հետ պատշաճութիւնը կամ ան-

պատշաճութիւնը: Ուստի իրարու հետ քաղաքատուելու զազափարնները կրնանք սեպել երկու մեծութիւն, որոնք իրարու մօտեցընել ու մէկը մէկալին վրայ դնել չըլլար, և այնպէս իրենց հաւասարութիւնը կամ անհաւասարութիւնը դատել. հապա երրորդ մեծութիւն մը կառնենք, որ երկուքն ալ չափելու ծառայէ, և թէ մէկին և թէ մէկալին վրայ կարենանք դնել. և ան երկու մեծութիւնը հաւասար կամ անհաւասար թըւով չափելէն կիմանանք անոնց հաւասարութիւնը կամ անհաւասարութիւնը: Ահա օրինակ մը. աս երկու զազափարաց իրարու վերաբերութիւնը կուզենք իմանալ. այսինքն են հոգի և անեկրականութիւն. ասոնց անմիջական առընչութիւնը չիկրնալով տեսնուիլ, պէտք է երրորդ զազափար մը առնել, որուն հետ կարենանք բաղդատել թէ հոգւոյն և թէ անեկրականութեան զազափարը: Ուստի նախ կըլլայ ասանկ. ամեն խորհող գոյացութիւն անեկրական է. ետքը կու գայ՝ հոգին է խորհող գոյացութիւն. երրորդ կու գայ՝ որեւէ հոգին է անեկրական գոյացութիւն: Միջորդ զազափարն որ առինք՝ է խորհելու զազափարը, որ հոգւոյն ու անեկրականութեան երկու զազափարնետուն ալ պատշաճելով՝ դանտնք իրարու հետ կապեց: Ամէն մարդ կը տեսնէ որ աս գործողութեանը մէջ հոգին երկու զազափարներուն մէջի վերաբերութիւնը գտնելու համար իրեք դատմունք ըրաւ. այսինքն՝ ա-

ուաջին ու երկրորդ դատմունքն է միջնորդ
զազափարին համեմատութեան դատմունքն
առանձին առանձին մէկալ երկու զազա-
փարներուն հետ, որոնք որ կուզէինք իրա-
րու համեմատել. երրորդ դատումն է բռ-
վանդակութիւնը, կամ հետևութիւնը և
կամ առաջարկեալ նախադասութիւնը. այս-
սինքն թէ հոգին է անհիշարակաւ գոյացորիսն:
Ասայլևայլ դատմունքները միատեղ՝ որոնց-
մով ան վերաբերութիւնը կը գտնուի, և
ան ընդհանուր դատմունքը կըլլայ՝ որ 'ի
սկզբան չէինք կրնար իմանալ, Տրամախոս
հոսքիս կամ խօսք կըսուի:

119. Լաւ տրամախոսեցող կարողութիւնը ո՞րն է:

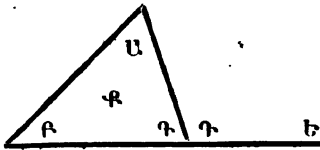
Թէ որ տրամախոսութիւնը միջնորդ զա-
զափարներու գործակցութեամբ կը կազ-
մուի, ու անոնցմով զազափարաց իրա-
րու պատշաճիլը կամ չպատշաճիլը կը գըտ-
նուի՝ որ առաջուց բացայայտ չէր իմա-
ցուեր (118), կը հետևի որ տրամախոսելու
կարողութիւնն ան է՝ որ հոգին կարողու-
թիւն ունենայ մէկէն միջնորդ զազափար-
ները գտնել, որ Ապացոյց ալ կըսուին, և
զանոնք իրարու յարմարցընել, ու հե-
տեանք հանել: Բայց բանը հոս չիլմըննար-
ասկէց զատ՝ լաւ տրամախոսելու համար
պէտք է որ միտքն իր տրամախոսութեան
ամէն մէկ քայլափոխին պայծառ, որոշ և

անմիջապէս տեսնէ միջնորդ գաղափարին վերաբերութիւնն ու կապակցութիւնն ան գաղափարներուն հետ՝ որոնց որ իրարու պատշաճողութիւնը կամ անպատշաճողութիւնը ցցընել կուզէ : Իսկ թէ որ աս պայծառ , որոշ և անմիջական ըմբռնումն չըլլայ , պէտք է ուրիշ միջնորդ գաղափարներ գտնել միջնորդ գաղափարին յարաբերութիւնը ցցընելու համար ան գաղափարներուն հետ՝ որոնց որ մէջն է մտեր . ու ամենէն ուղիղ հետևանք մը հանելով՝ ապացուցանել և ուզած ճշմարտութիւնը դուրս հանել : Ասկէց կերևնայ որ տրամախոհութիւն մը աղէկ ու ճիշդ ըլլալու համար ու ճշմարիտ ծանօթութեան առաջնորդելու համար , ամէն աստիճան կամ ամէն դատմունք՝ որ տրամախոհութեանը մաս կըլլան , պէտք է որ ինքնազիմի ստուգութիւն մը ունենան . անանկ որ միտքն ապահով ըլլայ , որ հարկաւոր բաներէն բան մը դուրս մնացած չէ , և ապացուցին ճշդութեանը վրայ երկբայութեան տեղիք չմնայ :

120 . Գործնական օրինակ :

Մինչև հիմա տեսականաբար գուրցած բաներնիս գործնական օրինակով մըն ալ բացատրենք , որպէս զի աւելի պայծառ հասկըցուի : Չենք կրնար անմիջապէս ըմ-

բունել թէ ք եռանկեան Ա Բ Գ անկիւն-

ներու ու երկուց ուղիղ անկեանց մէջ ինչ կերպ յարարեալ թուիւն կայ .

վասն զի իրեք անկիւնը մէկտեղ մէկէն չենք կրնար առնել և երկուց ուղիղոց հետ համեմատել: Պէտք է ուրեմն ուրիշ անկիւններ գտնել, որոնց հետ կարենանք բաղդատել, ու չափի տեղ զործածել զանոնք իրեք անկեանց ու երկուց ուղիղոց մէջը: Գիտենք որ Գ արտաքին անկիւնը հաւասար է երկուց Ա և Բ ներքին անկեանց. ուրեմն Գ անկիւնը ներքին Գ հասարակաց անկեանք հետ մէկտեղ հաւասար է Ա, Բ, Գ իրեք անկիւններուն. ապա ուրեմն ք եռանկեան Ա, Բ, Գ իրեք անկիւններն երկուց ուղիղոց հաւասար են: Դիտելու է որ Ա, Բ, Գ իրեք անկեանց երկուց ուղիղոց հետ պատշաճոզութիւնն իմանալու համար իրրև միջնորդ գաղափարներ առինք Դ ու Գ անկիւնները, և անոնց հետ բաղդատեցինք ու պատշաճ գտանք թէ Ա, Բ, Գ իրեք անկիւններն և թէ երկու ուղիղները. և անանկով իրարու հետ ալ պատշաճական եղան: Դարձեալ՝ առջի բաղդատութիւնն եղաւ Դ արտաքին անկեան ու երկու Ա ու Բ ներքին անկեանց հետ, և տեսանք որ իրարու կը պատշաճին, առջի գատումն ըրինք: Թէ որ աս պատշաճոզու-

թիւնը պայծառ, որոշ և անմիջապէս ըմբռնած չրլլայինք ուրիշ նախընթաց ապացուցի մը ուժովը որ նոյնպէս պայծառ և արոշ է, պէտք էր որ ուրիշ միջնորդ գաղափարներ փնտրուէինք, և անոնց ձեւերովը գտնուէինք թէ արասաքին Գ անկիւնը ներքին Ա և Բ անկիւններուն հետ պատշաճագութիւն ունի: Երկրորդ դատումն ալ նոյնպէս է Գ ու Գ անկեանց ու Ա, Բ ու Գ թրեք անկեանց մէջ: Նոյնպէս երրորդն ալ նոյն Գ ու Գ և երկուց ուղղաց մէջ: Քէ որ քոլոր տրամախտհութեան կապը ձեւացընուզ այլևայլ դատմունքներն աս կերպով լլլան, հետևութիւնը կամ խնդրոյ տակ եղած նախադասութիւնն ամենայն կերպով պահանջուած ճշմարտութեան ուժը կունենայ և պատճառարանութիւնն ալ ճիշդ կըլլայ:

121. Աղէկ տրամախտհելու կարողութիւնը մարդ թեչպէս կըստանայ:

Տրամախտհելու կարողութիւնը բնութենէ և արուեստէ կը զօրանայ: Բացց որովհետև հոգեկան գործողութիւնները մարդկային մարմնոյն կազմութենէն ու հասարակուն ու հեղանիւթ նիւթերէն, որով խառնուածոց այլևայլ զօրութենէն շատ կախումն ունի, և անոր համար կրնանք ըսել որ տրամախտհելու կարողութիւնը գլխաւորապէս մարդու բնութենէն է: Անոր

համար որոնք որ բնութեամբ արուած , տկար ու անյարմար բանավարութիւն ունին , ուսմունքը քիչ կօզնէ իրենց բանավարութիւնն ուժովցընելու և շտկելու : Իսկ քնդհակառակն շատ անգամ կը տեսնենք որ ուսմանց ամենևին տեղեկութիւն չունեցող մարդիկ , որ և ոչ գիտեն թէ աշխարհքիս երեսը հաւաքաբանութիւն ըստած ահուն մը կայ , այնպէս ճիշդ ու հաստատուն տրամախոհութիւններ կընեն , որ խիստ քիչ կերևնայ այնպիսեաց վրայ որոնք տրամաբանութեան բոլոր կանոնները սորված ըլլան :

122. Արուեստն ինչպէս կօզնէ տրամախոհութեան կարողութիւնն անեցընելու :

Թէ որ արուեստը միանայ լաւ տրամաբանելու բնութեան ճրիցը հետ , այնպէս կաճի տրամախոհելու կարողութիւնը , որ մեծ հանճար ըստածներն ունին : Աս արուեստն է

Ա. Հողույն ան գործողութիւնները լաւ կառավարել որ աս կարողութիւնն անեցընելու համար հարկաւորապէս կը գործածուին : Քան զամէնն առջինն է անխոնջ մտադրութիւն ան զազափարներուն վրայ որ կուզենք ստանալ . այսպիսի մտադրութեամբ ասոնց ամէն վերաբերութիւնները հասկընալով իրենց պատշաճողութիւնը

կամ անպատշաճութիւնը կը գտնուի : Մըտադրութենէն առաջ կու գայ գաղափարներու պայծառ յիշատակութիւնը , անանկ որ դիւրաւ կը ճանչցուին երբոր նորէն ներկայանալու ըլլան . աշխոյժ երևակայութիւն ու զօրաւոր և դիւրաւու յիշողութիւն , որ մէյմը առածն անկորուստ պահելով՝ պէտք եղած ատենը յիշէ մէկէն . և աս է ահա մըտաց աշխոյժը . որոշ զանազանութիւն , որով դիւրաւ կորոշէ զանոնք ու իրարու հետ չի շփոթեր :

Բ . Գաղափարները լաւ կարգի դնել , անանկ որ զիրար լուսաւորեն , միշտ պարզէն ու դիւրինէն սկսելով՝ բաղադրելոց ու դժուարիններուն անցնիլ : Ուստի թէպէտև երկրաչափութիւնը տրամախոհելու կարողութիւնն ստանալու և աճեցընելու շատ յարմար գործիք է , բայց օգուտ մը չընեն՝ մանաւանդ թէ միտքը կը շփոթէ՝ թէ որ մէկը սկսի նախ հաստատուն մարմնոց դրութիւնները սորվիլ որ աւելի բաղադրեալ գաղափարներ են . ու զծերու և մակերևոյթներու դրութիւնը զանց ընէ , որ աւելի պարզ գաղափարներ ըլլալով՝ պէտք է զանոնք նախ սորվիլ , որպէս զի հաստատուն մարմնոց դրութիւնը հասկըցուի :

Գ . Բճով գրուած ու լաւ տրամախոհող մատենագիրներու զրքեր կարդալ . վասն զի միշտ այդպիսի գրուածքներ անզրադարձութեամբ կարդալով անզգալի կերպով մարդ կըստանայ նոյն մատենագիրներու տրա-

մտխոհեցու ուժն ու կարողութիւնն որ, թէ
և ըստ բոլորին ալ չըլլայ. նէ՛ զոնէ ըստ մե-
ծի մասին: Ասկալ գիտութեանց վրայ առ-
տեսակ գրքեր չեն պակսիր:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՀՅԱՒԵՐԱՆՈՒՅԻՆ ՈՒ ՀԾԱԲԵՐԱՆՈՒՅԻՆ
ՊԵՆՈՆԵՐԸ

123. Հատարանորիւնն ի՞նչ է:

Ինչպէս որ գատմունքը մէկ նախադա-
սութեամբ կը բացատրուի (86), այնպէս ալ
տրամախոհութիւնը շատ գատմունքներէ
ձևանալով (118), շատ նախադասութիւն
ալ պէտք է որ զինքը բացատրեն: Աս նախ-
ադասութեանց միութիւնն ու կասքը որ
մտաց տրամախոհութիւնը կը բացատրեն,
Հատարանորիւն կըսուի. և որ և իցէ պատ-
ճառարանութիւն ասով կըլլայ: Հատարա-
բանութիւնն իրեք նախադասութիւն ունի.
առջինը կըսուի մեծագոյն, վասն զի աւելի
բազմութիւ անհատից կրնայ պատշաճիլ.
երկրորդը կըսուի փոքրագոյն, վասն զի ան
նախադասութեանը մէջ միջնորդ գազու-
փարն ենթակային հետ կը միանայ, որ փոք-

րագոյն եզր կըսուի . երրորդն է հետևորին ; որ է ան նախադասութիւնն որ ապացուցանել կուզես : Իսկ առջի երկու նախադասութիւնները մէկտեղ ասաչարկորին կամ ասաչարկեալք կըսուին , հետևութենէն առաջ գրուելնուն պատճառաւ : Ահա հաւաքաբանութեան օրինակ մը .

Ամէն մարմին ծանր է ,

փարբ մարմին է ,

Որեմն քար ծանր է :

Առջի նախադասութիւնն՝ ամէն մարմին ծանր է , մեծագոյն է . վասն զի ան նախադասութեան մէջ միջնորդ եզրը մարմին , միացած է ծանր ստորոգելոյն հետ , որ է մեծագոյն եզրը : Երկրորդ նախադասութիւնը քար մարմին է , փոքրագոյնն է . վասն զի հոս նոյն միջնորդ եզրը մարմին միացած է քար ենթակային հետ , որ է փոքրագոյն եզրը . աս երկու նախադասութիւնները քան զհետևութիւնն՝ որ է , որեմն քար ծանր է , առաջ գրուած ըլլալուն համար նաև առաջ արկեալք ալ կըսուին :

124 . Հաւաքաբանութեան հիմունքը :

Հաւաքաբանութեան առաջարկելոց մէկը միշտ ընդհանուր նախադասութիւն կըլլայ , ու այս ընդհանրութիւնը սովորաբար մեծագոյն նախադասութեան մէջ կըլլայ , ու պատճառն է միջնորդ եզրը , որ ընդհա-

նուր գաղափար մը պիտի ըլլայ, ու պիտի իր մէջն ենթակային գաղափարը բովանդա, կէ. և ինչ որ միջնորդ եզրին կը տրուի, նոյնը պէտք է նաև ենթակային ալ պատշաճի. անանկ որ՝ կրնանք ըսել թէ ամէն հաւաքաբանութեանց հետևութիւնն առաջարկելոց մէջը կը բովանդակուի, բայց տարբեր բառերով: Անոր համար հաւաքաբանութեան ճշմարիտ հիմունքն է՝ որ հետևութեան մէջի եղած դատմանքը նոյն ըլլայ առաջարկելոց մէջի եղած դատմանքը հետ: Չոր օրինակ, բերած օրինակին մէջ դատումը կամ հետևութիւնն՝ ուրեմն քարք ծանր է, մեծագոյն նախադասութեան մէջ կը բովանդակուի, ամէն մարմին ծանր է. որովհետև մարմնոյ ընդհանուր գաղափարին մէջ կը պարունակուի քարին գաղափարն ալ. ուրեմն ըսելը թէ ամէն մարմին ծանր է, ու քարք ծանր է՝ նոյն դատումն է, բայց այլևայլ բառերով բացատրուած:

125. Հաւաքաբանութեան կանոնները:

Թէ որ հաւաքաբանութեան հիմունքն ապրինք որ հետևութիւնը առաջարկելոց մէջի դատմանը հետ նոյն ըլլայ (124), և աս նոյնութիւնը չի կրնար ըլլալ՝ ինչուան որ ենթակային մասնաւոր գաղափարը միջնորդ եզրին ընդհանուր գաղափարին մէջ չբովանդակուի, ապա աս հաստատուն սկզբունքէն հետևեալ կանոններն առաջ

կու գան, որ սովորաբար հաւաքաբանութեանց կը տրուին :

126 . Կանոն Ա .

Միջևորդ եզրը գտնէ մի անգամ պետք է որ ընդհանուր մտքով ասեռոյի . վասն զի պէտք է որ զենթական իր մէջը պարունակէ . և աս չի կրնար ըլլալ՝ մինչև որ ընդհանուր չըլլայ : Անոր համար հետեւեալ հաւաքաբանութիւնը սուա է .

Մարդ մը համեստ է .

Մարդ մը առագակ է .

Ռթեմն առագակ մը համեստ է :

Հոս առաջարկեալք ճշմարիտ ալ ըլլան , բայց հետևութիւնը սուա է . վասն զի մեծագունին ու փոքրագունին մէջ մարդ բառը մասնաւոր գաղափար ըլլալով մարդկանց այլեայլ յատկութիւնները կը բացատրէ , ու մէկին գաղափարը մէկալին մէջը չի պարունակիր : Համեստ մարդու գաղափարն աւագակ մարդու գաղափարը չի բովանդակեր . ուստի աւագակին գաղափարն ալ համեստի գաղափարին չի պատշաճիր :

127 . Կանոն Բ .

Եւսիտպաստօրեան քաներն առաջարկելոց մէջ պետք է ասելի ընդհանուր ըլլան քան թէ

հետևորդական մէջը : Ատոր պատճառն է հաւաքարանութեան հիմը (124), որ հետեւութիւնն առաջարկելոց մէջը պէտք է որ պարունակուի . անոր համար սխալ է ըսելը .

Ամէն քառակուսի չորս հասասար կողմ ունի ու չորս ուղիղ անկիւն .

Իսկ արդ ամէն քառակուսի ձև է .

Բարեմն ամէն ձև չորս հասասար կողմ ունի ու չորս ուղիղ անկիւն :

Վասն զի ձև բառը հետեւութեան մէջ աւելի ընդհանուր է քան թէ քառակուսի բառն առաջարկելոց մէջ :

128. Կանոն Գ .

Երկու ժխտողական առաջարկութիւններէ ամենեւին հետևորդական չկլին : Ժխտողական նախադասութեանց մէջ թէ ենթական և թէ ստորոգեալը միջնորդ եզրէն կը մերժուին . իսկ արդ թէ որ երկու բան երրորդ բանի մը չեն պատշաճիր , չըլլար հետեւցընել թէ իրարու կը պատշաճին կամ չեն պատշաճիր : Արտիկետն երկու բանի մեծութիւնը կրնայ երրորդ բանի մը հաւասար չըլլալ , բայց իրարու հաւասար ըլլալ : Օրինակի համար քառակուսին եռանկիւնի չէ , և ոչ բոլորակը եռանկիւնի է , հետեւցընել չըլլար թէ քառակուսին բոլորակ է կամ չէ : Դարձեալ՝ այսպիսի հաւաքարանութեանց մէջ կապ չըլլար , և անով հաւաքա-

բանութեան հիմը կը պակսի . այսինքն՝ հետեութեան մէջի դատումն երկու առաջարկելոց մէկուն մէջը բացատրուած չէ (124) :

129 . Կանոն Դ .

Երկու հաստատական նախադրութիւններէ ժխտողական հետեութիւն հանել չրչար : Պատճառն աս է որ թէ ենթական և թէ ստորագեալը միջնորդ եզրին պատշաճելով հարկաւ պէտք է որ իրարու ալ պատշաճին : Եւ ժխտողական հետեութեան մէջի դատումը, հաստատական առաջարկութեանց մէկուն մէջը չի կրնար բովանդակուիլ . և ասով հաւաքաբանութեան հիմունքը չի մնար (124) :

130 . Կանոն Ե և Չ .

Թէ որ առաջարկելոց մէկը մասնատր է, հետեութիւնը մասնատր կրչայ . զարձեալ թէ որ ժխտողական է, հետեութիւնն ալ ժխտողական կրչայ : Առջի կանոնին պատճառն է . որովհետեւ հետեութիւնը՝ առաջարկելոց մէջը պիտի բովանդակուի (124), ուրեմն առաջարկութիւններէն եւել ընդարձակութիւն չի կրնար ունենալ : Երկրորդ կանոնին պատճառն ալ աս է, որ եթէ առաջարկելոց մէկը՝ այսինքն ենթական կամ ստորոգեալը միջնորդ եզրին պատշաճի ու մէ-

կայր չորաաշածի, և աչ իբարտս կը պատշա-
ճին: Աս երկու կանոններուն մէկտեղ օրֆ-
նակ մը գնենք.

Ամեն խոհուն եակ մասունք չունի.

Մարդկային հոգին խոհուն եակ է.

Ոչքեմն մարդկային հոգին մասունք չունի:
Յայտնի կերևնայ որ հետևութիւնը մասնա-
ւոր է և միանգամայն ժխտողական. վասն
գիփօքրագոյն նախադասութիւնը՝ մարդկայ-
ին հոգին խոհուն եակ է՝ մասնաւոր է, մեծա-
գոյնն ալ ժխտողական:

131. կանոն Է.

Երկու մասնաւոր նախադասութիւններէ մե-
տևորին մը չելլեր: Որովհետև հաւաքաբա-
նութեան առաջին կանոնն է (426) որ գոնէ
անգամ մը միջնորդ եզրը պէտք է ընդհա-
նուր առնել, որպէս զի հետևութեան մէջն
եղած դատումն առաջարկելոց մէջը բովան-
դակուի (124). արդ ինչպէս երկու մասնա-
ւոր նախադասութեանց մէջ միջնորդ եզրը
կրնայ ընդհանուր առնուած ըլլալ: Ասկէց
զատ՝ ինչ որ երկու կամ աւելի շատ մաս-
նաւոր առարկայից վրայ կը գուրցուի, ա-
նոնցմէ տարբեր ուրիշ մասնաւոր առար-
կայի մը վրայ չի հետևիր գուրցել: Չոր օրֆ-
նակ, որովհետև Պօզոսը գիտուն է, Պեա-
րոսը գիտուն է, չըլլար հետեցընել թէ Ան-
տոնն ալ գիտուն կամ տգէտ է:

Ասոնք են հաւաքաբանութեան զլիաւոր կանոնները, որոնք թէ որ մարդ լաւ հասկընայ ու լաւ գործածէ, բաւական են ազդէկ հաւաքաբանութիւն ընելու: Մէկն որ հաւաքաբանութեանց ձևերուն, կերպերուն և ուրիշ յատկութեանցը վրայ աւելի բան ուզէ զիտնալ, կրնայ գտնել ան մատենագրաց մէջ որ հաւաքաբանական արուեստին վրայ ընդարձակ խօսած են, և ոմանց օգտակար կերևնայ ատ տեսակ գրուածքներ կարդալ բանավարութիւնը կրթելու համար:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

ԳՍՏԻՆՈՒԲԱՆՆՈՒԹԵԱՆ ԱՅԼԵՒԱՅԼ ԳԵՐԳԵՐԸ

132. Քանի տեսակ պատճառաբանութիւններ կան:

Ինչպէս որ միտքը տրամախոհելու ատեն այլևայլ կերպով կը կարգաւորէ գատմունքներն ու միջնորդ գաղափարները, որոնցմով ճշմարտութիւնը կը փնտրուուի և կը զբտնուուի, նոյնպէս այլևայլ կերպերով կը բացատրէ իր պատճառաբանութիւնները: Ա-

սոր համար հաւաքաբանութենէ զատ պատ-
ճառարանութեան այլևայլ տեսակներ կան-
բայց հաւաքաբանութիւնն անոնց մէջն ալ
կը բովանդակուի, և բոլորն ալ հաւաքա-
բանութիւն կրնայ ըլլալ :

133. Եզատած :

Պատճառարանութեան առջի կերպը
Եզատածն է, որ նաև Հնարք ըսուեցաւ : Աս
պատճառարանութեան մէջ նախագասու-
թիւն մը զանց կառնուի իբրև ինքնին քա-
ջայայտ . անոր համար կրճատ հաւաքաբա-
նութիւն ալ կըսուի : Չոր օրինակ, Մարդ ես,
նորեմն մահկանացո՞ւ ես . աս պատճառա-
րանութեան մէջ մեծագոյնը լուծ է, և հա-
ւաքաբանութիւնն ամբողջ չէ, որ բուն ա-
սանկ պիտի ըլլար . Ամեն մարդ մահկանա-
ցո՞ւ է . իսկ արդ դո՞ւ մարդ ես . նորեմն մահկա-
նացո՞ւ ես : Դարձեալ ուրիշ օրինակ մը . Գե-
րագոյն բարին պէտք է սիրել . նորեմն զԱս-
տուած պէտք է սիրել . ասոր մէջ փոքրագոյ-
նը չկայ, որով այսպէս պիտի ըսուէր . Գե-
րագոյն բարին պէտք է սիրել . իսկ արդ Աս-
տուած գերագոյն բարի է . նորեմն զԱստուած
պէտք է սիրել :

134. Երկասյրարանոսրիւն :

Պատճառաբանութեան երկրորդ կերպն է Երկասյրարանոսրիւնը : Քաղապրեալ է ապատճառաբանութիւնը . ու բողոքին մատուցն իրարմէ բաժնելէն ետև , բողոքին վրայ ան կը հետեցընենք , ինչ որ մասանցը վրայ հետեցուցած է : Անոր համար Երկասյրի՝ երկրեբանեան ըսուեցաւ , և նաև Եղիշիառոթ պատճառաբանոսրիւն ալ կըսուի , որ ամէն կողմանէ հակառակորդը կը վիրաւորէ : Չոր օրինակ , ճշմարտութիւնն իմանալու համար , երդում պահանջելուն անօգուտ ըլլալն ապ կերպով կրնայ ցուցուի :

Երդումը կամ բարի մարդէ կը պահանջուի կամ անբարիչտ մարդէ .

Թէ որ բարի մարդէ , երդումն անօգուտ է . վասն զի բարի մարդն առանց երդման ալ ճշմարտոսրիւնը կըսէ . մանաւանդ թէ երդումն իրեն անիրաւոսրիւն կը սեպէ .

Թէ երդումն անբարիչտ մարդէ պահանջուի , ան ալ անօգուտ է . վասն զի սակարկուսրիւնը բանի տեղ չի դնիր , բառական է որ իրեն շահին գայ .

Որքանն թէ մեկ կողմանէ և թէ մեկալ կողմանէ երդումն անօգուտ է :

Երկասյրարանութեան կանոններն ասոնք են . ա . Ամբողջը պէտք է ճիշդ իր մասանցը վրայ բաժնել . որպէս զի չըլլայ թէ

բան մը գուրս մնայ, որով պատճառաբանութեան ուժը տկարանայ: ք. Հետևութիւնները պէտք է որ իւրաքանչիւր մասանցը հետ հարկաւոր կապակցութիւն ունենան: գ. Չրլլայ թէ մէկն երկնայրաբանութիւնը գործածողին դէմ կարենայ դարձրնել: Փիլիսոփայ մը կըսէր. Պետք չէ կարգուիլ. վասն զի տաս զինիկ կամ զեղեցիկ է կամ տգեղ. քե որ զեղեցիկ է, նախանձ կը շարժե. քե որ տգեղ է, տհաճորիան. ուրեմն քե՛ մէկն ըլլայ քե մէկայր, պետք չէ կարգուիլ: Աս երկնայրաբանութիւնը ամէնկողմանէ պակասաւոր է: ա. Բաժանմունքը ճիշդ չէ. վասն զի կրնայ այնպիսի կնիկ ըլլալ որ ոչ այնչափ զեղեցիկ ըլլայ՝ որ նախանձ շարժէ, և ոչ այնչափ տգեղ՝ որ տըհաճութիւն բերէ: ք. Իւրաքանչիւր մասին հետևութիւնը հարկաւոր չէ. վասն զի կնիկ մը կրնայ զեղեցիկ ըլլալ, և միանգամայն այնչափ զգուշաւոր ու առաքինի, որ նախանձու պատճառ չըլլայ. կամ կրնայ տգեղ ըլլալ, բայց իրեն խելքին ու բարուցը պատճառաւ հաճոյական: գ. Երիտասարդն որ փիլիսոփային խորհուրդ էր հարցուցեր, երկնայրաբանութիւնը նոյն կերպով իրեն դէմ դարձուց ու ըսաւ. Թե որ զեղեցիկ կնիկ մը տեսնեմ, անիկայ տմեկուն սիրելի ըլլալովն ես երջանիկ կըլլամ. իսկ քե որ տգեղ ըլլայ, դարձեալ երջանիկ կըլլամ սիրտս հանգիստ մնալով՝ որ մէկն անոր համեատորեանը դարան չի լարեր. ուրեմն ինչ որ աչ ըլլայ երջանիկ

պիտի ըլլամ: Փիլիսոփան ալ ան ատեն վը-
րայ բերաւ. « Ով որ գոհ է, երջանիկ է »:

135. Համարարդարիւն:

Երբեմն նախադասութեան մը մէջ ստո-
րոգելոյն ու ենթակային իրարու վերաբե-
րութիւնը գտնելու համար՝ բաւական չը-
լար մէկ միջնորդ եզր մը, հապա երկու ի-
րեք պէտքը կըլլայ: և թէ որ անոնք ալ չի-
բաւեն՝ ալ աւելի, մինչև որ այնպիսի միջ-
նորդ եզր մը գտնուի որ ապացուցանելու
նախադասութեան ենթակային ու ստորո-
գելոյն իրարու հետ վերաբերութիւնը յայտ-
նի ընէ: Այսպիսի պատճառաբանութեան
մէջ, որ Համարարդարիւն կըսուի, միջնորդ
եզրը շատ ըլլալով՝ նախադասութիւններն
ալ շատ կըլլան. և առջի նախադասութեան
ստորոգելին՝ երկրորդ նախադասութեան
ենթական կըլլայ: երկրորդ նախադասու-
թեան ստորոգելին՝ երրորդ նախադասու-
թեան ենթական. երրորդին ստորոգելին,
չորրորդին ենթակայ, մինչև որ առջի նա-
խադասութեան ենթական վերջի նախա-
դասութեան ստորոգելոյն հետ միանայ, և
ան կըլլայ բոլոր պատճառաբանութեանը
հետևութիւնը: Օրինակի համար այսպիսի
համարարդութեամբ մը կապացուցանենք
թէ ազահը թշուառ է.

Ազահը շատ բանի կը փափարի.

Ո՛վ որ շատ բանի կը փափաքի , շատ բանի կարօտութիւն ունի .

Ո՛վ որ շատ բանի կարօտութիւն ունի , քչ-չուսա է .

Որքեմն ազահը քչուսա է :

Աս համարարդութեան մէջ երկու միջ-նորդ եզր կայ , այսինքն փափաք , որ ազա-հութեան կը պատշաճի , ու կարօտութիւն , որ փափաքին կը պատշաճի . և ասոնցմով է որ քչուսա ասորուցեցին ազա՛ն ենթակային հետ կը կապուի : Համարարդութիւնը ճիշդ ու զօրաւոր ըլլալու համար հարկաւոր է որ զայն բազազրոզ նախադասութիւններն ի-րարու հետ լաւ կապակցութիւն ունենան , և մէկ նախադասութիւնը զմէկորը բացա-արէ . ապա թէ ոչ՝ մասնաւոր նախադասու-թիւններ կը լլան , և յինքեանս չեն բովան-դակեր հետեութիւնը : Անոր համար պէտք չէ հետ զհետէ անզգայի կերպով բան ա-ւելցընել կամ պակսեցընել . ապա թէ ոչ՝ ստացը երեցած սկզբունքներէ ստութիւն կը հետեւի : Աս կերպով թեմիստեղէս կուզէր ապացտեցանել թէ իր պզտի տղան բոլոր աշխարհքիս կը հրամայէ՝ աս վրիպական համարարդութեամբ .

Իմ որդիս իր ձօրը կը հրամայէ .

Իր ձայրն աչ ինձի կը հրամայէ .

Եւ Յոսեփաւանի .

Յոսեփաւան Սարայ .

Ասիս քոյր աշխարհքիս .

Որքեմն իմ որդիս քոյր աշխարհքիս կը հրամայէ :

Տարակոյս չկայ աս համարարդութեան ստութեանը վրայ, վասն զի նախադասութեանց մէջ կարևոր կապակցութիւն չկայ, և դարձնալ ամէն մէկ նախադասութիւնն իր նախընթացէն աւելի ընդարձակ է. ու հետզհետէ այնչափ յաւելուածներ կան, որ հետևութիւնը շատ աւելի ընդարձակ եղած է քան զառաջարկեալները:

136. Փաստորդ:

Փաստորդն այնպիսի հաւաքաբանութիւն մըն է որ առաջարկելոց մէկուն կամ երկուքին ալ ապացոյցը հետը կաւելցուի երկբայական կամ անստոյգ սեպելով: Աս պատճառաբանութիւնն աւելի ճարտասանական է քան թէ փիլիսոփայական: Արկերոնին Միլոնի ջատագովութեան բոլոր ճառն աս տեսակ պատճառաբանութիւն կրնայ ըսուիլ. և մեծագոյն նախադասութիւնն աս է թէ Ո՛վ որ մեր կենացը կը դարանի, արժան է պաննել զանիկայ. և աս մեծագոյն նախադասութիւնը կը հաստատէ բնական օրինօք, իրաւամբք ազգաց ու այլևայլ օրինականներով. իսկ արդ էզօդիտս դարանեցա՞ Միլոնի կենացը. աս է փոքրագոյն նախադասութիւնը, որուն հաստատութեանն ապացոյց կը բերէ Աղօդիտսի հետեղած զինեալ մարդիկները, հազուստին կերպը, տեղն և ուրիշ պարագաները, ու

րունք բայտը կզօգիտուի չար դիտարարութիւնը կը յայտնէին . ոչնեմն արժան էր որ կզօգիտու Միբունէն սպանեաւեր :

137 . Մակածոսիան :

Մակածութիւնն այնպիսի պատճառաբանութիւն մըն է , որ շատ մասնաւոր ճշմարտութեանց ծանօթութենէ ընդհանուր ճշմարտութեան մը ծանօթութեան կելլենք : Չոր օրինակ , տեսնելով որ ամէն մասնաւոր մարմին ծանրութիւն ունին , կը հետեցընենք թէ ամէն մարմին ծանր է : Ամէն գիտութիւն մասնաւոր ճշմարտութիւններէ ձեացած ու դարգացած է , և անսնցմէ ալ ընդհանուր սկզբունքներ ելած են . արդեւ թէ առ մասնաւոր ճշմարտութիւններն իրարու համասեռ են , և մէկիկ մէկիկ քրննութիւն ու անաչառապէս ապացուցուին , մակածութիւնը փիլիսոփայական կրօնութիւն , ու շատ զօրաւոր կըլլայ . բայց թէ որ մէկիկ մէկիկ ճիշդ չքննուին , մակածութիւնը ճարտասանական կրօնութիւն . և առ կերպ մակածութիւնն աւելի ճատի մը դարգ կըլլայ քան թէ ճշմարտութեան մը ապացոյց . մահաւանդ որ երբեմն սուտ ալ կրնայ ըլլալ կամ առանց ազդեցութեան : Թէ որ ստորագրելի մը ենթակային հարկաւ պատշաճի , ցցընելա համար թէ ուրիշ ամէն համարուն են . Թակայից ալ կը պատշաճի , հարկ չէ ու :

մէկըն ալ մէկիկ մէկիկ համբել, հապա քաւակն է ցըընել թէ մէկին յատկութիւնն է : Զոր օրինակ, թէ սք բաւորակի մը ամէն շատաւիզներն իրարու հաւասար են, կըընաւ հետեցընել թէ աս յատկութիւնն առ հասարակ ամէն բաւորակի սեփական է :

138. Յարացոյց :

Պատճառարանութեան ետքի կերպը Յարացոյցն է, որ բանատեղծից աւ ճարտասանից սովորական է : Աս պատճառարանութիւնը մէկ մասնաւոր ճշմարտութենէ մը ուրիշ մասնաւոր կամ ընդհանուր ճշմարտութիւն կը հանէ : Զոր օրինակ՝ Պոմպեոս րեպեոս փորձ ու քաշ զօրապետ էր, քայց կենարեւ յաղրուեցաւ. ուրեմն Անտոնիոս ալ կամ ու կ'իցե ուրիշ զօրապետ կրնայ իր քշնամիկն յաղրուիլ : Բայց պէտք է դիտել որ բանի մը կարելիութիւնը ցըընելու համար յարացուցէ առնուած պատճառարանութիւնը շատ ուժ կունենայ, բաւական է որ նոր պարագաներ չըլլան որ կարելութեանը դէմ ելլեն : Իսկ թէ որ բուն գործքին կողմանէ մտածուի, յարացոյցն ամենեւին ուժ չունենար. որովհետև մասնաւոր ճշմարտութենէ մը ուրիշ մասնաւոր ճշմարտութիւն մը հետեցընել չըլլար, թող թէ ընդհանուր : Ուստի սուտ պատճառարանութիւն կըլլար թէ որ մէկն ըսէր. Պոմ-

պէսու կեանքէն յաղթանկացաւ . ոտնովն Անտոնիոս աչ պէտք է որ Հոկտապիանոսէն յաղթուի : Գարձեալ ան պարագաները , որոնցմով կըլլայ բաղդատութիւնը , պէտք է որ նման ըլլան . ապա թէ ոչ պատճառաբանութիւնը բանը չապացուցաներ , հապա շատ շատ ճշմարտութեանը լոյս մը կու տայ : Զոր օրինակ ,

Որպէս րովք զաղտ ոսկոյ մերկանան , .

Նոյնպէս վիշտք զնենգժոտ րարեկամ :

Աս բաղդատութիւնը լոյս կու տայ իմաստին , չէ թէ կապացուցանէ . վասն զի առջինը բնական ճշմարտութիւն մըն է անվրիպելի . բայց երկրորդը բարոյական՝ որ կրնայ վրիպիլ :

ԳԼՈՒԽ Դ.

Ի Մ Ա Ս Յ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ն Ե

139. Իմաստակութիւնն ինչ է :

Ան պատճառաբանութիւնն որ ըստ կանոնի չէ, ու խաբէական է, իմաստակութիւն կըսուի: Ուրեմն իմաստակութիւնը այնպիսի պատճառաբանութիւն մըն է, որ ստորիաներ կիմանանք, բայց մտաց տեսութեանը առջև մտայլ մը գարով չենք կրնար իմանալ ու ըսել թէ ինչէ՛ն խաբէական է: Իմաստակութիւնը շատ կերպ կըլլայ, բայց հոս զլիարորները միայն նշանակենք. վասն զի մնացածներն այնպէս այլանդակ են, որ իմանալու համար շատ աշխատանք պէտք չէ. անոր համար աւելորդ է հոս նշանակելը:

140. Ա. Իմաստակութիւն. — Բարիք երկրիմութիւն կամ երկխօսութիւն:

Թէ որ մի և նոյն պատճառաբանութեան այլևայլ նախադասութեանցը մէջ մի և նոյն բառին այլևայլ նշանակութիւններ տրուին, աս տեսակ իմաստակութիւնն Երկրիմութիւն բարիք կամ Երկխօսութիւն կըսուի, զոր տրամաբանք ֆերականական խաբէութիւն կանուանեն: Զոր օրինակ,

Երկինքը համաստեղութիւն մը կայ՝ որ քնար
կրտսի

Իսկ քնարն ակնոջ անջն կը հանէ .

Որքանն երկինքը համաստեղութիւն մը կայ՝
որ ակնոջ անջն կը հանէ :

Աս պատճառաբանութեան ստուծիւնն
առաջ կու գայ քնար բառին երկդիմութե-
նէն, որ առջի նախադասութեան մէջ հա-
մաստեղութեանը տեղ կառնուի, երկրորդ
նախադասութեան մէջ երաժշտական գոր-
ծիքի տեղ :

144 . Բ . Իմաստակութիւն . — Տգիտութիւն
նխորդն :

Իմաստակութեան երկրորդ տեսակն է
Տգիտութիւն նխորդն ըստւածը, այսինքն պատ-
ճառաբանութեան կամ ենթակային տգի-
տութիւնը : Աս խարէութեան մէջ կիշնայ
մարդ երբոր խնդրոյն բուն նիւթը չգիտնա-
լով կամ չգիտնալ ձեացընելով այնպիսի բան
մը կապացուցանէ կամ կը հերքէ, որ բոլո-
րովին վիճաբանութեան նիւթէն օտար է :
Իւ սս շատ անգամ կը հանդիպի վիճաբա-
նութեանց մէջ, կենակցութեանց մէջ, ու
քաղաքական գործառնութեանց մէջ : Օրի-
նակի համար, թէ որ խնդրոյն ենթական
է գիտնալ թէ արդեօք եզած մարդասպա-
նութիւնը Պօղոսին ձեռքովն եղեր է թէ չէ,
եւէ մէկն սկսի անոր ազնուական ցեղէ ը-
լալը հաստատել ու ապացուցանել :

142. Գ. Իմաստակութիւն. — Չեղծումն
սկզբան :

Թէ որ ան բանն որ խնդրոյ տակ է, և ապացուցութիւն կը պահանջէ, իբրև ստոյգ ենթադրուի. կամ թէ որ վէճի տակ եղած բանը՝ տարբեր բառերով կրկնուի, այսպիսի իմաստակութիւնը Չեղծումն սկզբան կըսուի: Զոր օրինակ, մէկն ուզելով ապացուցանել թէ Բոցը բերև է, պատճառ. վասն զի ծանրութիւն չունի. իբրև ստոյգ կենթադրէ ան բանն որ պիտի ապացուցանէր, ու տարբեր բառերով նոյն բանը կըսէ. վասն զի ծանրութիւն չունենալն է ապացուցանելու նախադասութիւնը: Ինչո՞ւ արհեստը քուն կը բերէ. պատասխան տայ մէկը, վասն զի քնարեր գօրութիւն մը ունի. քուն բերելն ու քնարեր գօրութիւն ունենալը մի և նոյն բանն է. ուստի պատասխանը հարցմանը հետ նոյն ըլլալով, մարդ նոր բան մը չի սորվիր: Զեղծման սկզբանը նման է Թոփ շրջան ըսուած իմաստակութիւնն ալ: Աս տեսակ իմաստակութիւնը նախ կենթադրէ թէ ըստոյգ է ան բանն որ պէտք է ապացուցանել. ետքն ինչ որ ենթադրեց նէ, կը հաստատէ թէ արդէն ապացուցուած է: Այսպիսի շրջանի իմաստակութեան մէջ կիցնայ թէ որ Աստուծոյ գոյութիւնը ցըրնել ուզենայ մէկը հաւատքով, ու հաւատքին

ճշմարտութիւնն ալ աստուածային յայտ-
նութեամբ :

143. Դ. Իմաստակոչութիւն . — Սոստ
ենթադրութիւն :

Շատ անգամ ճարդ կը տազնազի եւ
բեռոյթ մը կամ գործք մը ազատացանելու
և անոր պատճառը տալու՝ բայց առանց
քննելու նախ թէ արդեօք ան երեւոյթը կամ
գործքն իրաւցընէ հանդիպեր է թէ չէ . ուս-
տի այդպէս երբոր մէկը սուտը ճշմարտա
բանի տեղ գնելով սկսի ազատացոյց փնտը-
ւել , Սոստ ենթադրութիւն ըտուած իմաստա-
կութեան մէջ կիցնայ , ու ստութեան մը ու-
րիշ ստութեամբ պատճառ կը տրուի : Ինչ-
պէս թէ որ մէկն աշխատի իմանալու թէ
ինչպէս փիւնիկ թռչունը հարիւր տարիէն
ետև իր մոխիրէն նորէն կը կենդանանայ ,
սուտ ենթադրութեան մը վրայ աշխատած
կըլլայ . վասն զի այդպիսի փիւնիկ թռչուն
մը եղած չէ , անանկ որ ինչ պատճառներ
ալ մէկը բերէ , բոլորն ալ սուտ է , ինչպէս
որ սուտ է գործքը :

144. Ե. Իմաստակորիսն . — Ոչ պատճառ
փոխանակ պատճառի :

Անձնասիրութեան դժուարին է իր տգի-
տութիւնը խոստովանիլ , անոր համար շատ
անգամ գործքի մը ճշմարիտ պատճառը
չգիտնալով , աւելի յանձ կառնենք մեծա-
մեծ սխալմանց մէջ իյնալ ծուռ պատճառ
մը տալով , քան թէ տգիտութիւնը խոստա-
վանիլ պարզաբար չեմ գիտեր թե տա բանն
ինչպէս կը յայ ըսելով : Արդ աս իմաստակու-
թիւնը կըսուի Ոչ պատճառ փոխանակ պատ-
ճառի : Պերիպատետիկեանք անսնելով որ
օգը պարզած սփիտնի մէջ ջուրը վեր կել-
լէ , կըսէին թէ բնութիւնը դատարկութենէ
կը խորշի . ոչ պատճառ փոխանակ պատճառի .
Վասն զի ճշմարիտ պատճառն է որ դրոխ
օգը ջրին երեսը ճնշելով գանիկայ պա-
բապ սփիտնին մէջէն վեր կը հրէ : Աս ի-
մաստակութեան տակը կիյնայ ան ալ որ
կըսեն . որովհետեւ այս , ոչքեմն վասն այստ ,
րիկ . կամ թէ յետ այսորիկ , ապա վասն այ-
սորիկ : Լուսնի ծննդեան անձրև եկաւ , ու
բոլոր ան միջոցն անձրևոտ եղաւ , ուրեմն
լուսնի ծնունդն եղաւ պատճառ . որովհետեւ
այս , ոչքեմն վասն այսորիկ : Մէկը մէկալին
խաղ խաղալու ատենը քովը կը նստի կը
նայի . յաղթութիւնը կամ կորուստն անոր
ազէկ կամ գէչ ազգեցութեանը կը տրուի .

որովհետև այս, ապա վասն այսորիկ : Գիտա-
ւոր մը կերևնայ, ետքը սով ժանտախտ
կամ մեծամեծաց մահ կը հանդիպի . ու-
րեմն ան դժբաղդութեանցը զիսաւորն ե-
ղաւ պատճառ . յետ այսորիկ, ապա վասն
այսորիկ . անմիտ պատճառաբանութիւն :
Լաւ չէ որ մարդ իրաց ճշմարիտ պատճառը
փնտրուէ, ու երբոր չգտնէ՝ իր տգիտու-
թիւնը խոստովանի : Բայց հնացեալ նա-
խապաշարմունք, ուսմական մոլորութիւն-
ներ, անձնասիրութիւն այդպէս շատ ան-
գամ ներհակն ընել կու տան : Երբեմն ալ
կը հանդիպի որ քանի մը դիպուածներ այն-
պէս կը յարմարին ու իրարու կը կապակ-
ցին, որ թէպէտ իրարմէ կախմունք չու-
նին, բայց աշալուրջ ու զգուշաւոր մարդիկ
ալ կրնան խաբուիլ : Օրինակի համար, թէ
որ մէկն սպաննուած ընկած ըլլայ, ու նոյն
ատենք քիչ մը հեռու ուրիշ մը գտնուի
ձեռքն արիւնոտ թրով, մէկէն կը հետև-
ցրենն թէ ինքն է սպաննողը, բայց կրնայ
ըլլալ որ ինքն սպաննած չըլլայ . սակայն
կըսուի՝ որովհետև այս, ապա վասն այսորիկ :

145. 2. Իմաստակորիւն . — Անկատար
քոռարկորիւն :

Թէ որ մարդ անզգոյշ չըլլայ և լաւ քննէ
ան պատճառներն ուսկից բան պիտի հե-
տևցընէ, գուցէ այնչափ շատ չիյնար ան

իմաստակութեան մէջ որ Անկատար քուար-
կոսիսն կըսուի : Երբոր մարդ բանի մը հան-
դիպելուն քանի մը կերպ միայն գիտնայ ,
կը համարի թէ ալ ուրիշ կերպ չկայ . ու ա-
տանկով շինայիր թէ ան բանին բուն պատ-
ճառը որն է : Կըսուի թէ աս հիւանդը մին-
չև որ հրաշք մը չըլլայ՝ չի կրնար բժշկուիլ .
բայց կրնայ ըլլալ որ ուրիշ բնական պատ-
ճառներով բժշկուի , առանց դերբնական
ճամբու : Բանի մը պատճառն որոշելէն ա-
ռաջ պէտք է լաւ քննել թէ արդեօք ըստ
ինքեան կրնայ մարդ գիտնալ ան ամէն կեր-
պերն որ ան բանը կարենան հանդիպը-
նել . չէ թէ յանդգնարար հետեցընել թէ
առ բանն ուրիշ կերպով հանդիպելու ճամ-
բայ չկայ բաց 'ի ծանուցեալ կերպէն :

146. Ե. Իմաստակոսիսն . — Խարեւորիսն
ոչ արձակարար ասացելոյն :

Թէ որ բան մը պատճառաւ մը ճշմարիտ
ըլլայ կամ հանդիպի, հետեցընելը թէ բաց-
արձակապէս ճշմարիտ է կամ կը հանդի-
պի . և կամ թէ դարձեալ ան բանն որ մաս-
նաւոր պարագայի մէջ ճշմարիտ է , հետե-
ցընելը թէ ընդհանրապէս ճշմարիտ է , ան
իմաստակութիւնը կըլլայ որ դպրոցներուն
մէջ կը կոչուի , Յասացելոյն պայմանարար
առ ասացեալն արձակարար : Ազգի մը կա-
ռավարութեան կերպին , կրօնքին , կլիմայ-

ին, սովորութեանցը, բնակչաց բնաւորութեանն և ուրիշ պարագաներուն պատճառաւ իրեն օրէնքները լաւ յարմարած է իրեն, և զինքը բարեկարգութեան մէջ կը պահեն. ուրեմն ասկէ չի հետևիր թէ նոյն օրէնքներով ուրիշ ամէն ազգեր ալ նոյնպէս բարեկարգ պահուին: Կրնայ ըլլալ որ ան օրէնքներն որ քանի մը տեսութեամբ ժողովրդեան մը համար աղէկ են, ուրիշ պարագայից մէջ գտնուած ժողովրդեան մշասակար ըլլան: Ազգի մը մէջ նոր սովորութիւն մը մտած է որ ան ազգին պատշաճական և զիւրիին է. ուրեմն նոյն սովորութիւնն ուրիշ ամէն տեղ ալ կրնայ իբրև աղէկ ընդունելի ըլլալ: Աս տեսակ իմաստակութիւնը պատճառաբանութեան երկրորդ կանոնին դէմ կեցէ. այսինքն հետևանքն առաջարկեալներէն աւելի ընդարձակ կ'ըլլայ:

147. Ը. Իմաստակութիւն. — Խարեոքիւն զիպաց:

Տգիտութիւնը, յանդգնութիւնը, շատ անգամ ալ չարութիւնը պատճառ կ'ըլլան որ այնպիսի բանէ մը որ զիպուածով մը հանգիպած է՝ բացարձակ ու ընդհանուր հետևանքներ հանուի. աս տեսակ իմաստակութիւնը խարեոքիւն զիպաց կ'ըսուի: Խեղճ մարդ մը տգիտութեամբ կամ յանկարծ գտնուելով և կամ ուրիշ զիպուած

ծով մը անպատշաճ գործք մը ըրեր է . չարութիւնը մէկէնիմէկ անխելքի կամ չարագործի յատկութիւն կու տայ խեղճ մարդուն : Կրքեմն սրբազան բաներու մէջ ալ աս անկարգութիւնը կը մտնէ , որ ամենայն կերպով զգուշալի են : Տգէտ ու այլանդակ բժիշկ մը փոխանակ ողջացրնելու , ալ աւելի կը զայրացրնէ հիւանդութիւնը և ինչուան նաև կը թալաննէ . ուրեմն բժշկութիւնը գէշ բան է հետեցրնելն անմտութիւն չէ նէ՛ ինչ է : Աս իմաստակութիւնը առջի զլխուն մէջ յիշածին պէս պատճառաբանութեան երկրորդ կանոնին գէ՛մ վրիպակ է :

148 . Թ . Իմաստակոյրիւն . — Բաժանեալ մտքէ բաղադրեալ միտք անցեի . բաղադրեալ մտքէ ալ ստ բաժանեալը :

Ան գաղափարներն որ պէտք է իրարմէ բաժնած մտածել , իբրև միացեալ առնելը Խարեոյրիւն բաղադրութեան կըսուի : Չոր օրինակ տէրն մեր ըսաւ . Կոյրք տեսանն , կազք գնան , խոյրք յսն . աս նախադասութեանց միտքը միացեալ պէտքը չէ առնել , վասն զի յայտնի հակասաբանութիւն կըլլայ . հապա բաժանեալ կերպով իմանալու է . այսինքն անոնք որ առաջ կոյր , կազ , խուլ էին , հիմա կը տեսնեն , կը քալեն , կը լսեն : Իսկ եթէ ան գաղափարներն որ պէտք է միացեալ առնել՝ մէկն իրարմէ բաժ-

նէ, խարէութիւնը կրտսի բաժանման : Պօ-
ղոս առաքեալ կրսէ . Ոչ ազահք, ոչ շնա-
ցոյք, ոչ բարաստոյք և այլն, զարքայութիւնն
Աստուծոյ ոչ ժառանգն : Աս նախադասու-
թիւնները բաղադրեալ մտքով առնելով ճշ-
մարիտ են . այսինքն, ակոնք որ արդեամբք
ագահ են, շնացոյ են, բարաստոյ են և այլն,
Աստուծոյ արքայութիւնը յեն ժառանգեր : Աւ-
տի նախադասութեանց մէջ բաղադրեալ
միտքը լաւ պէտք է գանազանել բաժանեալ
մտքէն . որպէս զի սուտն ու իրաւը մարդ
իրարու տեղ չառնէ :

149. Ժ. Իմաստակութիւն . — Մէկ սեռ
մէկայ սեռն անցնի :

Բան մը մէկ սեռի մէջ ճշմարիտ ըլլա-
լուն մէկը հետեցընէ թէ ուրիշ սեռի մէջ
ալ պէտք է ճշմարիտ ըլլայ, ան իմաստա-
կութիւնն է որ կանուանեն Յեռն սեռ անց-
նի : Բնարանութեան մէջ մարմնոց յան-
հունս բաժանելիութիւնը մէկը ցցընել որ
ուղենայ երկրաչափական պատճառաբա-
նութեամբ, սեռէ սեռ անցնիլ է . վասն զի
երկրաչափութեան մէջ իրաւ կապացուցա-
նենք թէ զի՞ մը ուրիշ դժերէ յանհունակրնայ
բաժնուիլ, և անոր համար է որ երկրաչա-
փական զի՞ը կենթադրուի թէ ոչ լայնու-
թիւն և ոչ խորութիւն ունի . բայց բնաբա-
նութեան մէջ չկայ զի՞ մը որ երկան միայն

ըլլայ ու շայնութիւն ու խորութիւն չունենայ : Նոյն իմաստակութեան մէջ կիյնան անոնք ալ՝ որ բնական պատճառաբանութեամբ գերբնական բաները կուզեն մեկնել : Հոմերոս Տրիականին ԺԹ գրքին վերջերս Ա. քիլէսին ձիուն խօսել կուտայ : Տասիէ անունով երևելի կնիկ մատենագիրը կարգէ դուրս գիւտ մը կը համարի առ բանը , և առ առասպելը ո և իցէ ստղծանքէ արդարացընելու համար շատ պատճառներուն մէջ առ ալ կըսէ , թէ անտարակոյս Հոմերոսի ականջը հասած պիտի ըլլայ Բազառմու իշուն գիպուածը , որ սուրբ գրոց մէջ կը պատմուի . ուստի ան բանն որ անգամ մը հանդիպեր էր , շատ լաւ կրնայ ձևացընել որ ուրիշ անգամ մըն ալ Ա. քիլէսի հանդիպած ըլլայ : Աս կերպով մէկ սեռէն մէկալ սեռ անցնիլ կըլլայ՝ գերբնական կերպով հանդիպած բանը բնական կերպով եղած ձևացուցածին օրինակ բերելով :

180. ԺԱ. Իմաստակորիւն . — Ի կարելութենէ 'ի գործն անցնիլ :

Արովհետև մէկը բան մը կրնայ ընել , կամ բան մը կրնայ հանդիպիլ , չի հետևիր որ ան բանն ըրած ըլլայ կամ նոյնը հանդիպած ըլլայ , կամ թէ պիտի ընէ կամ պիտի հանդիպի . ուստի կարելութիւնը իրօք եղածին հետ շփոթել ուզելն իմաստակու-

թիւն է. ասոր համար դպրոցներուն մէջ կըսուի. ի կարողութենէ առ գործն յիք հեռուադիտակ : Գայիտս սուկակիակ զինադարեանէ պարսպետարեան կրնայ հասնիլ, որեմե պիտի հասնի. սուտ է : Աս աշխարհքիս մէջ կարելի բաներն անթիւ են. բայց պարագաներն ալ անթիւ են՝ որ ան բանին գոյութեանն արգելք կրնան ըլլալ : Թէպէտև աս պատճառաբանութեան ստուծիւնը յայտնի է, բայց շատ անգամ կը հանդիպին այնպիսի թանճրամիտ մարդիկ որ գործքի մը կարելութիւնն ապացուցանելով կարծեն թէ ապացուցուած է անով նոյն գործքին իրօք հանդիպիլն ալ :

151. ԺԲ. Իմաստակութիւն. — Աս մեծարանս պատճառաբանել :

Հոս քանի մը տեսակ պատճառաբանութեանց ալ աւելցընենք որ Նոք կը յիշէ, ու իմաստակութեանց կարգը պէտք է դնել. որովհետև չէ թէ ճշմարտութիւնը բացայայտելու կը ծառայեն, հապա ալ աւելի մթընցընելու. և մարդիկ ուրիշներն իրենց կարծիքը քաշելու համար այնպիսի պատճառաբանութիւններ կը գործածեն : Աս տեսակ իմաստակութեանց առջինը Աս մեծարանս կըսուի. աս իմաստակութիւնը կըլլայ թէ որ մէկը նախագասութիւն մը ապացուցանելու համար՝ գիտութեամբ, պա-

տուով կամ ուրիշ երևելի պատճառաւ մը մեծարու և համբաւաւոր մարդու մը վկայութիւնը բերէ . անանկ որ եթէ այգալիսի երևելի մատենագրաց կարծեացը մէկը չհաւանի, իրրև յանդուգն, ինքնահաւան ու սնապարձ՝ մեղադրութեան տակ իյնայ : Ուստի դիմացինին չափաւորութիւնն ու բերած վկայութեան մեծարանք տալը իր բանին գործածելով՝ կարծէ այնպիսին որ անով իրաւունքն ալ իրենն է : Անոր համար թէ որ մէկը մեծարանաց պատճառաւ դէմ չխօսի, չի հետևիր որ ներհակ կողմինն է իրաւունքը : Թէ որ մարդիկ են որոնցմէ վրկայութիւն որ կը բերուի, ուրեմն կրնան սխալիլ . և թէ որ կրնան սխալիլ, մարդ կրնայ անոնց դէմ խօսիլ ու ստգտաննել զանոնք : Բայց աս ըսելով ալ չենք արդարացըներ զանոնք, որ իրենք զիրենք հասարակաց քննիչ սեպելով կարծես թէ անուն կըստանան, և ուրիշներէն բանիբուն կը սեպուին թէ որ քննադատեն ու վար ձգեն երևելի ու համբաւաւոր մատենագիրները, առանց անոնց գրուածքը կարդալու կամ գոնէ հասկընալու . և աս շատ անգամ կը հանդիպի :

152. ԺԳ. Իմաստակոչքին. — Աս տգիտու-
րին պատճառարանեյ:

Աս ջինէն ոչինչ պակաս արհամարհելի
ու ծաղրական իմաստակութիւն է Աս տգի-
տուրիս պատճառարանեյ ըսուածն ալ. և
աս իմաստակութիւնը կըլլայ՝ թէ որ մեր
կարծիքը պաշտպանելու հաստատ ապա-
ցոյցներ չունենայնու՝ ուրիշները բանադա-
տենք որ կամ մեր բերած ապացոյցներն
ընդունին, կամ թէ օրիշ լուսագոյն ապա-
ցոյցներ բերեն. և թէ որ չկարենան լուսա-
գոյն ապացոյցներ բերել, կը հետևցընենք
թէ իրաւունքը մերն է: Բայց այսպիսի
պատճառարանութեան անհաստատ ու պա-
րապ ըլլալը յայտնի կերևնայ. որովհետե
անոր համար միայն որ հակառակորդը մե-
րինէն լուսագոյն ապացոյց չունի՝ չըլլար
հետևցընել թէ իրաւունքը մերն է: Կրնայ
ըլլալ որ երկուքնուս ալ ըսածը սխալ ըլ-
լայ, բայց մեր բերած պատճառարանա-
թիւնները հակառակորդին պատճառարա-
նութիւններէն աւելի խելք պառկեցընող
ըլլայ. ասկէց զատ՝ կրնայ ըլլալ որ մէկը
չգիտնայ թէ բան մը ինչպէս կը շինուի,
բայց նոյն բանին պակասութիւնները ճանչ-
նայ: Ապա թէ ոչ ատ կերպով գէշ նկա-
րիչ մը կրնար զինքն աղէկ պաշտպանել՝
իրեն նկարին պակասութիւնները զուրցո-

դին դէմ ըսելով՝ Դուն գնա աւելի լաւ մը նկարէ : Ապա ուրեմն գիմացիներն տգիտութիւնը մեր հաստատ ու իրական գիտութիւնը չիցցըներ :

153. ԺԴ. Իմաստակորիւն . — Աս մարդ պատճառարանել :

Պատճառարանորիւն աս մարդ քսուածն ալ իմաստակութեան տեսակ մըն է , երբոր մէկ մասնաւոր անձի մը կամ մէկ մասնաւոր անձանց դասու մը կը զօրէ պատճառարանութիւնը և ուրիշի մը դէմ ամենևին ուժ չունենար : Աս տեսակ պատճառարանութիւնն ան ատեն կը գործածուի՝ երբոր մէկն իր հակառակորդն ուզենայ համոզել իրեն սկզբունքէն առաջ եկած հետևանքներովը կամ ան սկզբունքովն որ ինքը կընդունի : Միշտ էլ Սերվեզոս ետքի տառնները երբորդութեան խորհուրդն ուրացողներու զլխաւորը , կալուինին հետ երբորդութեան խորհրդոյն վրայ վիճարանելու ատենը՝ սուրբ գրոց խօսքերն ուղածին պէս մեկնեց . որովհետև կալուինին սկզբունքն ան էր որ սուրբ գիրքը մեկնելու համար հարկաւոր չէ նայիլ թէ եկեղեցին կամ ժողովք կամ սուրբ հարբ ինչ կըսեն : Ստոյգ է որ աս պատճառարանութիւնը շատ ուժ կունենայ թէ որ ճշմարտութիւնն անոր կողմն ըլլայ ով որ աս պատճառարանութիւնը կը

գործածէ . բայց կրնայ ըլլալ որ երկու կողմանէ ալ նախադասութիւնները սուտ ըլլան . և թէ որ ասանկ ըլլայ՝ հակառակորդին իրաւունք չունենալն ապացուցանելէն չի հետևիր որ իր նախադասութիւնը ճշմարիտ է . վասն զի չկայ պատճառաբանութիւն մը որ այնչափ ուժ ունենայ որ ստութիւնն՝ ի ճշմարտութիւն փոխէ կամ ճշմարտութիւնն ի ստութիւն : Ինչպէս վերի օրինակին մէջ թէպէտև Սերվեդոս Կալուիինն սկզբունքներովը զինքը յազթահարեց , բայց չի հետևիր որ Սերվեդոսին կողմն էր ճշմարտութիւնը . և ան պատճառաբանութիւնն ուժ չունենար ուրիշի մը դէմ ով որ Կալուիինն սկզբունքը չընդունիր : — Երբնայ ալ հանդիպիլ որ մէկն ուրիշին պատճառաբանութեանցը տեղիք տայ կամ պատկառանաց համար կամ վախի և կամ տղիտութեան պատճառաւ՝ չուզելով կամ վախնալով կամ չզիտնալով զօրաւորագոյն պատճառներ բերել :

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԵՍՆՕԹՈՒԹԵԱՆՑ ԱՅԼԵՒԵՅԸ ՏԵՍԱԿԵՆՐ ՈՒ
ԱՍՅԻՃԱՆՆԵՐԸ, ԵՒ ԱՆՈՑ ՈՒՂՂԱՒԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

154. Ծանօթութիւնն ինչ է :

Երկու գաղափարի մէջն եղած կապն ու պատշաճութիւնը կամ ընդդիմութիւնն ու անմիաբանութիւնը պայծառ ըմբռնելը՝ ծանօթութիւն կամ գիտութիւն կը սուրի : Անանկ որ երբոր մէկը գաղափարաց իրարու պատշաճողութիւնը կամ անմիաբանութիւնը ըմբռնէ՝ ծանօթութիւն կունենայ : Չոր օրինակ, ես գիտեմ որ ունիցէ եռանկեան արտաքին անկիւնը ներքին ընդդիմակաց անկիւններուն մէկէն մեծագոյն է, և երկուքին գումարին հաւասար է. վասն զի կըմբռնեմ առջի գիպուածին անհաւասարութեան յարաբերութիւնը, և երկրորդին՝ հաւասարութեանը : Ուրեմն ծանօթութիւնը դամոնքէն անով կը զանազանուի, որ դատումն է գաղափարներն իրարու հետ բաղդատել անոնց պատշաճողութիւնը կամ ան-

պատշաճութիւնը գտնելու համար (33) .
աս բանս ինչպէս օր պէտք է միշտ չըլլալով
կամ սուտ դպտաստաններ կըլլան կամ
մակաբերութիւններ : Իսկ ընդհակառակն
ծանօթութիւնը կենթադրէ թէ առաջուց
աս պատշաճողութեան կամ անպատշաճու-
թեան ըմբռնումը եղած է . ուստի ու իցէ
հաւանականութիւն, մակաբերութիւն, կար-
ծիք, երկրայութիւն կամ մոլորութիւն կը
մերթէ :

135 . Երգործական և ունակական
ծանօթութիւն :

Ծանօթութիւնը կրնայ մտածուիլ դադա-
փարուց պատշաճողութիւնը նոյն ատենն
ըմբռնելը, կամ նոյն յարաբերութիւնն ա-
ռաջուց ըմբռնած ըլլալը . արջինը կըստի
Երգործական, երկրորդը կըստի Ունակա-
կան ծանօթութիւն : Օրինակի համար, ես
հիմա կըմբռնեմ թէ ինչ հաւասարութեան
վերաբերութիւն ունի եռանկեան մը իրեք
անկիւններն երկու ուղղոց հետ . աս է ներ-
գործական ծանօթութիւնը : Բայց թէ որ
աս վերաբերութիւնն առաջուց ըմբռնած
ըլլամ, և այնպէս միտքս հաստատ մնայ
որ քանի որ մտածեմ միշտ համոզուիմ, ու
ան աստիճանի հշմարտութեամբ տեսնեմ
որով որ առջի անգամուն ըմբռնեցի, ծա-
նօթութիւնն ունակական կըլլայ : Ան ճշ-

մարտութեանց ծանօթութիւններն որ մեր յիշողութեան մէջն ունինք՝ ունակական են։ Թէ որ մարդ իրեն ծանօթութիւն սեպէր ներկայացած առարկայից ներգործական ըմբռնումը միայն, միշտ տղիտութեան մէջ կը մնար, ու ծանօթութեանց կողմանէ միշտ նոր կեանք կը սկսէր. որովհետև երեկուան ստացած ծանօթութիւնն այսօր չէր մնար :

156. Ունակական ծանօթութեան երկու աստիճանք :

Ոչ միայն կրնանք յիշել զաղափարաց յարաբերութիւնն ուրիշ անգամ՝ ըմբռնելնիս, հապա նաև ան-ապացոյցներն որոնցմով որ բացատրուեցաւ ան յարաբերութիւնը : Բայց շատ անգամ ալ կը հանդիպի որ կը յիշենք նախադասութեան մը ճշմարտութիւնը, որ առջի անգամուն ապացութեան ուժով ըմբռնեցինք և համոզուեցանք . իսկ վերջէն միջնորդական զաղափարները մտքերնիս չեն գար, կամ թէ ըսենք՝ նոյն ճշմարտութիւնը հաստատելու համար գործածուած ապացոյցները մտքերնէս ելած կըլլան . բայց մտածելով թէ անփոփոխ իրաց մէջ յարաբերութիւններն ալ անփոփոխ կը մնան, կը համոզուինք որ ան բանն որ ուրիշ անգամ ճշմարիտ էր, պէտք է որ հիմա ալ գարձեալ ճշմարիտ ըլլայ : Զոր օրինակ, կրնամ ես երկ-

կողմնազոյգ եռանկեան խարսխին երկու կողմի անկիւններուն հաւասարութեան յարաբերութիւնը յիշել՝ աւ ճշմարտութիւնը հաստատող ապացոյցներուն հետ . կրնամ ալ յիշել միայն նախագասութեան ճշմարտութիւնն որ ուրիշ անգամ պայծառ ըմբռնած էի , առանց ապացոյցները յիշելու , որոնցմով որ հաստատուեցաւ նոյն ճշմարտութիւնը : Բայց կը ճանչնամ , ու ճշմարտութեանը վրայ համոզեալ եմ՝ ան պատճառաւ՝ որ եթէ մէկ երկկողմնազոյգ եռանկեան խարսխին երկու կողմի անկիւնները իրարու հաւասար ըլլալն ապացուցուեցան , ու ե իցէ երկկողմնազոյգ եռանկեան նոյն անկիւններն իրարու հաւասար կըլլան . որովհետև նոյն անփոփոխ գաղափարաց յարաբերութիւնն անփոփոխելի կը մնան : Անոր համար մեր միտքն որ ճշմարտութեան նայելով այլևայլ վիճակի մէջ կը գտնուի՝ կրնանք ունակական ծանօթութեան երկու այլևայլ աստիճան համարիլ . մէկը՝ որ ապացոյցներն ալ կը յիշենք , երկրորդէն՝ աւելի ուժ ունի , որ ապացոյցները չենք յիշեր : Ուստի թէ որ մեր առանձին պիտոյիցը համար կամ մեր իմացողութիւնը կրթելու համար ուզենանք ճշմարտութեանց շղթայ մը կազմել կամ կարգ մը ճշմարտութեանց ըմբռնել , միշտ հարկաւոր չէ ապացոյցները միտք բերելը . բայց թէ որ մեր ըմբռնած ճշմարտութիւնն ուզենանք ուրիշին ալ սորվեցընել ու համոզել , առանց ա-

պացուցի չըլլար . ու պարզ խօսքով մը ուրիշը համոզել պահանջելը՝ անմիտ պահանջմունք է :

157 : Մարդկային ծանօտութեանց քացայայտութեանն ստացին աստիճանն է ինքնադիմարիւնը :

Գաղափարաց մէջ գտնուած յարաբերութիւնը միշտ միօրինակ շրմբունք մեր միտքը . հապա որչափ որ աւելի կամ նուազ պայծառ երևնայ գաղափարաց իրարու պատշաճութիւնը կամ անպատշաճութիւնը , սլնչափ գանազան կերպով կը մքրունենք , և ապով ծանօթութիւններն այլևայլ աստիճան կառնեն : Արդ ծանօթութեան ուսմին ու բարձրագոյն աստիճանը , որչափ որ մարդկային մտաց տկարութիւնը կրնայ հասնիլ՝ ինքնադիմարիւնն է , և կամ դէմ յանդիման ծանօտութիւնը . որ է պայծառ , որոշ ու անմիջապէս ըմբռնել գաղափարաց մէջ եղած պատշաճութիւնը կամ անպատշաճութիւնը . անանկ որ միջնորդական գաղափարներու պէտք չըլլայ ան ծանօտութիւնն ստանալու համար : Ուստի դէմ յանդիման ծանօթութեամբ զիտենք թէ իրկուք՝ երկուք այլորս կրնէ . Չորսն երկուքէն աւելի է . Բոլորը միշտ իր ու իցէ մասէն մեծ է . Երանկիւնը բոլորակ չէ . ու աստեց նման ճշմարտութիւններ . զորոնք ըմբռնելու համար միտքն ա-

մեննին դժուարութիւն մը չի քաշեր. հատկա-
սառնց պայծառութիւնն այնպէս կը մըռնէ,
որ երբ ալ հանդիպի գէմ չի կրնար դնել,
այլ հարկաւ պէտք է հաւանի. և ոչ երբէք
կրնայ տարակուսիլ ու քննութեան մտնել:

158. Մեր ծանօթութեանց բացայայտութեան
երկրորդ աստիճանն է Ապացուցութիւնը:

Թէ որ գաղափարաց պատշաճութիւնը
կամ անպատշաճութիւնն տնմիջապէս չի-
հասկըցուի, այսինքն. ինքնագիմի ծանօ-
թութիւն չըլլայ, միջնորդ գաղափարաց
հարկատրութիւն կըլլայ, որ անոնց ձեռ-
քովը գաղափարաց իրարու ունեցած յա-
րաբերութիւնն իմացուի. և անանկով մտորդ
կըստանայ ան տեսակ ծանօթութիւն. որ
Ապացուցական կըսուի. ուստի մեր ծանօ-
թութեանց երկրորդ աստիճանն է Ապացու-
ցութիւնը: Նոյն խարսխի վրայ ու նոյն գու-
գահեռականներու մէջ եղած երկու գուգա-
հեռագիծներուն իրարու հաւասար կամ
անհաւասար ըլլալու յարաբերութիւնն ան-
ընդմիջաբար ըմբռնել չըլլար, ուստի չըլ-
լար ինքնագիմի տեսութեամբ ըմբռնել. ա-
նոր համար միջնորդական գաղափարներ
պէտք են՝ որոնցմով ծանօթութիւնը մտորդ
կարենայ ստանալ. որ է ըսել թէ տրամախա-
հութիւն ու ապացուցութիւն պէտք է. բայց
ասոր վրայ բաւական խօսեցանք աս գրքիս

առջի գլխուն մէջը : Աս միայն գիտնալու է որ թէպէտ ստոյգ է ապացուցական ծանօթութիւնը , բայց ան աստիճանի բացայայտութիւն չունի , և ոչ այնպէս մէկէն 'ի մէկ կը հասկըցուի ինչպէս որ է ինքնագիմի ծանօթութիւնը . վասն զի յայսմ մէկէն 'ի մէկ կը ճանչնանք պատշաճութեան կամ անպատշաճութեան յարաբերութիւնը . իսկ ապացուցութեան մէջ թէպէտև նոյն յարաբերութիւնը կը ճանչցուի , բայց պէտք է հետզհետէ ու աստիճանաբար գաղափարէ գաղափար առաջ երթալ : Ուստի կը հետևի դարձեալ որ ինքնադիմի ծանօթութեամբ գաղափարաց յարաբերութեան ըմբռնմանը վրայ ամենևին տարակոյս չըլլար , բայց ապացուցական ծանօթութեամբ ապացուցութեան ձեռքով նոյն յարաբերութիւնն ըմբռնելէն առաջ կրնայ երկբայութիւն ըլլալ . և թէպէտ ապացուցութեամբ ստացած ըմբռնումն ամենապայծառ ըլլայ , բայց ան անմիջական համոզումը չըլլար , որ ինքնադիմի ծանօթութենէն անմեկնելի է :

159 . Ուղղակի և անուղղակի ապացուցութիւն :

Ապացուցութիւնը կրնայ Ուղղակի կամ Անուղղակի ըլլալ : Ուղղակին ան է՝ որ նախ անտարակուսելի սկզբունք մը կը հաստատենք , և ան սկզբունքն ալ ապացուցա-

նել ուզած նախադասութեանը կը յարմար-
ցընենք՝ որուն հետ հարկաւոր կապակցու-
թիւն պէտք է որ ունենայ, և անկէջ կը հա-
նենք պատշաճ հետեութիւնը: Իսկ անուղ-
ղակին է որ ոչ եթէ անապատկուսելի ակըզ-
բունքներէ կը հետեցընենք առաջարկուած
նախադասութեան ճշմարտութիւնը, հասպտ-
անոր հակառակ նախադասութեանը ամ-
պնդի կամ ըտտ ինքեան հակասական ըլլա-
լէն: ուստի ասանկով կը հետեցընենք առ-
ջի նախադասութեան ճշմարիտ ըլլալը: Իսկ
ճշմարիտ սեպուած նախադասութեանն օղ-
պտութիւնը նայնպէս անուղղակի ապացու-
ցանել կրցայ, թէ որ ապացուցութիւն ան,
նախադասութեանէն ինչ անտեղութիւններ
օրինաւոր փերսով կը հետեին: վասն զի
սկզբունքէ մը օրինաւոր կերպով առաջ ե-
կած անտեղի հետեութիւնը՝ նոյն սկզբունք
անտեղութեանն ապացոյց է (194): Աս-
կերպու փերս ապացուցութեանց օրինակներ
կրկրաշափուկան ուսման մէջ շատ կը համ-
դիպին:

160. Չգացումը մեր ծանօտութեանց
բացայայտութեան կրորդ աստիճանն է:

Մեզմէ զուրս եղած մարմնեղէն առար-
կայից ու անոնց յատկութեանցն ամենեկին
ծանօթութիւն մը չէինք կրնար ունենալ,
թէ որ մեր մարմնոյն զգայարանացը վրայ
իրենց ապաւորութիւնը շարունակ չապ-

գէին (2)։ Ուստի մասնաւոր իրաց գոյութիւնը կիմանանք զգացման ձեւքովը, որ կրնանք Չգայական ծանօթօրիւն անուանել, և մեր ծանօթութեանց երրորդ աստիճանը սեպել։ Աս տեսակ ծանօթութիւնն առջի երկուքին ստուգութեան աստիճանը չունենար, բայց անանկ ալ մեր տարակոյսը կը վերցընէ, ու մարմնոց և իրենց որպիսութեան իրական գոյութիւնն երեակայականէն կը զանազանէ։ Արտաքին առարկայք մեր մարմնոյն վրայ տպաւորութիւն մը ընելէն ետե՛ հաճութիւն կամ ցաւ ունենալ։ նուա սպտնաուաւ ան առարկայից գոյութիւնը կըմբռնենք. և ինչպէս մեր երջանկութեան կամ թշուառութեան վրայ ազակով կըլլանք, այսպէս ալ նոյն առարկայից գոյութեանը վրայ։ Մէկն որ ձեռքը կրակին վրայ կը դնէ՛ լաւ կրնայ իմանալ թէ ինչ զանազանութիւն կայ իրապէ՛ս ձեռքը կրակին վրայ բռնելուն ու նոյն բանն երազելուն մէջ. վաճն զի առջի զիպուածին մէջ իրական տպաւորութեանը հետեանք կըլլայ ան ցաւը, որ երկրորդ զիպուածին մէջ չըլլար։ Թէ որ մէկն աս տեսակ ստուգութեան մէջ առաւելագոյն ստուգութիւն պահանջէ, ու յամառեալ պնդէ թէ մեր ամէն զգացմունքներն երազ են, այնպիսին յաղթահարելու համար թէ ատ մտածութիւնը խենթութիւն է՝ պէտք է իրեն լաւ մը ծեծ քաշել, որ երթայ անոր ցաւէն մտաց խելագարութիւնը բժշկէ։

161 . Ինքնադիմի ծանօթութեան
նպդարատարիւնք :

Աս իրեք տեսակ ծանօթութեանց , այս-
ինքն ինքնադիմի , ապացուցական և զգայա-
կան , իւրաքանչիւրին առանձին ուղղա-
գատութեան կանոն կայ , որով կրնայ մարդ
անոնց ճշմարտութեանը վրայ ապահով կե-
նալ , — Ինքնադիմի ծանօթութեան ուղղա-
գատութիւնն է ան բռնադատութիւնն որ
կըզգայ մտքերնիս՝ երբոր իրեն ներկայա-
ցած գաղափարներուն մէջ ներքին անմի-
ջական յարաբերութիւն մը կըմբռնէ : Միա-
քը բացարձակ հաստատուն ու անփոփոխ
հարկաւորութեամբ կըբռնադատուի ան ըմ-
բռնմանը հաւանութիւն տալ , թէպէտե
տարբեր ժամանակ , տարբեր տեղոյ և ու-
րիշ ու և իցէ տարբեր պարագայի մէջ ըլ-
լայ . և աս հաւանութիւնն ամէն մարդու
միակերպ է , բաւական է որ եզերքն ըմ-
բռնէ ու բանավարութենէ բոլորովին զուրկ
չըլլայ : Ուրիշ տեսակ նախագատութեանց
վրայ աս յատկութիւնները չեն երեւնար :

162. Ապացուցական ծանօթութեան
ուղղադատութիւնը :

Ինքնազիմի ծանօթութեան ուղղադա-
տութենէն տարբեր չէ ապացուցական ծա-
նօթութեան ուղղադատութիւնն ալ . բա-
ւական է որ ապացուցութիւնը հասկըցուի
ու հիմնուի այնպիսի սկզբանց վրայ , որ
կամ ինքնազիմի ծանօթութիւն են , և կամ
օրինաւորապէս անոնցմէ կը ծագին ու ա-
ռաջ կու գան : Թէ որ աս ապացուցական
ծանօթութեան ճշմարտութիւնն ուղղադա-
տութեան կանոն մը չունենար , մտքերնուս
վրայ ամենևին փոփոխութիւն մը պիտի չի
մանայինք : Բայց կը տեսնենք թէ քանի որ
գեո ապացուցուած չէ բանը , անստուգու-
թեան մէջ կը ծփայ մտքերնիս . իսկ ապա-
ցուցուելէն ետքը որչափ ալ ինքն իրեն բռ-
նութիւն օւզենայ ընել , չի կրնար չըմբռնել
ան բանն որ կըմբռնէ , և ոչ իսկ ըմբռնա-
ծէն տարբեր կերպով ըմբռնել . ներքին ըզ-
ղացմունք մը կունենայ միտքը , որուն հարկ
է որ հպատակի : Աս է ապացուցական ծա-
նօթութեան ուղղադատութիւնը , որ ժըխ-
տելու համար մեծ անմտութիւն մը պէտք է :

163 . Չգայական ծանօթութեան
ուղղադատութիւնը :

Չուարճութեան կամ ցաւոյ զգացումը որ
մեր մարմնոյն վրայ եղած տպաւորութենէն
առաջ կու գայ , և չենք կրնար չզգալ և ոչ
ժխտել մինչև որ մեր գոյութիւնը չժխտենք,
մեզմէ դուրս եղած մարմնոց ճշմարիտ և ի-
րական գոյութեան նշանն է . որով և զգայա-
կան ծանօթութեան ուղղադատութիւնը
(160) :

ԳԼՈՒԽ Զ .

ՃՇՄԵՐՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՍՏՈՒԳՈՒԹԻՒՆ

164 . Ճշմարտութիւնն ինչ է , ու ճշմարտութեան
այլևայլ տեսակները :

Ծանօթութեան բացատրութիւնն որ տը-
ւինք (154) , մարդ գիտաւ կըմբռնէ անկէց
որ միշտ հետն է ճշմարտութիւնն ու ստու-
գութիւնը . ուրեմն ծանօթութեան գաղա-
փարն որոշ տալէն ետև՝ պէտք է որ ճշ-
մարտութեան ու ստուգութեան գաղափար

ներն ալ որոշենք : Ուրեմն թնչ է ճշմարտութիւնը : Առանց պատճառի չէ որ շատ զարեբէն ՚ի վեր աս հարցմունքը կըլլայ : Աս ալ ան բառերէն մէկն է՝ որ թէպէտև ամէն մարդու բերանն է , բայց իր զաղափարը բովանդակ պատշաճ կերպով ունենալը գիւրքն չէ : Կրնանք ըսել որ ճշմարտութեան զազափարը՝ ընդհանուր ու վերացեալ մտքով առնելով՝ կանոնի մը հետ յարաբերութիւն մը կը ցցենէ . անանկ որ թէ որ ան կանոնին համաձայն ըլլայ , ճշմարտութիւն կըլլայ . իսկ թէ որ անհամաձայն ըլլայ , ճշմարտութեան հակառակ՝ սրտութիւն : Բայց որովհետև կանոնն այլևայլ տեսակ կրնայ ըլլալ , անոր համար ճշմարտութիւնն ալ այլևայլ տեսակ կը զանազանուի , որ սովորաբար ան հետևեալներն են . Տրամաբանական , Բարոյական , Բնաբանական ոչ Բնագրական :

165 . Տրամաբանական ոչ բարոյական
ճշմարտութիւն :

Տրամաբանական ճշմարտութիւնն է Մեր դատմանք համաձայնորիսն առարկայից մէկն եղած յարաբերութեան հետ : Ուրեմն տրամաբանական ճշմարտութիւնը կըսելու կանոնն է առարկայից մէջն եղած պատշաճութեան կամ անպատշաճութեան իրական յարաբերութիւնը , երբոր մեր դատմունքն աս կտայ :

նոնին համաձայն ըլլայ՝ տրամաբանական կըլլայ ճշմարտութիւնը . իսկ թէ որ անհամաձայն ըլլայ , ստութիւն կըլլայ : Չոր օրինակ , առ դատումը Բոցր ծանր մարմին մըն է , տրամաբանական ճշմարտութիւն կըլլայ՝ թէ որ համաձայն ըլլայ ծանրութեան ու բոցոյն իրարու հետ ունեցած յարաբերութեանը . որ է ըսել՝ եթէ իրացընէ ծանրութիւնը բոցոյն պատշաճի . բայց թէ որ աս առարկայք իրարու չեն պատշաճիր , դատումն ան ստենք տրամաբանական ստութիւն կամ մոլորութիւն կըսուի :

Բարոյական ճշմարտութիւն կըսուի Աքտաքիւն եղաններու կամ ետիստոստրեան մը ներքին իմաստիւ կամ խղճմտանաց հետ համայնութիւնը . ուստի բարոյական ճշմարտութեան կանոնն է սեփական խղճմտանքը , որուն թէ որ համաձայն ըլլան արտաքին նշանները կամ նախադասութիւնը՝ բարոյական ճշմարտութիւն կըլլայ , ապա թէ ոչ՝ ստութիւն :

166 . Բնարանական ճշմարտութիւն :

Բնարանական ճշմարտութիւնն է Բնական իրաց պատշաճագոյնիւն աշխարհքիւ բնարանական կամ մեքենական օրինացը հետ : Աս ճշմարտութեան կանոնն է բնութեան արարչին հաստատած բնարանական օրէնքները , որոնց համեմատ կարգաւորուած

ու սահմանած են աս աշխարհքիս բանե-
րը . ուստի ինչ բան որ աս օրինաց համա-
ձայն է՝ բնաբանական կամ բնական ճշմար-
տութիւն է . իսկ թէ որ անհամաձայն՝ բնա-
բանական ստութիւն է : Ոսկին , արծաթը ,
կրակը , և ուրիշ ո և իցէ գոյացութիւններ
ու մարմնեղէն հանգամանքներ բնաբանա-
բար ճշմարիտ կըլլան , թէ որ ունենան ան
ամէն յատկութիւնները որոնք պէտք են
տիեզերաց բնաբանական օրինաց համա-
ձայն ըլլալու համար : Ուստի բնաբանական
ճշմարտութիւնը միշտ իրական է . որովհետեւ
իրաց իրականութեանը վրայ կորոշուի , չէ
թէ ուրիշներուն երևակայութեան կամ ցնտ-
րիցը վրայ :

167 . Բնագանցական ճշմարտօրին :

Բնագանցական ճշմարտութիւնը սովո-
րաբար այսպէս կը սահմանուի . Մտեղծու-
կան իրաց ունեցած կարգին համաձայնօրինակ
Աստուծոյ մտքին մէջ նշած յախտենական ու
անփոփոխելի օրինացը հետ . ուստի աս ճշ-
մարտութեան անխաբելի կանոնն է յախ-
տենական օրէնքը . և ինչ որ ան օրինաց
համաձայն է՝ կարգաւորեալ կըլլայ ու բնա-
ղանցական ճշմարտութիւն : Մեղքն որ Աս-
տուծոյ յախտենական օրինացը գէժ է՝ բը-
նագանցական ստութիւն է . և Աստուծոյ
մտացը յախտենական և անփոփոխելի .

գաղափարաց կարգին մէջը չէ. վասն զի Աստուծայ միտքը միայն բարի աւարտ բուները կը բովանդակէ :

168. Ստուգութիւնն ինչ է, և անոր կրկին միտքը :

Ինչ որ ճշմարիտ է՝ միշտ ստոյգ է . բայց ինչ որ ստոյգ կը համարուի՝ միշտ ճշմարիտ չէ : Աստի ստուգութիւնն երկու մտքով պէտք է մտածել . կամ մեր գատման առարկայից յարաբերութեանը հետ համաձայնելուն նայելով որ կըսուի Ստուգութիւն ձշմարտաբեան, և ոչ երբէք սուտ կըլլայ . կամ մեր հոգւոյն պարզ մէկ կերպ վիճակին նայելով, որով կը համոզուինք և կարծիքնիս կը հաստատենք իրաց վրայ : Աս մտքով առնելով ստուգութիւնը, կրնայ ճշմարիտ՝ կրնայ սուտ ալ ըլլալ : Ճշմարիտ կըլլայ թէ որ մեր դատմունքն իրապէս առարկայից իրարու յարաբերութեանը համաձայն ըլլայ : Սուտ կըլլայ թէ որ գատմանը ճշմարտութեանը վրայ մենք ապահով ըլլանք, բայց դատումը առարկայից իրարու իրական յարաբերութեանը չիպատշաճի : Ստոյգ գիտեմ որ հակողիդին քասակոսիս հաստար է երկոց կողմանց քասակոսոսյն գտմարին . աս ստուգութիւնը ճշմարիտ է . վասն զի արդէն հակողիդին և երկուց կողմանց առ յարաբերութիւնը համաձայն է առ դատար .

ման : Բայց Լակտանտիոս ստոյգ զփռէր որ հակոտնեայք չկան , և սառ ստուգութիւնը սուտ է . վասն զի հակոտնէից գոյութիւնն ուրանալով իր դատմունքն առարկայից յարաբերութեանը հետ համաձայն չէ : Սուտ ստուգութենէ մը վտանգաւոր բան չիկայ . անկէց շատ մոլորութիւններ կրնան առաջ գալ , և դժուարին է որ ան մոլորութիւններն ուղղենք . վասն զի սուտ սկզբանց վրայ հաստատուած են , և մենք ան սկզբունքները ճշմարիտ կը համարինք : Ուրեմն մինչև որ բան մը ճշմարիտ ու անտարակուսելի սկզբունքներէ առաջ չիգայ , պէտքը չէ ստուգութեամբ հաստատել :

169. Չափաբերական քնարանսկան ու քարոյական ստուգութիւն :

Ստուգութիւնն իբրև ճշմարտութիւն մը տածեալ՝ այլևայլ աստիճան ունի : Երբոր գազափարք ՚ի հարկէ իրարու յարաբերին պնդէս որ հակառակը ՚ի բնութենէ անկուրելի ըլլայ , ստուգութիւնը Չափաբերական կըսուի : Չոր օրինակ , Բոյորն իր մասէն մեծ է . Երկու քան որ կրորդի մը հաւասար են , իրարո հաւասար են , և ասոնց նման ուրիշ ճշմարտութիւններ չափաբերական ստուգութեամբ ստոյգ են : Իսկ թէ որ գազափարաց իրարու յարաբերութիւնը հարկաւոր ըլլայ , քայց ոչ այնպիսի կերպով որ

հակառակն 'ի ներքուստ անկարելի ըլլայ , հապա միայն բնութեան օրէնքի մը դէմ ըլլայ , Բնարանական կրօնի ստուգութիւնը : Կրակը հարկաւորապէս պէտք է այրէ . Ան մարմինն որ տեսակարար ծանրութեամբ չբռնէ աւելի ծանր է , չրին տակը կերբայ . ասոնք բնաբանական ստուգութեամբ ստոյգ ճշմարտութիւններ են : Իսկ հակառակն 'ի ներքուստ անկարելի չէ , հապա միայն բռնութեան հաստատեալ օրինացը ներհակ է . կարելի ըլլալով աս օրինաց փոփոխութիւնը , ինչպէս որ հրաշքով կ'ըլլայ , ստուգութիւնը կրնայ սխալիլ : Այլ եթէ ստուգութիւնն այնպէս է , որ հակառակն 'ի ներքուստ անկարելի չէ , և ոչ բնութեան օրինացը ներհակ , հապա միայն հաստատուն վկայութեան մը , և մարդու սովորական գործողութեանը դէմ , Բարոյական ստուգութիւն կրօնի : Բարոյական ստուգութիւն է որ հռոմայեցւոց անջի կայսրը Հովտաւիտնոս Օգոստոս անուամբ մէկն եղած ըլլայ . որովհետեւ այնչափ երևելի պատմաբանք կը վկայեն , որ շահ մը չունէին , ու բոլոր մարդիկ խաբելու չէին կրնար միաբանիլ , Բարոյապէս ստոյգ է՝ որ եթէ Պոմպէոս Յուլիոս Կեսարու յաղթէր , հասարակապետութեան գլուխն ան բանը կը բերէր ինչ որ Կեսար բերաւ . որովհետեւ Պոմպէոս ալ Կեսարէն ոչ ինչ ընդհատ փառասէր էր . և հասարակապետութիւնն ալ այնպիսի վիճակի մէջ էր՝ որ կառավարութիւնն ան կեր-

պով առաջ չէր կրնար երթալ, ու կարօտ էր որ մէկ գլուխ մը ըլլայ կառավարը :

170. Այլևայլ տեսակ ստուգութեան կանոններ:

Աս իրեք տեսակ ստուգութեանց բնութենէն կը հասկըցուի՝ որ չափաբերական ստուգութիւնն առաջին կարգի է, բնաբանականն երկրորդ ու բարոյականը երրորդ : Անոր համար թէ որ չափաբերական ստուգութեան դէմ ելլէ բնաբանականը, բնաբանականը պէտք է սխալ սեպել . իսկ թէ որ անոնցմէ մէկուն բարոյական ստուգութիւնը դէմ ելլէ, զանոնք պէտք է նախապատիւ սեպել : Թէ որ չափաբերական և կամ բնաբանական երկուստուգութիւններ իրարու ներհակ ըլլան, երկուքին վրայ ալ տարակուսելու է . ու պէտք է աւելի հասուն ու ճիշդ կերպով զանոնք քննել . վասն զի կամ երկուքն ալ սխալ են, կամ հարկաւորապէս մէկն իրաւ ու մէկայլը սուտ : Թէ որ չափաբերական ստուգութեան աստուածային վկայութիւնը դէմ ըլլայ, կամ ստուգութիւնը ճշմարտապէս չափաբերական չէ, և կամ Աստուծոյ խօսքը մութ է . վասն զի անկարելի է որ ճշմարտութիւն մը ուրիշ ճշմարտութեան դէմ ելլէ : Այսպէս է ահա երկրիս շարժման ստուգութիւնը, որ կը կարծուի թէ սուրբ գրոց վկայութեանը դէմ է . բայց սուրբ գրոց միտքն ուրիշ բան

է: Վերջապէս թէ որ Ստուծոյ բացայայտ
խօսքին հակառակ ելլէ բնաբանական կամ
բարոյական ստուգութիւնը, յայտնի է որ
պատրողական է այնպիսի ստուգութիւնը:

ԳԼՈՒԽ Է.

Հ Ա Ւ Ա Ն Ա Վ Ա Ն Ո Ւ Թ Ւ Ւ Ն

171. Հաւանականութիւնն ու կարծիքն ինչ է:

Մեծ երջանկութիւն կըլլար թէ որ մարդ
իր ամէն քննութեանցը մէջ ճշմարտու-
թեան ստուգութեանը հասնէր, ու բացա-
յայտ տեսնէր զաղափարներուն իրարու
յարաբերութիւնը: Բայց որովհետև մեր
ծանօթութեանց սահմանը շատ ամփոփ է,
անոր համար շատ անգամ ճշմարտութեան
ստուգութեանը հասնիլ չկարենալով, պէտք
է Հաւանականութեամբ գոհ ըլլանք, որ է ձրշ-
մարտութեան կամ ստորեան երևոյթ մը, որ
քանի մը պատճառներ ունենալով կրնայ մեր
մտքին տալեկորդել որ դատե՛րք եւ կախազա-
տարիւն մը ձշմարիտ է կամ ստոտ: Հաւանա-
կանութիւնը կարծեաց հետ կը միանայ, թէ
որ կարծիքը նոյն մտքով առնուի. բայց ի-

րարմէ տարբեր կըլլան՝ թէ որ կարծիք ը-
սելով կիմացուի հաստատուն և ստոյգ հաս-
նորիսն որ կը տրոյի հասանական ու անստոյգ
նախադասութեանց. և այսպիսի կարծիք պէտք
չէ ունենալ :

172. Հասանակոնորիսն ինչպէս պետք է
լսիկէ :

Հաւանականութեան ուժը պատճառեն-
րուն ուժէն կը կախուի . և անոնց ուժն ալ
շատ կըլլայ կամ քիչ , որչափ որ ստուգու-
թեան աւելի կամ նուազ մերձաւոր ըլլան ;
որովհետև հաւանականութիւնը ստուգու-
թեան կուզէ մօտենալ : Ուրեմն հաւանա-
կանութեան աստիճաններն որոշելու հա-
մար՝ պէտք է որ ստուգութիւնը յայտնի ըլ-
լայ կամ իրեն աստիճանաց թիւը : Չոր օ-
րինակ վիճակընկեցութեան թիւերը 90 են ,
ամբողջ ստուգութեան աստիճանն ալ 90
կըլլայ . ուրեմն ստոյգ ըլլալու համար , որ վի-
ճակը հանելու ատեն իմ ընտրած թիւս կել-
լէ , հարկաւոր է որ ամբողջ 90 թիւն ալ ու-
նենամ . իսկ թէ որ մէկը միայն ունենամ ,
և աստիճան հաւանականութեան կունենամ ,
որ հաւասար կըլլայ $\frac{1}{90}$ ին . թէ որ 2 թիւ ու-
նենամ , հաւանականութիւնն ալ կըլլայ եր-
կու աստիճանի , կամ թէ հաւասար $\frac{2}{90}$ ին
որով և ստուգութեան աւելի մօտ . և որչափ
իմ կողմս թիւերը շատ ըլլան , այնչափ ա-

ւելի կըլլայ ստուգութեան աստիճանը որով
և հաւանականութիւնը : Իսկ եթէ ամբողջ
ստուգութեան աստիճաններուն կէսն անց
նի, հաւանականութիւնը ճշմարտանմանո-
րեան անուն կառնէ, որ որչափ դեռ աւելի
ստուգութեան մօտենայ, այնչափ աւելի
մեծ կըլլայ : Չոր օրինակ, յիշած օրինակին
վրայ երթալով, թէ որ թիւերը 43ը անց-
նին, որ իննսունին կէսն է, ճշմարտանմա-
նութեան կը հասնի . և տսիկայ ալ քանի որ
թիւերն աճին՝ աւելի կ'աճի : Իսկ թէ որ ըս-
տուգութիւնը ձևացընող աստիճաններուն
թիւն անծանօթ ըլլայ, ան աստեղ՝ թէպէտ
և կրնայ աւելի կամ նուազ հարստանա-
նութիւն ըլլալ, բայց որոշել չըլլար թէ ըս-
տուգութենէն որչափ հեռու է : Եթէ որ վի-
ճակընկեցութեան թիւերն անծանօթ ըլլան,
թէպէտեւ ով որ աւելի թիւ տնենայ՝ մեծա-
զոյն հաւանականութիւն կունենայ քան
զայն որ նուազ թիւ ունի, բայց ոչ մէկն է
ոչ մէկայլ կը գիտնան թէ իւրաքանչիւրին
հաւանականութիւնը ստուգութենէն որ-
չափ հեռու է :

173. Դիպաց կողմանէ հաւանականորեան
հիմունքը :

Դիպաց վերաբերեալ նախադասութեանց
վրայօք՝ թէ որ հանդիպած բանը մենք չենք
տեսած, և ոչ ստոյգ ըլլալը կրնանք հաս-

տասուէ, քանի մը պատճառներ կան որ ա-
նոնցմով կրնանք կանոնաւորել մեր հաւա-
նութիւնը . և ասոնք Հաւանականութեան հի-
մունք կըսուին, որ հետեւեալներն են: ա .
Պատմուած քանը մեր ծանօթութեանց ու
մեր ունեցած փորձին համաձայն ըլլալը :
բ . Վկայից տեղեկութիւնը, փորձն ու
հաւատարմութիւնը: Թէ որ սովի ատեն
աչքովս տեսնէի որ անօթութենէ մարգ
մը մեռեր է, ճշմարտութեանն ստուգու-
թիւն կուճենայի: Բայց թէ որ նոյն դի-
պուածն ուրիշ մը ինծի պատմէր, դիւրաւ
կը հաւատայի խօսքին, և իբրև շատ հաւա-
նական կընդունէի, որովհետև սովորա-
կան դիտողութեանս համաձայն կու գար,
ու գիտեմ որ այդպիսի դիպուած գրեթէ
սովորական է այնպիսի ատեն . միայն չըլլայ
թէ այնպիսի հանգամանքներ վրան ըլլան՝
որ յայտնապէս երկրայական ընեն դիպուա-
ծը . ինչպէս թէ որ նոյն դիպուածը հարուստ
մարդու մը վրայ պատմուի, որ հաւանա-
կանաբար այդպիսի վտանգէ դուրս է: Իսկ
թէ որ նոյն դիպուածը սովէ դուրս ժամա-
նակ պատմեն, հաւանականութիւնը բոլո-
րովին ուրիշի վկայութեանը վրայ հիմնած
կըլլայ, իմ հաւանութիւնս ալ աւելի կամ
նուազ հաստատուն կըլլայ վկայից թուոյն
ու հաւատարմութեանը համեմատ:

174 . Ըսած երկու հիմնանցը հարկադրութեանը :

Գիտաց վրայդ այնչափ հարկադր է առ ըսած հաւանականութեան երկու հիմնանցը, որ եթէ վկաները անդեկութիւն, փութձ ա հաւատարմութիւն չունենան, կամ իրարու հակառակ խօսին և կամ թէ մուռած վր. կնայութիւննին սովորական փորձին ներ. հակ ըլլայ, մտքերնու մէջ Մահարնքութեան, Երկրայարիան, Մնատարիան և Կաւարած կամ անվատարիան կը ծնանի : Եւ թէ որ շատ արժանահաւատ մարդիկ բան մը պատմեն, որ ըստ ինքեան ստոյգ է՝ բայց մեր ծանօթութեանցն անհամաձայն, և մանաւանդ թէ բարդովին ներհակ ըրած փորձերնու, շատ դժուարաւ հաւանութիւն կուտանք, և մեզի համար հաւանականութիւնը շատ կը պակսի : Ասանկ է ան դիտումն որ Ար. մի թագաւորի մը վրայ կը պատմէ Լոք . որ երբոր Հոլանդացի դեսպանին մէկն իր երկրին երևելի բաները կը պատմէր թագաւորին, առ ալ ըսաւ թէ Հոլանտա ձմեռը շուրջ այնպէս կը սառի, որ մարդիկ վրայէն կը քալեն . և թէ որ փիղերն ալ ըլլային առ նոք ալ կրնային քալել . թագաւորն ան ասան աս պատասխանը տուաւ . « Մինչև հիմա կարգէ գուրս պատմած բաներուդ հաւտացի . վասն զի զքեզ արժանահաւատ մարդ կը սեպէի, բայց հիմա տարակոյս

չկայ որ ստասացես : Աէտք էր որ ասանկ ըսէր . որովհետեւ թագաւորն այրեցած քօտւոյն տակը ծնած ըլլալով չէ թէ միայն այդպիսի բանի տեղեկութիւն չունէր , հապաքած ալ չէր . մանաւանդ թէ իր փորձերն անոր հակառակը կը վկայէին : Թէ որ աստղաբաշխ մը լուսնին երկրէս որչափ հեռու ըլլալն երթայ կոշտ գեղացիի մը զօրցէ , եւ առաւել թէ մէջը հրարութիւններ կերննան , գեղացին ինտալ կըսկտի : Ուստի կը հետնի որ պատմուած բան մը մեծագոյն աստիճան հաւանականութեան կունենայ ամէն մարդկանց առջին թէ որ ամէն ատենի ամէն տեղւոյ համոզումն ու միանգամայն անփոփոխելի ու շարունակ եղած փորձերը պատմուած դիպումներն համաձայն ըլլան , ու հաստատեն հաւատարիմ վկաներէ պատմուածին եշմարտութիւնը :

175 . Հաւանականութեան ուրիշ հիմունք եւ նմանութիւնն ու քանականութիւնը կամ խելքը :

Ուրիշ տեսակ հաւանականութեան մըն ալ կայ ան բաներուն , որոնք թէպէտեւ ըզգայարանաց տակ չեն իյնար , և ոչ վրանին փորձ կըլլայ , և ոչ մարդ մը վրանին վկայութիւն կրնայ տալ , բայց կան այլեայլ հաւանական կարծիքներ , որ միտք պակեցընելու տեսակ տեսակ պատճառներ ունին . և աս պատճառներն այնչափ աւելի ուժ կառ-

նեն՝ որչափ աւելի համաձայն ըլլան մեր գիտութեանը, մեր բանին կամ խելքին, շատ անգամ ալ մարդկանց այլևայլ կերպ մտածութեանը: Օրինակի համար, թէ հոգեղէն էակաց գոյութիւնն ու գործողութիւնն ի՞նչ կերպ է, ան նիւթեղէն էակներն որ իրենց պզտիկութեանը համար մեր զգայարանաց տակը չեն իյնար ի՞նչ յատկութիւններ ունին. շատ մը բնարանական երևութից պատճառն ի՞նչ է. մարդկանց զանազան բարոյական գործողութեանց վրայ ի՞նչպէս դատաստան ընելու է, և այլն: Նմանութիւնն ու խելքը միայն որչափ որ կարելի է կրնան այդպիսի դիպուածներու մէջ մեզի օգնել, ու հաւանականութեան հիմունք ըլլալ: Զոր օրինակ, տեսնելով որ երկու մարմին սաստիկ իրարու շփելով տաքութիւն առաջ կու գայ, շատ անգամ կրակ ալ, նմանութեամբ հաւանական կը սեպենք թէ տաքութիւնն ու կրակն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ այրող նիւթին անտեսանելի հիւլէից սաստիկ ցնցումը: Տեսնելով որ զգայարանաց ու դիտողութեանց տակ ընկող էակաց մէջ անզգալի աստիճան մը կայ, անանկ որ շատ դժուարին է իմանալը թէ որ կէտին իրարմէ կը զանազանուին, ու հետզհետէ դէպ'ի կատարելութիւն առաջ կերթան, նմանութեան օրինօք հաւանական կը սեպենք թէ նաև իմացական էակաց մէջն ալ զանազան դասակարգութիւններ կան որ աստիճանաբար հետզհետէ կը բարձրա-

նան¹ մինչև Արարչին անհուն կատարելութիւնը : Թէ որ բացայայտ օրէնք մը չըլլայ որ մարդկանց քանի մը բարոյական գործոց բարութիւնը կամ չարութիւնն որոշելու կանոն ըլլայ, ան ատեն անօնց վրայ եղած դատման հաւանական ըլլալուն չափը՝ խելքի աւելի կամ նուազ յարմար երևնալէն կառնուի : Հաւանականութեան աս երկու հիմամբ՝ այսինքն նմանութեամբ ու խելքով շինուած հմուտ ու կանոնաւոր պատճառաբանութիւնն այնչափ հաստատութիւն կրնայ առնել, որ մինչև ստուղութեան կը մօտենայ² :

... 176. Հատանականորևան կանոններ :

Ինչ որ մինչև հիմա հաւանականութեան վրայ ըսինք՝ կը հետևի որ ճշմարտութեան ծանօթութենէն ու ստուգութենէն տարբեր բան է, և մտաց անսխալ կերպով ապահո-

1 Գիտնալու է որ ոչ երբէք համեմատութիւն կրնայ ըլլալ ստեղծական ու անստեղծ կատարելութեանց մէջ, որչափ գերագոյն աստիճանի ալ սեպուի ստեղծական կատարելութիւնը :

2 Սաստիկ նմանութիւնն որ կը տեսնենք ելեքտրական չոսանիւթին ու կայծակին երևոյթներուն մէջ, որ շատ ու զգուշաւոր փորձերով հաստատուած է, այսօրուան օրս մեզի ստուգութիւն կու տայ որոշելու՝ որ կայծակին նիւթն ելեքտրական նիւթէն տարբերութիւն չունի :

վութիւն չի տար : Ուրեմն մարդ ճշմարտութիւնը փնտրուելու կանոնաւոր առաջնորդունենալու համար՝ հարկաւոր է որ հաւանականութեան ամէն աստիճանները և հիմունքը քննէ ու նայի թէ նախադասութեան մը ինչչափ նպաստաւոր են , որպէսզի անոր համեմատ մարդ հաւանի կամ ետ կենայ անկէ : Արդ երկու կողմանէ պատճառները լաւ մը կշռելէն ետե՛ նախադասութիւնը այնչափ աւելի կամ նուազ հաւանականութեան ուժ կառնէ , որչափ որ մէկ կողմի հաւանականութեան պատճառներն ու հիմունքն աւելի կամ նուազ զօրաւոր ըլլան քան զմէկալը : Ասկէց կը հետեւի

12. Որ եթէ նախադասութեան մը պատճառներն երկու կողմանէ հաւասարապէս հաւանական ըլլան, Երկրայոյնքիւն կըլլայ . որ է հոգւոյն անորոշութիւնն որ ոչ մէկ կողմը և ոչ մէկալ կողմը կը հակի, կամ երկու կողմանէ ալ հաւասարապէս պատճառ չըլլալուն , և կամ երկու կողմանէ ալ պատճառները հաւասար ըլլալուն համար , անոր համար առջինն որ ըլլայ՝ Ժխտողական կըստի երկրայութիւնը . իսկ երկրորդն որ ըլլայ՝ Դրական : Եւ որովհետեւ հաւանականութեան պատճառները , որոնց համար կը հաւանինք , Ներքին կըլլան , այսինքն նիւթոյն բնութենէն առաջ կու գան , կամ Արտաքին , այսինքն վկայութենէ առաջ կու գան , անոր համար հոգին երկրայութեան վիճակին մէջ մնալու համար հարկաւոր է՝ որ

պատճառներն երկու կողմանէ ալ հաւա-
սար կամ ներքին ըլլան և կամ արտաքին :
Վասն զի թէ որ պատճառաբանութիւնները
մէկ կողմանէ ներքին ըլլան , ու մէկալ կող-
մանէ արտաքին , հոգւոյն հաւանութիւնն ալ
խնդրոյն բնութեանը համեմատ կըլլայ կամ
խելքին և կամ վկայութեան հետեւելով :

Բ . Ան նախադասութիւնը որուն նպաս-
տաւոր աւելի պատճառաբանութիւններ
կան , պէտք է որ մեր հաւանութիւնն իրեն
քաջէ , քան թէ անոր ներհակ նախադա-
սութիւնը . բայց միշտ իբրև հաւանական ,
և ոչ երբէք իբրև ստոյգ : Եւ որչափ որ ներ-
հակ պատճառներուն ուժն աւելնայ , այն-
չափ մեր նախադասութեան հաւանական
ըլլալուն աստիճանը համեմատաբար կը
պակսի :

Գ . Մէկ կողմանէ հաւանական պատճա-
ռաբանութիւններ որ ըլլան , պէտք չէ ներ-
հակ կողմին պատճառաբանութիւններն ար-
համարհել , մինչև որ չիցուցուի թէ աւելի
տկար պատճառաբանութիւններ են : Եւ
թէ որ մէկ կողմը բացայայտ ճշմարտութիւն
ըլլայ , մէկալ կողմի ինչ և իցէ հաւանակա-
նութիւնն անօգուտ կըլլայ :

Դ . Այնպիսի հաւանական պատճառա-
բանութիւններ որ խելքի վրայ հիմնած են ,
զանոնք ջրել չըլլար , և ոչ ներհակ հաւա-
նական պատճառաբանութեամբ տկարա-
ցընել՝ վկայութիւն բերելով , միայն թէ աս-
տուածային չըլլայ բերուած վկայութիւնը :

Թէ որ հաւանականութիւնը վկայութենէ առաջ կու գայ, վկայութեանը վրայ միայն վստահանալու է. բայց թէ որ վկայութիւնը խելքի պայծառ ու յայտնի սկզբանցն ու փորձառութեան դէմ ելլէ, ուժը կը կորսընցընէ:

ԳԼՈՒԽ Ը.

ԱՅՏՈՒԵՆԾՅՄ ՎԿՍՈՒԹԵՈՅ ՀՍԻՅՏԳԸ

177. Հասարակ թե՛ է:

Թէ որ գաղափարաց իրարու ունեցած յարաբերութիւնը կարելի չըլլայ գտնել ոչ անմիջապէս՝ ինքնազիմի տեսութեամբ (157) և ոչ միջնորդաբար՝ ապացուցութեամբ (158) և ոչ արտաքին երևութիւ՝ հաւանականութեամբ (171), հապամեր հաւանութիւնն ուրիշի մը վկայութեանը վրայ միայն գնեմք, Հասարակը կըսուի: Ուրեմն հաւատքն է արիշի վկայութեամբը հասանելու թանկերուս որոնց որ ծանօթութիւնը չենք կրնար ստանել ոչ զգայարանօք և ոչ խելքով: Եւ հաւատքն այնչափ աւելի հաստատ կըլլայ, որչափ որ մարդս մեծ համարմունք ունենայ անոր գիտու-

Թեանն ու հաւատարմութեանը վրայ՝ որուն որ կը հաւտայ: Բայց որովհետև մեր հաւատքը կանոնաւորող վկայութիւնը կրնայ կամ Աստուծմէ կամ մարդիկներէ գալ, անոր համար հաւատքը կըլլայ կամ Աստուածային և կամ Մարդկային. մարդկային հաւատքն այնչափ նուաստ է քան զաստուածայինը որչափ որ Աստուծոյ վկայութիւնը մարդուն վկայութենէն գերազայն է:

178. Աստուածային վկայութիւնն անխաբելի է:

Թէպէտև ըսինք (173, 174) թէ աւելի զիրաւ կը հաւանինք ան բաներուն որ մեր ծանօթութեանցն ու փորձառութեանն աւելի համաձայն են, բայց աս կանոնը բանի չի գար երբոր անխաբելի է վկայութիւնը որուն որ հաւանութիւն պիտի տանք, թէ և վկայած բանը համաձայնի կամ չհամաձայնի հասարակաց փորձառութեանն ու իրաց սովորական ընթացքին: Այսպիսի վկայութիւն Աստուծմէ միայն կու գայ, որ ոչ կըրնայ խաբել և ոչ կրնայ խաբուիլ. և առաջարկուած բանը Յայտնութիւն կըսուի: Ուստի աստուածային վկայութիւնն այնպիսի կերպով մեր միտքը պիտի հաւանեցընէ, որպէս թէ նոյն բանին բացայայտ ծանօթութիւնն ունենայինք. որովհետև Աստուծմէ յայտնուած բանին ճշմարտութեանը վրայ այնպէս համոզուած պիտի ըլլանք ինչ-

պէս որ համոզուած ենք մեր գոյութեանը վրայ :

179 . Աստուածային յայտնութեանը հատուաշու
կանոնները :

Անսխալ են ան պատեհառները որոնց համար կը համոզուինք հաւանելու ան բանին, որ իբրև աստուածային վկայութիւն մեզի կառաջարկուի . վասն զի Աստուծոյ անհուն ճշմարտութեան ու իմաստութեան վրայ հիմնած են : Բայց մեր հաւատքը բանաւոր ըլլալու համար՝ նախ պէտք է ապահով ըլլանք որ . մեզի իբրև աստուածային յայտնութիւն առաջարկուած՝ բանը՝ իրացընէ Աստուծմէ է . և երկրորդ՝ պէտք է քննել թէ իրացընէ ստոյգ միտքը կը հասկընամք թէ չէ : Ասոր համար հետեւեալ կանոնները գիտնալու է :

Ա . Պէտք է աստուածային յայտնութիւն սեպել ան ամենայն բան որ պատշաճ են աստուածային բնութեան կատարելութեանցը , ան մեր պարտուցն օր Աստուծոյ վրայ ունեցած զաղափարէն առաջ կու գան . և զարձեալ զանոնք որ մեր բնութիւնը կատարելագործելու և բոլոր մարդկային սեռն երջանիկ ընելու յարմար են . և բանավարութեան պայծառ ու բացայայտ սկզբանցը համաձայն , և հրաշքով ու մարգարէութեամբ հաստատութիւն առած են :

Բ. Աստուած մեզի ինչ որ կառաջարկէ՝ չենք կրնար ժխտել ու չիհաւտալ՝ բանի բնական լոյսէն վեր ըլլալուն համար. հապա իբրև աստուածային յայտնութիւն ընդունելու է՝ երբոր սուրբ զիրքն իբրև այնպիսի կառաջարկէ, և ուղղափառ եկեղեցին առհասարակ այնպէս կը հաւատայ:

Գ. Թէ որ Աստուծոյ խօսքին միտքը մըթին ըլլայ, պէտք է եկեղեցւոյն վճռին հըպատակինք. Թէ որ եկեղեցին ան նիւթին վճիռ մը ըրած չէ, մեկնաբանութեան արուեստին ճիշդ կանոնացը համեմատ քանի իմաստ որ տայ Աստուծոյ խօսքը՝ պիտի անանկ հասկընանք, բայց միշտ հաւանականութեամբ, և ոչ ստուգութեամբ:

ԳԼՈՒԽ Թ.

ՄԵՐԴԿԱՅԻՆ ՀԵՒՅՅՔ ՈՒ ՎԿՏՈՒԹԻՒՆ

180. Մարդկային վկայութիւնը սխալական է:

Կայր կերպով հնազանգելու պարտական ենք Աստուծոյ վկայութեանը՝ երբոր ապուհով ըլլանք որ մեզի հաւտալու առաջարկուած բանը՝ իբրք Աստուծմէ է (179): Բայց մարդկային վկայութիւնն ասանկ չէ. վասն

զի մարդ սխալական ըլլալով ու կարենալով խարուիլ ու խարել, ուրիշներն ալ մտորութեան մէջ կրնայ ձգել: Ուրեմն աս տեսակ վկայութեանց մէջ պէտք է մտքերն էս անցընենք՝ թէ՛ ան որ մեզի բանի մը հաւտալ կառաջարկէ իբրև ճշմարիտ՝ չըլլայ թէ ինքը խարուած և կամ ուրիշը խարելու գննայ:

181. Մարդկային վկայութիւնն ինչ բանի մէջ ո՞ր ինչ կերպով պէտք է գործածել:

Երկու տեսակ բանի մէջ ուրիշի վկայութեանը հաւտալու հարկ կրնոյ ըլլալ, կամ զուտ գիտնական նիւթի մէջ, և կամ զի պաց վրայք: Գիտնական նիւթի մէջ պէտք է ուրիշի հաւտանք թէ որ չենք կրնար մենք անձամբ նոյն բանը քննել, կամ մտքերնիս բացուած ու հարկաւոր զարգացումն առած չըլլալով այնպիսի գիտութիւն սորվելու, ինչպէս են տղաքն ու անոնք որ անկարող են ՚ի բնէ, և կամ նոյն գիտութիւնը սորվելու ոչ ատեն և ոչ կամք ունենալով. և կամ թէ ուրիշ ո և իցէ պատճառի մը համար: Զոր օրինակ, օրինաց տղէտն օրինական նիւթի մէջ պէտք է օրէնսդիտին զիմէ. օրինագէտն ալ բժշկին, չափաբերին, աստղագաշխին պիտի նրթայ թէ որ աս ամէն մէկ գիտութեանց վերաբերեալ բաներու տեղեկութիւն առնելու հարկ հաս-

նի . և ընդհանրապէս ով որ գիտութեան մը տեղեկութիւն չունի , պէտք է նոյն գիտութեան հմտութիւնն ունեցողին հաւտայ . Բայց գիտելու բան է որ ուրիշի վկայութիւնը մեր մտքին վրայ այնչափ աւելի կազդէ , որչափ որ իրեն կարողութեանն ու գիտութեանը վրայ վստահութիւն ունինք : Շատ աւելի կը հաւտանք Նեւտոնին ըրած փորձին , գիտողութեան կամ զտած ճշմարտութեանը՝ քան թէ ո և իցէ ուրիշ մատենագրի մը , որ ան վսեմ հանճարին կարողութեանն ու մտածութեան ուժը չունի : Անոր համար երբոր պէտք ըլլայ հեղինակի մը հաւտալ՝ միշտ այնպիսին նախապատիւ սեպելու է , որ նոյն ուսման մէջ աւելի փորձ ու համբաւ ստացած է : Բայց որչափ որ կարելի է՝ ամէն մարդ պիտի ջանայ որ ինչ բանի որ իր խելքովն ու փորձովը կրնայ տեղեկանալ՝ ուրիշի կարօտ չըլլայ , և զգուշանալու է ինքն ասաց ըսել ու երթալ :

182 . Դիպուածներու ինչ կանոնով պէտք է հաշտար ընծայել :

Ան տեսակ բաներն որ ուրիշի վկայութեան ՚ի հարկէ կարօտ ենք , դիպուածներն են , զորոնք տեղւոյն կամ ժամանակին հեռաւորութեանը պատճառաւ մենք անձամբ տեսած չըլլալով՝ հարկաւ պէտք է անոնցմէ լսենք որ զայն դիպուածները կը պատմեն ,

որ Պատմիչք կըստին: Եւ թէպէտ մէկ կողմանէ պատմութիւնը մեծ վարժապետ է և ծանօթութեանց առատ ուղբիւր մը, ամէն ատենուան, ամէն կլիմայի և ամէն վիճակի մարդիկներուն ճանչնալու, և այնչափ բնական, բարոյական ու քաղաքական յեղափոխութեանց տեղեկութիւն տալու, բայց մէկալ կողմանէ ալ պատմիչները շատ կերպով պատմութեան ճշմարտութիւնը կրնան այլայլել ու եղծանել և մեզի կասկածելի ընել: Ուրտի չխաբուելու համար ու պատմութիւնը կարգալու ատեն ճշմարտութիւնը գրտնելու լաւ առաջնորդութիւն ունենալու համար աս հետևեալ կանոնները դիտելու է: ա. Վկայից թիւր: բ. Դիպուածոց վրայօք տուած տեղեկութիւնը: գ. Վկայողին անկեղծ և ունիցէ կիրքէ ազատ ըլլալը: դ. Մատենադրին նպատակը: ե. Պատմութեան համաձայն գտնուիլն ուրիշ դիպուածոց, հանգամանաց, խելքի և փորձոյ: զ. Հակառակ վկայութիւններ:

183. Ա. Վկայից թիւր:

Թէ որ շատ ականատես վկաներ բանի մը միաբան վկայութիւն տան, ան դիպուածը բարոյապէս ստոյգ պէտք է սեպել. վատն զի բարոյապէս անկարելի է որ բոլորն ալ խաբուած ըլլան, կամ բոլորն ալ միաբանին ուրիշները մոլորցըծելու: Թէ որ դի-

պուածի մը վրայօք մէկ պատմիչ մը միայն վկայէ , իրեն անկեղծութեանն ու հրմտութեանը համեմատ իրեն վկայութեանը հաւատարմութիւնն ալ աւելի կամ նուազ յարզ կունենայ : Իսկ թէ որ մի և նոյն դիպուածը շատ մատենագիրներ պատմեն , բայց ամէնն ալ մէկ մատենագրի մը վկայութեանը վրայ հիմնած , անոնց վկայութիւնն այնչափ կածէ՝ որչափ որ կածէ անջի պատմիչին վկայութիւնը : Անոր համար քննարանք Տրոյսկան պատերազմն իրաւամբ տարակուսական կը համարին , թէպէտե շատ մատենագիրք նոյն բանը կը պատմեն . վասն զի ամենն ալ Հոմերոսի վրկայութեանը վրայ հիմնած ըլլալով , որ պատմութիւնն առասպելաբանութեամբ առաջ դատած է , իրենց վկայութիւնն ալ Հոմերոսի վկայութենէն աւելի ուժ չունենար :

184. Բ. Դիպուածոց տեղեկութիւնը :

Պատմիչէ պահանջուած գլխաւոր հանդամանքներէն մէկն է դիպուածոց տեղեկութիւնը , այսինքն թէ իր պատմած բանը կրնար մի գիտցած ըլլալ : Եւ աս կիմացուի նախ դիտելով թէ մատենագիրը դիպուածը ճշդելու համար արգեօք աչալըջութիւն ու ընտրութիւն ունեցեր է , չէ նէ դիւրահաւան ու աւելորդապաշտ գտնուելով՝ ուամկին ձայնէն խարուեր է : Երկրորդ՝ նայե-

լով թէ դիպուածին տեղն ու ժամանակը մատենագրէն ինչ հեռաւորութիւն ունի : Չոր օրինակ , ժամանակակից ու ընտանի պատմիչը , բաւական է որ անձնական շահախնդրութիւն մը չըլլայ , աւելի հաւատարմութեան արժանի է , քան թէ օտար մը ու ժամանակաւ հեռաւորը : Հերոզոտոս , որ հայր պատմութեան կըսուի , շատ առասպելներ իբրև ճշմարիտ դիպուած կը պատմէ . վասն զի շատ դիւրահաւան է եղեր այլևայլ առասպելախառն պատմութեանց , և մասնաւորապէս եգիպտացւոց քորմերուն պատմութեանցը , որ յայտնապէս դիւրահաւան գտնելով զինքը լաւ մը խաբեր են շատ դիպուածներու մէջ որ եգիպտացւոց փառք ու մեծութիւն կը սեպուի . թէպէտև ինքը կը վկայէ թէ ինչպէս որ լսած է անանկ գրեր է իր պատմութիւնը : Նոյնպէս մատենագրին որպիսութիւնը շատ օգուտ կընէ դիպուածը լաւ գիտնալու . կան գիպուածներ զորոնք պատերազմական կամ քաղաքագէտ մարդ մը աւելի կընայ գիտնալ , քան թէ սոսկական մը ցածազգի , անփորձ ու տէրութեան գործքի մէջ չմտած : Պողիբիոս ամենայն կերպով արժանահաւատ է ինչ որ կը պատմէ Պունիկեան պատերազմին վրայօք , վասն զի խելացի , ժամանակակից պատերազմի ու տէրութեան մարդ էր , և նոյն պատերազմին ամէն մասնաւոր դիպուածներուն ալ կանատես եղած :

185 . Գ . Մատենագրիկ անկեղծութիւնը և որ
և իցէ կրքէ ազատ ըլլալը :

Կարելի է որ մատենագիր մը դիպուածն
աղէկ գիտնայ, բայց անկեղծ չըլլայ, ու վա-
խի, ատելութեան, սիրոյ կամ ինչ և իցէ
կրքի պատճառաւ ճշմարտութեան դէմ խօ-
սի : Լիւիոս բոլորովին հոռմայեցւոց սի-
րովը վառուած ըլլալով որչափ որ հոռմայե-
ցւոց գինուորական քաջութիւնը, կառա-
վարութեան ճարտարութիւնը, և իրենց ու-
րիշ որ և իցէ գովելի յատկութիւնները կը
բարձրացընէ, այնչափ ալ թշնամի ազգաց
պատշաճ յարգը մթընցընել կը ջանայ : Տա-
կիտոս միշտ անզգամներու դէմ զայրացած՝
չատ անգամ չափազանց գէշ կերևցընէ չա-
րագործներուն բնաւորութիւնը : Ալեյէյոս
Պատերկուլոս ալ բոլորովին Սեյանոսի վրայ
կուրցած, անանկ չարագործ մարդը՝ դի-
ցազուն մը կերևցընէ : Բռնաւոր տէրու-
թեան օակ եղող մատենագիրները՝ շատ
անգամ վախէ բռնազատուած են ճշմար-
տութիւնը ծածկելու : Ինչպէս որ սէրն ու
ատելութիւնը մատենագրի մը ստել կու-
տան, նոյնպէս ալ սոյն իսկ կրքերը ճշմար-
տութեան փաստ մը կըլլան, թէ որ թշնա-
մեաց վրայ աղէկ կերպով խօսի, կամ սի-
րելիներուն մոլութիւնները պատմէ : Աննա
Կոմնենա շատ հաւատարիմ կը համարուի

երբոր աղէկ կը խօսի Հոռքերտոս Գուրա-
կարտոսին վրայ, որ իր հօրը Ալեքսիս կայ-
սեր մեծ թշնամին էր: Բայց զգուշալի է
հատալ ինչ որ կըսէ իր հօրն սուաքինու-
թեանցը վրայօք: Մովսէս (մէկդի թողլով
աստուածային ազգեցութիւնը) ամենայն
հաւատարմութեան արժանի է ինչ որ եր-
րայեցւոց մոլութեանցը վրայ կըսէ:

186. Դ. Մատենագրին նպատակը:

Ամէն մատենագիր պատմութիւն գրելու
ատեննին ճշմարտութիւնն իրենց նպատակ
գրած չեն. հապա շար ճշմարտանմանը
բաւական սեպելով, ամէն ջանք կրենն ան-
ւելի իրենց հանճարը ցցընել՝ կամ ճար-
տասանական արուեստ ծախելով և կամ
ճախարակեալ ոճերնին. անանկ որ կան ո-
մանք որոնց անելի վիպասանի քան թէ
պատմաբանի անուն կը վայլէ: Կուրինտոս
կուրտիոս մեծին Աղեքսանդրի վարուց մէջ
փոյթ չունենալով գիպուածոց ճշմարտու-
թիւնն ստուգելու, իր գիւցազին ներբողը
միշտ կընէ մերթ ընդ մերթ բացազանչու-
թիւններ ալ լսառնելով, իսկ անգին շատ ան-
գամ աշխարհագրական սխալմունքներ ա
կընէ: Ոմանք կը համարին որ Պետրոս Պեճ
պոյ վենետիկի պատմութիւնն անելի ոճի
կրթութեան համար գրած է, քան թէ հա-
ւատարմութեամբ եղած գիպուածները

պատմելու : Ան կերպով գրուած պատմութիւնները միշտ երկբայական են :

187. Ե. Պատմութեան համաձայն գտնուիլը որիչ հանգամանաց և խելիքի :

Ինչպէս որ ամենայն հաւատարմութեան արժանի է ան պատմութիւնն որ մնացած յիշատակարաններուն համաձայն կելլէ, ասանկ ալ թէ որ ընդհակառակն անհամաձայն ըլլայ՝ պէտք է աւելի յիշատակարաններուն քան թէ պատմութեանը հաւտալ : Կը պատմէ Պետրոս սարկաւազ որ Յուստինիանոս կայսրը Կասինեան լերանը մեծաատանին մեծատե՛ծ պարզեններբար : Բայց նոյն կայսեր ժամանակը սորբ թեննգրիտոս փոռ ան կողմերը գացած չէր . եւ առաւել ան մենաստանը չէր կրնար շինուած ըլլալ : Դիպուածի մը պատմութիւնը ճշմարիտ, հաւանական կամ սուտ կը սեպուի որչափ որ աւելի կամ նուազ համաձայնի ան հանգամանացն որ դիպուածին հետ վերաբերութիւն ունին : Կիկերոն Քանստոս Հռոսկիոսի շատագովութեան ճառին մէջ հանգամանքները դիպուածին հետ բաղդատելով կը հաստատէ թէ զրպարտութիւն է Հռոսկիոսն իբրե հայրոսպան ամբաստանել . և նոյն հանգամանքներովը կը ցցընէ թէ յանցանքն ամբաստանողներուն է : Ան պատմութիւնն որ հակառակ կըլլայ խելիքի

պայծառ ու բացայայտ սկզբանցը կամ
յայտնի ու անփոփոխելի փորձին՝ խարէա-
կան սեպելու է : Երբէք հաւատալի բան չէ
որ Եւկղիդէս կրճած ըլլայ ապացուցանել
թէ երկկողմնազոյգ եռանկեան խարսխին
երկու կողմի անկիւններն իրարու անհա-
ւասար են , թէպէտև աս բանիս բոլոր աշ-
խարհք վկայ ըլլայ : Որչափ բազմաթիւ ալ
ըլլան վկայք՝ չեն կրնար համոզել թէ մարդ
մը թև առած ու թռած ըլլայ :

188 . 2 . վկայութեանց իրարա-
ներհակոթիւնը :

Թէ որ պատմութեան դիպուածի մը վրայ
չատ մատենագիրներ անմիաբան ըլլան ,
պէտք է իրենց ձիրքն ու հանդամանքը քնն-
նել ու իրարու բաղդատել , և ըստ այնմ
դատումն ընել : Պէտք է որ աւելի ընտրենք
ժամանակակից ու ընտանի պատմաբանը
քան զայն որ ժամանակով ու տեղով հեռու
է . խելացի , անկեղծ ու անշահախնդիր մա-
տենագիրը նախապատիւ պէտք է ընել քան
զայն մատենագիրն որ տգէտ է , դիւրահա-
ւան , աւելորդապաշտ , կրքոտ ու ստա-
սաց : Աս բանիս օրինակ ըլլայ Կոստան-
դիանոսի սուրբ Սեղբեստրոսէն մկրտուած
ըլլալուն վէճն որ Բարոնիոս կը հաստատէ .
իսկ Պետաւիոս , Սպոնդանոս , և ուրիշ նոր
մատենագիրներ սխալ կը համարին . բայց

երկու կողմն ալ իրենց դատաստանը պէտք է որ հին մատենագրի մը վկայութեան վըրայ հիմնած ըլլան : Արդ հիներուն մէջ միայն սրբոյն Սեղբեսարոսի գործոց մատենագիրը աս մկրտութիւնը կը յիշէ, որ արժանահաւատ մը չեղնար . իսկ ընդհակառակն Եւսեբիոս կը ժխտէ, որ խիլացի, ժամանակակից ու ընտանի մատենագիր է, ու Կոստանդիանոսի մահուանէն չորս կամ հինգ տարի ետքն անոր պատմութիւնը գրեց, ու հաւանական է որ համարձակած չըլլայ այսպիսի մեծ ու աշխարհածանօթ դիպուածի մը մէջ ստել : Ուստի ամէն կողմանէ ասոր վկայութիւնն առջինէն եւել վերագասելու է :

189 . Ժխտողական փաստն ինչ ուժ կոռնենայ :

Թէ որ մատենագիր մը դիպուած մը չյիշէ, անկէց չի հետեւիր ըսել որ նոյն դիպուածը կը ժխտէ . որովհետեւ լռութիւնը, որ Ժխտողական փաստ կըսուի, կրնայ առաջ գալ անհոգութենէ, տգիտութենէ, 'ի սիրոյ, վախէ կամ ուրիշ պատճառէ մը : Բայց դիպուած կը հանդիպի ուր լռութիւնն այնպիսի դէպքը ժխտել կը ցցընէ . ինչպէս երբոր մատենագիրն իրեն նպատակ մը դնելով մասնաւոր պատմութիւն պատմէ, և այնպիսի դիպուածներ լռէ՝ որ իր նպատակին յարմար կու գային : Լեռն ոստիացի մէկիկ մէկիկ կը պատմէ ինչ պարզև որ եղած

է Կասինեան լերանը ժենաստանին , նաև չնչին բաները . բայց Յուստինիանոս կայսեր ըրած պարզեն ամենևին չի յիշեր, որուն վրայ որ Պետրոս սարկաւազը կը խօսի . որ թէ իբաւ քրար , Լեոն զանց չէր ընել , որովհետև քան զամէնն երևելին կըլլար : Ահա այսպիսի դիպուածի մէջ մատենագրին լռութիւնը ժխտելու ուժ ունի :

190 . Ի՞նչ դատաստան ընելու է սեզիբատանդարեան վրայ :

Բերնէ բերան եկած աւանդութիւններն այնչափ աւելի հաւատարմութիւնն կը կորսընցընեն , որչափ որ սկզբնական ճշմարտութենէն հեռանան , կամ նոյն բանին եզած ժամանակէն . ամէն մարդ գիտաւ բան մը կաւելցընէ կամ կը պակտեցընէ , անանկ որ բուն գիտուածն այնչափ կը փոխուի , որ պատմուածին մէջ ոչինչ կամ խիստ քիչ ճշմարտութիւն կը մնայ : Բայց շատանկամ ալ բոլորովին ասոր ներհակը կը տեսնուի . վասն զի եզած են գիտուածներ որ առջի բերանն ամենևին անհաւանական համարուած են այնպիսի խելացի մարդէ , որ առջի ան գիտուածը պատմողին ժամանակակից եղեր է . յետոյ կամաց կամաց տարակոյսը փարատեր ստացը են համարուեր . իբրև թէ զարեբը եերանալով անոնց ճշմարտութեանն իբաւունք են տուեր , որ ՚ի սկզբան կը մերժէին :

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ԳՐՈՑ ՔՆՆԱԳԱՏՈՒՄԻՆ

191. Գրոց ֆենադատութիանն ինչ է :

Թէ որ պատմութիւն կարգապաւ ատեն
հարկաւոր սեպեցինք գիպուածներուն ճշտ
մարտութիւնը քննել, նոյնպէս հարկաւոր
է նաև գրուածքի մը ստոյգ մատենագիրը
փնտրուել և իմանալ թէ արգեօք մէջի ի
մասաներն իրացընէ նոյն մատենագրին
են թէ մէկ ուրիշի մը. կամ թէ ան գրուած
քին մէջ օտար ձեռք մըն ալ մտնը է թէ
չէ: Արգ ան արուեստն որ կանտններ կը
հաստատէ թէ ինչպէս սէտք է գրուածքի
մը հարազատն տնհարազատէն, ամբողջը
պակասաւորէն որոշել, և թէ ինչպէս ճանչ
նալու է միանգամայն ձեռք խառնած կամ
արուած լլլալը, ֆենադատութիան գրոց կը
սուի :

192. Քանի մը քննադատութեան քաներու
մեկնութիւնը :

Աս գլխուս մէջ ըսելիքները լաւ հասկը
նալու համար՝ դեռ խօսքերնիս առաջ չի
տարած քանի մը հարկաւոր բառերու մեկ
նութիւնը պէտք է տալ : ա . Հարագատ կը
սուի գիրք մը թէ որ իրօք նոյն մատենա-
գրին է , որուն անունը գրքին վրայ գրուած
է . ընդհակառակն Անհարագատ կըսուի թէ
որ գիրքը որուն որ կընծայուինէ՝ անորը չը-
լայ : Զոր օրինակ , թէ որ ան գիրքն որ կը
սուի Մարդկային իմացողութեան տկարա-
րիւնը՝ իրացընէ Գանիէլ Հուստիոսին է ,
որուն անուամբը կը կոչուի , հարագատ է .
բայց թէ որ ուրիշ մատենագրի մըն է , ինչ
պէս որ հաւանական է , անհարագատ կը-
լայ : բ . Թերակատար կամ Պակտատար կը
սուի ան գիրքը , որուն մէջն որ պակաս կը
տորներ կան . ինչպէս են Աիկերոնի քանի
մը ճառերը : գ . Ընդիսաննայ է ան գիրքը , ո-
րուն պակասաւոր կտորներն օտար մը ինք
իր քովէն յարմարցուցեր և ամբողջացուցեր
է : դ . Աղատողնայ կըսուի ան գիրքը որուն
մէջն որ սխալ բառեր կը գտնուին , ու այն-
պիսի կերպ գրուածք , որ մատենագրին
ընդհանուր կերպէն օտար են :

193. Գրոց եղծման պատճառները :

Գրոց եղծման կամ աղաւաղելուն այլևայլ պատճառներ եղած են :

Ա. կամ անանդն մատենագիրներ իրենց գրուածքը պատիւ գտնելու փառասիրութեամբը, և կամ գրավաճառք բուն մատենագիրը չգիտնալով կամ չահասիրութեամբ գրքերն աւելի սուղ ծախելու համար, ուրիշ երևելի մատենագրի մը անուամբ հրուչակած են. աս պատճառաւ է որ անհարապատ գրքերն այնչափ շատցած են :

Բ. Արովհետև ԺԵ դարուն գտնուեցաւ տպագրութեան արուեստը՝ անկէց առաջ գրքերն այլևայլ նիւթերու փրայ կը գրէին, որ կամաց կամաց բոլորովին կամ ըստ մասին կը մաշէին թէ ժամանակին երկայնութեամբն և թէ ուրիշ դիպուածոց պատճառաւ, ինչպէս որ պատմութիւնը մեզի կաւանդէ. օրինակներն ալ քիչ ըլլալուն՝ սկզբնագիրը շատ տեղ պակասաւոր կը մնար, կամ պակաս տեղուանքն ուրիշ մատենագիրը ըստ հանոյից կը լեցընէին : Արիստոտէլի գրուածքներն այնչափ արուած են որ թէ որ աս փիլիսոփային հարազատ իմաստներն ընտրել կարելի ըլլար, անտարակոյս ան գրուածքները մեծագոյն մասամբ իբրև աղաւաղեալ, ձեռք խառնած ու անհարապատ դուրս պիտի ձգուէին :

Գ. Գրավաճառներուն, օրինակողներուն կամ տուն տուողներուն տղիտութիւնը կամ անհոգութիւնը անբաւ սխալներու պատճառ կըլլար. վասն զի շատ անգամ եղծեալ կամ խարդախեալ օրինակներէ արտորնօք օրինակելով՝ առանց խնայտին ուշ գնելու ամբողջ տողեր գտարս կը ձգէին կամ բառ մը օտոյն բառի տեղ կը գնէին, և սոցն:

Գ. Մեկնիչները ազիտութեամբ կամ չաբութեամբ իրենց մեկնած գրքերուն մէջ անթիւ տխարներ են խոթեր: Արտգինէսի գրոց մէջ Հառախնոս մեկնիչն ստեղծ տխարներ է խոթեր քան թէ Արտգինէս:

Ասոնք են ահա գրոց մէջ հանգիպած տարակերտ կամ խարդախութեանց պատճառները: Աս անպատշաճութեան կերպով մը գարման ընելու համար՝ քննագաստք կանաններ ասհմանած են, պոնցմով հարատրատ օրինաւոր գրաւածքները կարելն անհարապաներէն, ամբողջները խարդախածներէն, և սոցն: Աս կանաններու մէջ զի տեղու սրտանի են հետեւեալ տասը կանանները:

194. Գրոց հարազատութեանը քննադատ
կանոններ :

Ա. Կանոն :

Գրքի մը անհարազատ ըլլալու նշան կրան,
պոյ՛, թէ որ մի և նոյն գիրքը հին ձեռագրաց մէջ
տարբեր մատենագրի քննադատի, ու նորերուն
մէջ տարբեր : Աս կանոնիս պատճառն աւ
է որ գրքի մը նշմարիտ մատենագիրը հաւ,
ւանականաբար աւելի անոնց ծանօթ է, որ
ժամանակաւ մատենագրին աւելի մտն են
քան թէ անոնց որ հետու են ժամանակաւ .
միայն թէ ան հին ձեռագիրներն այ կաս,
հաճաւոր սեպելու պատճառ մը չըլլայ : Վեջ
տասաներորդ դարուն կը համարէին թէ
Կոռնելիոս Նեպոսի երևելի արանց վարքը
Յմիլիոս Արոպոս անունով մէկը շարագրած
ըլլայ, որ մեծին թէոդոսի ատեններն էր .
իսկ թէոդոսէն հին ձեռագիրները Կոռնե-
լիոսի Նեպոսի կու տան զանիկայ . ուրեմն
Յմիլիոս Արոպոսի անուամբն անհարա-
զատ էր գիրքը, իսկ Կոռնելիոս Նեպոսի
անուամբը հարազատ :

195. Բ. Կանոն :

Թէ որ հին ձեռագրաց մէջ ետքի ձեռագրաց
մէջի յատկութենքը չի գտնուին, կամ թէ առ

չի ձեռագրաց մէջ հատուած մը ըլլայ որ ետ-
քինեներուն մէջը պակաս է, գրուածքը կամ
ձեռք խառնած է, կամ բերականտար է կամ
անհարազատ : Իսկ թէ որ ձեռագիրները հա-
տատար հետոքիւն ունենան, իրատունք կուսենեայ
մարդ ճշմարիտ մատենագրին վրայ տարա-
կուսելու, կամ թէ գրուածքը խարդախեայ կամ
բերականտար սեպելու : Հմուտ քննադատը կը
տարակուսին թէ Գրոնատոսի անուամբ ե-
ղած Տերենտիոսի մեկնութիւնն ամբողջ
պիտի չըլլայ . և ուրիշ պատճառներէն զատ
մէկն ալ աս է՝ որ սուրբ Հերոնիմոսի յիշած
երեսի հատուածը մէջը չկայ : Նոյնպէս է
Յաղագս միօրարարեան զիրքն որ Աիկերոնի
կընծայուի, վասն զի գեղեցիկ հատուած-
ներ մէջէն պակաս են, որ Ակտանտիոսի
մէջը կը գտնուին :

196 . Գ . կանոն :

Ան գրքերը, որ ոչ հին ցանկերու մէջ կը յի-
շուին, և ոչ մատենագրին ժամանակակից կամ
մերձատար գրուածքներու մէջ՝ կեղծեայ կամ
գոնէ կասկածատար սեպերու է : Բայց աս կա-
նոնը Փեղրոսի և Կ . Կուրտիոսի վրայ չըս-
տուգուիր . վասն զի թէպէտև Փեղրոսին
առջի յիշատակութիւնը Փեստոս Աիե-
նոս կընէ որ թէոդոս կայսեր ժամանա-
կակից է, ու Կուրտիոսին յիշատակն առե-
նելին հիներուն մէջ չի գտնուիր . բայց ա-

մէնքը կը միաբանին թէ Փեղրու Տիրերիտ
սի ժամանակակից է, ու կ. կուրտիոս աչ
Վեսպասիանոսի: Ուստի հիներուն լուռ
թիւնը ժխտողական փաստ ըլլալով՝ շատ
ուժ չունենար. բայց շատ զգուշութեամբ ու
աշալքչութեամբ ան փաստը գործածելու է:

197. Դ. Կանոն:

Ան գրքերն որ հիւները յայտնապէս անհա-
րագատ են սեպած՝ միայն նարերուն վկայու-
թեամբը պէտքը չէ հարագատ սեպել. բայց
կան է որ ծանր պատճառներ չըլլան կասկա-
ծել տալու թէ հիւները սխալած ըլլան: Աս կա-
նոնիս պատճառը Ա կանոնին հետ նոյն
է, այսինքն գրքի մը ճշմարիտ հեղինակն
աւելի ծանօթ պիտի ըլլայ անոնց՝ որ անոր
ատենին աւելի մօտ են քան թէ անոնց որ
հեռու են:

198. Ե. Կանոն:

Ան գիրքը, որուն մէջն այնպիսի իմաստներ
կան որ բոլորովին հակասակ են մատենագրին
նորիչ տեղի իմաստներուն, անհարագատ կամ
ձեռք խառնած պէտք է սեպել: Աս կանոնիս
համեմատ կղեմէս աղեքսանդրացիին մէջ
քանի մը գլուխներ կան որ անհարագատ
պէտք է սեպել. վասն զի մէջը արեանս:

տաց հերձախիտութեանը գինըը շատագուտ էր ցցրնէ, որուն բարբաբին գէճ նորած է իրեն ամէն մէկալ գրուածոց մէջ, և որ գառն Յատաւոյ փառքն ու յաւիտենակաւ նութիւնը կը հաստատէ: Բայց առ ալ գիտելու է թէ որովհետեւ մատնեազիր մը կըրնայ իր կարծիքը փոխել կամ նոր ծանօթութիւններ առանալով, կամ փոփոխական խառնուածոյն պատճառաւ, և կամ յիշողութեանը տկարութեամբը չյիշելով սորի տեղ գրածը, կամ թէ ուրիշ պատճառաւ մը, օտափաւ կանոնը կրնայ սխալի, և աչարթութեամբ գործածելու է:

499. Չ. կանոն:

Սն գիրքը, որուն մէջ ւայկայիսի անձիքու ալկապիսի գիպտաւաներ կը յիշուին, որ մտան ճագրին ծանանակէն ետեւ եղած են, անհրազատ կամ ձեռք խառնած է: Իրաւամբք անհարազատ կը սեպուի ան կանոնաց հաւաքումը՝ որ Անանիմոսի Լուրայի եպիսկոպոսին կը տրուի. վասն զի մէջը Ուրբանոսի Բին, և ուրիշ իրեն յաջորդ քահանայապետաց վնիումները կան, որ Անանիմոսէն ետքն են: Բայց առ ալ շատ անգամ կրնայ Հանգրայի՝ որ ետքի մատենագիր մը լուսանցքը ծանօթութիւններ առելուցած ըլլայ, որ ետքն օրինակորոց անհարազատութեամբը կամ սոցիալութեամբը դրոշմ մէջը խա-

Թեան ըստն : Ուստի թէպէտև գրքի մը մէջ :
մատենագրին ժամանակէն ետեւ գիպուած,
ներհանգիստին, բայց պէտքը չէ գահաժողովի
խաբէրոյով : բայց պիտի անհարազատ սե-
պել :

200 . Է . Կսեռն :

Տղեալ ու ստաթիակներով ու անմասնաճան-
չեցան գիրք մը չի կրնար ոչ ամբողջ և ոչ բո-
ւաւիճակ հետոս ու խնդրոյի մատենագրի մը գր-
բուածք ըրող : Թեպէտև հին ձեռագրոց մէջ ա-
նոր տղատի : Արովհեան Սերմեոսի ընծայուած
Վերջին ժամի բացատրութիւններուն մէջ
անթիւ անխելքութիւններ կան, իրատեղիք
հմուտք անհարազատ կը սեպեն, ու ան-
խելք ու տղէտ մարդկանց գրուածք : Նոյն
պատճառաւ Յրատմոս անհարազատ կը
սեպէ սրբոյն Հերոնիմոսի ընծայուած շատ
մը գրուածքներ :

201 . Ը . Կսեռն :

Սե գիրքը, որոն մէջը մատենագրին ժա-
մանակէն ետև կըստ վիճարականութիւննր կան,
կամ տեղի հոր մատենագրի մը եմանարիակ
կը տեսնուի, անհարազատ կամ ձեռք իրատեան
կամ իստորախնայ պէտք է սեպել : Լատինե-
րէն Եսայի գրքին վրայ մեկնութիւն մը կայ

իրեք գիրք բաժնուած՝ որ Արողինէսի կը արուի, բայց յայտնապէս անհարազատ է. որովհետեւ մէջը արիանոսաց հերետիկոսութեան վրայ խօսք կայ, որ Արողինէսի ժամանակէն ետքն է ելած. ու մէջը Օբոսուօս (οβουσιου) համագոյակից բառն ալ կայ, որ Նիկիոյ Ա. ժողովքը հնարեց արիանոսներուն դէմն առնելու համար, և Արողինէսէն ետքն է: Երբեմն կրնայ հանդիպիլ որ մատենագիր մը այնպիսի խնդրոյ մը վրայ խօսած ըլլայ, որ իր ատենէն ետքն ելեր է: Փոտ՝ Թէոփորոս մոպսուեստացւոյն գրուածոց մէջը նստորեան հերետիկոսութիւն գտաւ, Թէպէտև Թէոփորոս Նեստորէն առաջ էր. ու Նեստոր անոր գրգռածքներէն առաւ ան մոլորութիւններն որ իր ատենն երևան եկան:

202. Թ. Կանոն:

Արովհետև չէ Թէ միայն իւրաքանչիւր մատենագիր, այլ և իւրաքանչիւր դար գրելու ոճ մը ունի, ուստի Թէ որ գրքի մը մեկ իր դարեկն և իր մատենագրիկ տրուած ապօրակիան ռձէն օտար ոճ երևնայ, անտարախոյս անհարազատ է ան գրուածքը: Իսկ թէ որ ոճը ուրիշ մատենագրի մը ռձիկն եման ըլլայ, կրնայ հասանականարար տեղի ան մատենագրիկ տրուիլ գրուածքը քան թէ ուրիշի մը: Թէ որ ուրիշ պատճառ ալ չըլլար ապացուցանելու որ Երևելի արանց վարուց մատենագիրք

Միլիոն Պորոս չի կրնար ըլլալ (194), բաւական էր վէճն ոճէն միայն որոշել՝ դիտելով որ ինչ տարբերութիւն ունի Քէոզոսի դարուն ոճէն, և ինչպէս նմանութիւն կոտնելիտի։ Նեպոսի դարուն ոճին։ Քայց կըրնայ հանդիպիլ, ինչպէս որ երբեմն եղած ալ է՝ որ մատենագիր մը ուրիշ մատենագրի մը ոճին այնպէս նմանցընէ իր ոճը, որ փորձելու աչալուրջ քննադատման ալ քարուքարէ՛ր 1 :

1 Յովսէփ Սգալիճեր երևելի քննադատը կը պարծէր թէ հին մատենագրաց ոճին կողմանէ զինքը շէն կրնար խաբել։ Բայց Մարկոս Անտոնիոս Աւրետտոս իր նախանձորդը՝ խայտառակեց իրեն առ սնապարծութիւնը։ Ասիկայ լատիներէն վեց տող ռոտանաւոր շինեց, և իբրև նոր գտած հրատարակեց։ Սգալիճեր խաբուելով անտղերը Տրաբէսը կատակերգակ բանաստեղծին կարծեց, որ Հռոմայի հիմնարկութե վեց հարիւրորդ տարին էր, և իր Վարրոնի բացատրութեանց մէջը յիշատակեց իբրև Տրաբէսայ գրուածք։ — Մատենագրութեանց քննադատութեան կանոնները գեղարուեստից ալ կը պաշաճին։ նկարչութեան, քանդակագործութեան, ճարտարապետութեան, երաժշտութեան, և այլն։ Միքէլանձէլոյ Պոռնոսոգրի կուսիքան մը քանդակէր, և կտոր աւերակներու ասիկ թողէր էր. երբ հոն տեղադրեց գեմինը փորելով հողին տակէն քաւարման ալ գուրս հանեցին, իբրև հին քանդակ ամենքը զմայլեցան, և ծիրանաւոր մըն ալ իբրև հնութիւն գնեց. բայց Միքէլանձէլոյ գաղտնիքն իրեն յայտնեց, արձանին մէկ կտորած թևովն որ իր քովը պահէր էր, և ճիշդ տեղը կը յարմարէր։

203. Ժ. Կանոն:

Ան գիրքը, որուն մէջը ետքի դարս մը հնարած քաներ կան, ասեցի հին մատենագրի չի կրնար ընծայուիլ. ուստի կամ անհարազատ է և կամ ձեռք դպցոցած: 'Ομοούσιος բառէն իմացուեցաւ (201) որ Արողինէսի ընծայուած գրուածքն անհարազատ կամ ձեռք խառնած էր:

204. Նախասացեալ կանոններուն
քովանդակարիւնը:

Հասաններնէս գիրաւ կը հասկըցուի, որ աս կանոններն իբրև առած պէտք չէ առնել, վասն զի կրնան քիչ շատ սխալական ըլլալ և ըստ պարագային պէտք է փոփոխութիւններ տալ: Աւստի աս կանոնները մինակ սորվելը շատ օգուտ չընեն, մինչև որ մէկը պատմութեան ու ժամանակագրութեան հմուտ չըլլայ, և հին ձեռագրաց և միանգամայն շարագրութեան ոճին փորձ: Բայց քան զասանայն բուն եւել հարկաւոր է աշարուրջ զգուշաւորութիւն և ընտրութիւն մտաց, որ մէկալ ճրից հիմունքն են և քաջ քննադատի մը ամենակարևոր:

ԳԻՐԳ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՈՃ

Մարդու մտացն ամէն իղձն ու ջանքը ճշմարտութիւնը փնտրուելու և բացայայտելու կուղղուի: Աս երկու մեծամեծ նպատակներու հասնիլ չըլլաք առանց այնպիսի աղէկ կարգի մը դնելու հոգւոյն այլևայլ գործողութիւններն որ՝ աս ամենակարևոր նպատակին հասնելու ճամբան դիրացընեն: Աս գաղափարաց դատմանցն ու մտաց ուրիշ գործողութեանցը կարգադրութիւնը, որով միտքը առաջ պիտի խաղայ ճշմարտութիւնը փնտրուելու, և գտնելէն վերջը բացայայտելու դայն, Ոճ կըսուի. որ մտաց չորս զլխաւոր գործողութեանցն ետքինն ըլլալով՝ աս չորրորդ գրքիս մէջ անոր վրան պիտի խօսինք:

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՈՃ ՈՒ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳՅՈՒՆՆԵՐԸ

205. Ոճը սեփական կանոններ ունի :

Ոճը ըսելը կարգ՝ բարեկարգութիւն ըսել է . կարգն ու խառնակութիւնն իրարու ներհակ բաներ են . առջինը կանոններ ունեւորկորգը բոլորովին կանոն ինչ ըսել է չի գիտեր : Ոճը սովորաբար երկուք կը գանազանուի , որոնց կանոններն ալ տարբեր տարբեր են . մէկը կըսուի վերլուծական , մէկայլը Բաղադրական : Բայց կան ընդհանուր կանոններ որ աս երկու տեսակ ոճին ալ հասարակ են , աս գլխին մէջ անոնց վրայ կը խօսինք :

206. Ա. կանոն :

Նիւթ մը որուն վրայ ամբողջ և որոշ տեղեկութիւն չկայ՝ մարդ չի կրնար պատշաճ կարգաւորութեամբ , բացայայտու-

Թեամբ ու ճշդութեամբ վրան խօսիլ : Ուստի աղէկ ոճի ընդհանուր կանոն ըլլայ այնպիսի նիւթի վրայ չի խօսիլ, որ ըստ մասին կամ ըստ բոլորին անձանօթ է, կամ մեր կարողութենէն վեր : Ով որ մութ տեղը քալէ՝ արգելքները չի տեսներ, և շուտ կամ ուշ դէմը գահավէժ մը կելլէ . ով որ իր ուժէն եւել վրան բեռ կառնէ՝ տակը կը ճզմուի : Ընդհակառակն ով որ իր կարողութեանը համեմատ և իր յօժարութեանցը յարմար բռնի մը կը պարսպի, և առաջուց ըստ ամենայն մասանց քննած ըլլայ նոյն բանը, ու դժուարութիւնը կամ դիւրութիւնը լաւ դիտած, գաղափարները պայծառ, որոշ ու կարգաւորեալ կըլլան : Ասեղանակէն առաջ կու գան վարի աստիճանի, միջակ, կամ երևելի մատենագրութեանց գոնազանութիւնը . և աս երևելի գրուածոցընթերցումու քննութիւնը միտքը կը կատարելագործէ ու գաղափարները կը բարեկարգէ :

207. Բ. կանոն :

Երկրորդ կանոնն է նիւթին ամէն մասունքը կարգի դնել, և իբրև թէ պատկերի մը մէջ նկարել անանկ որ՝ դէմքերը պայծառ և որոշ ըլլան ու իւրաքանչիւր իր պատշաճ տեղը բռնէ : Թէ որ գաղափարները մթին ու շփոթ ըլլան, ոչ կարգ և ոչ պայծառութիւն կրնայ ըլլալ :

208. Գ. Կանոն :

Թէ ճշմարտութիւն փնտրուելու և թէ զա-
նիկայ բացատրելու երրորդ կանոնն է

Ս. Գիւրին ու սովորական գաղափարնե-
րէն սկսիլ , ու դժուարագոյն վերացեալ
գաղափարներու երթալ : Սովորաբար չա-
փեկի մարմնոյն այլևայլ մեծութիւնը կէտէն
սկսելով կը սահմանեն . բայց զուցէ աւելի
լաւ ոճ բռնած կըլլային թէ որ հաստատուն
մտքմնոյն սահմանէն սկսէին ու կէտին
սահմանովը լմբնցընէին : Որովհետև հաս-
տատուն մարմնոյ գաղափարն անմիջապէս
գրայարանաց տակ իյնալով աւելի սովորա-
կան ու աւելի դիւրըմբռնելի է , աս գաղա-
փարը մէյմը ունենալէն ետև՝ դիւրին կըլ-
լայ վերացմամբ մակերևութի սահմանին
անցնիլ , ետքը զծին ու էն ետքը կէտին :
Թէպէտև աս սահմանները միայն մեր խմա-
ցողութեան ըմբռնմունքներն են , բայց կե-
րենայ թէ միտքը դժուարութիւն մը կը կրէ
ըմբռնելու թէ ինչպէս կէտը՝ որ անբաժա-
նելի և ամէն մեծութենէ զուրկ նշան մը
կենթագրուի՝ վազելովը դիժն առաջ բերէ :

Բ. Նախ մտքին մէջ քիչ գաղափարաւ-
նել , և առաջ չանցնիլ՝ մինչև որ զանոնք
լաւ չըմբռնէ :

Գ. Գաղափարներն այնպէս իրարու հետ
կապել որ առջինն երկրորդին լոյս տայ ,

երկրորդն ալ երրորդին , և այսպէս հետը հետէ : Երկրաչափութեան զազափարնե-
րուն կապն ու կարգը շատ պայծառ ու հա-
մոզիչ օրինակ է :

209 . Գ . Կանոն :

Պաղափարները բառերով կը բացա-
տրենք (44) , ուրեմն զաղափարներու պայ-
ծառութիւնն ըստ մեծի մասին բառերուն
պայծառութենէն առաջ կու գայ : Ուստի
ոճոյ չորրորդ կանոն կըլլայ բառերուն նշա-
նակութիւնը լաւ սահմանել ու որոշել : Բայց
աս բանիս վրայ ըստ բաւականին խօսե-
ցանք Ա . Գրքին Ը . զլխին մէջ : Հոս քանի
մը բան ալ կաւելցընենք սահմանին վրայ-
օք : Սահմանը կամ Անուանական է և կամ
Իրական : Անուանական սահմանը կը գոր-
ծածնէք քանի մը ճշգրտ բառերով պայ-
ծառ ու որոշ ընելու զաղափար մը , որ ու-
րիշ բառով բացատրելով մթին ու չփոթ կը
մնայ ըստ բոլորին կամ ըստ մասին : Իրա-
կան սահման կըսուի անիկայ , որ իրաց ի-
րական , ներքին ու անծանօթ քաղկացութեա-
նը ծանօթութիւնը կու տայ , և նոյն իրաց վրայ
երևցած յատկութիւններն անկէք առաջ կու գան :
Ասկէք կիմացուի որ անուանական սահ-
մանն իրականէն բոլորովին տարբեր է : Ի-
րական սահմանը կենթադրէ իրաց ներքին
ընութեան ծանօթութիւնը , որ մեզի ան-

ծանօթ ըլլալով, թէ որ սահմանած բանին բնութեանը մէջ բովանդակուածէն աւելի գաղափար մը աւելցրնենք կամ պակսեցրնենք, սխալն անխորշելի կըլլայ: Անոր համար գոյացութեանց սահմանն աւելի նկարագրութիւն է, որ բանը քանի մը ծանուցեալ յատկութիւններովը կիմացընէ. այլ ոչ երբէք անոնց էութիւնը կը բացատրէ, որ չենք գիտեր: Իսկ անուանական սահմանը կը գործածուի գործածած անուանը միտքը բացատրելու համար. որ աղէկ, ճիշդ և որոշ կըլլայ՝ թէ որ անանկ ըլլայ որ լսողին կամ կարդացողին միտքն ան գաղափարը մտնէ ինչ գաղափար որ խօսողը կամ գրողն ունի¹: Բայց սահմանը

1 Սովորաբար արամաբանք կըսեն թէ սահմանը կատարեալ ըլլալու համար՝ի մերձաւոր սեռէ և՛ ի յատուկ տարբերութիւն պիտի բազկանայ (33): Այսպէս մարդը կը սահմանեն Կենդանի Բանաւոր. Կենդանին սեռ է, որուն տակը կը բովանդակուի մարդուն գաղափարը. Բանաւոր՝ տարբերութիւն է, որով կը տարբերուի ուրիշ անբան կենդանիներէն: Աս ճամբան իրաւ շատ համառօտ է, որով մարդ այլևայլ պարզ գաղափարները մէկիկ մէկիկ համարելու չաշխատիր, որ արդէն մերձաւոր սեռին տակը կը բովանդակուին. մանաւանդ որ շատ անգամ տգիտութեան պատճառաւ աս մասանց թըւարկութիւնը չենք կրնար ընել: Բայց աս ալ մեզի անտարակուսելի կերևնայ որ սահմանն աս միայն չէ, և ոչ լաւագոյնն աս է, որով և ոչ կարևորագոյնը. վասն զի ինչպէս որ ըսինք՝ թէ որ սահմանը բառի մը իմաստն որոշելու գործածուի

լաւ ըրբալու համար պէտք է առ հետեւեալ
երկու կանոններս աղէկ դիտել : Ա . Գոր-
ծածած բառերը դիւրիմաց ու պայծառ ըլ-
լան . ապա թէ՛ օչ՝ անժամօթն անծանօթով
սահմանել կըլլայ . անոր համար սահմա-
նեալ բանը սահմանին մէջ պէտքը չէ խո-
թել : Ուստի երկրաչափական մարմինը
գէշ կը սահմանէ թէ որ մէկն ըսէ՝ մարմին
մը երկան , շայն ու խոր . վասն զի մարմին
բառը սահմանին մէջ պէտքը չէ խոթել :
Բ . Սահմանով սահմանած բանը պիտի զա-
նազանուի ուրիշ ու իցէ բանէ , որոնց հետ

որ ըսողին նոյն գաղափարը ներկայացնէ ինչ գա-
ղափար . որ խօսողը կուզէ բացատրել , չեմ՝ գիտեր
որ միշտ կը յաջողի՛ սեռն ու տարբերութիւնն ը-
սելով . վասն զի ասոնք ընդհանուր ու վերացեալ
գաղափարներ ըլլալով , աւելի գծուարաւ կը հաս-
կըցունին քան թէ սահմանած բառին նշանակու-
թիւնը : Ես կարծեմ թէ աւելի գիւրաւ կը հաս-
կըցուէր մարդ բառին նշանակութիւնն ըսելով թէ
մարդն է հասարակոսն արարելու գոյացումի մը որ կեանս ,
գոյացմանս , կամար շարժմանս ու արմատնակելու հա-
րողութիւնն ունի , քան թէ սահմանել կենդանի բան-
իւն : Հոս աւելորդ է անոնց վրայ խօսիլ որ սեռով
ու տարբերութեամբ եզած սահմանն իբրև իրա-
կան սահման կը համարին , ու սահմանեալ իրին
էութիւնը բացատրող , և անանկով անուանական
ու իրական բնութիւնները խառնակելով իրարու
կը շփոթեն , չմտածելով թէ սեռն ու տարբերու-
թիւնը վերացեալ գաղափարներ ըլլալով չեն կըր-
նար իրական բան բացատրել (34) : Չոր օրինակ ,
մարդը կենդանականութենէ ու բանականութե-

որ կրնայ շփոթուիլ . զոր օրինակ , քառա-
կուսին սահմանելով զուգահեռագիծ մը որ
լորս հասաւար կողմ ունի ու լորս ուղիղ ան-
կիւն . ուրիշ ու ե իցէ ձևէ կը զանազանի՝ կող-
մերը հասաւար ու անկիւններն ուղիղ ըլ-
լալուն նշաններով . թէ որ ասոնցմէ բան
մը պակսի , սահմանը պակասաւոր ու շփոթ
կըլլայ :

նէ չի բաղկանար , հապա 'ի հոգւոյ ե 'ի մարմնոյ .
ուստի մարդուս իրապէս ստոյգ սահմանն ընելու
համար՝ պէտք էր առ երկու գոյացուածեանը ներ-
քին բնութիւնն ու էութիւնը ճանչնալ , որուն ոչ
երբէք կարենանք սխալ հասնիլ : Մահմանը կամ
անուանական բնութիւնն իրականին հետ նոյն է
միայն պարզ գաղափարաց վրայ ու ան բազա-
զրեալ գաղափարաց վրայ՝ որոնց միութիւնը մեր
մտքն է կազմեր : Զոր օրինակ , եռանկեան սահ-
մանը թէ իրեք կողմ ունեցող ձև է , անուանա-
կան՝ միանգամայն իրական է . վասն զի չէ թէ մի-
այն վերացեալ գաղափար է՝ որուն հետ միա-
ցած է նաև ընդհանուր անունը , հապա եռան-
կեան էութիւնն ու ճիշդ արմատն է , ուսկից որ
իր յատկութիւններն առաջ կու գան անբաժա-
նելի կերպով : Բայց սոյն բանը չենք կրնար ըսել
ան գոյացուածեանց համար՝ որոնց իրական բաղա-
ցութիւնը միզի անձանձ է : Աս բացայայտու-
թիւնը հարկաւոր սեպելով ասկէց եւել յարմար
տեղ չենք կրնար գտնել :

210. Ե. Կանոն :

Հինգերորդ կանոնն է խնդիրը լաւ որոշել , կամ թէ ըսենք՝ լաւ որոշել թէ ինչ առաջարկութեան կամ նիւթի վրայ է խօսքը , և ամենայն ճշգրութեամբ բացատրել , անանկ որ երկդիմի կամ մթին բան չիմնայ . և պէտք է լաւ դիտել բացատրելու խնդրոյն ո և իցէ մասը , որն որ կրնայ մթութիւն մը կամ , շփոթութիւն մը պատճառել : Քուցէ շատ վիճարանութեանց դիւրաւ վերջ կըլլար , թէ որ վէճին նիւթը լաւ որոշուէր ու բացատրուէր . վասն զի խնդիր մը որ լաւ բացատրուի , կէս մը կը լուծուի : Չոր օրինակ , թէ որ մէկը միայն բնական լուսով ուզենայ հոգւոյն անմահութիւնն ապացուցանել , ամէն բանէ առաջ պէտք է որոշէ թէ խնդիրն ինչ տեսութեամբ պիտի ըննէ . այսինքն արդեօք իբրև աննիւթ գոյացութիւն պիտի մտածէ՝ որով մասանց ապականութեան ենթակայ չէ , չէ նէ իբրև Աստուած չուզեր զայն ոչընչացընել : Թէ որ խնդիրն աս կերպով չբացայայտուի , անկարելի կըլլայ ուղածին հասնիլ :

211. Չ. Կանոն:

Ոճին վեցերորդ կանոնն է ոչ աւելորդախօս և ոչ սաստիկ համառօտարան ըլլալ . շատխօսութիւնը կը շփոթէ զնիւթը , չափազանց համառօտախօսութիւնն ալ կը մթընցընէ : Թէ որ նիւթը պարզաբանելու հարկաւոր եղածը զուրցուի , անկէց աւելին անօգուտ է : Բայց այնչափ ցամաք ու ուխտ ալ պէտք չէ ըլլալ ու պարզաբար ակնարկել ու անցնիլ , կամ լռել ան գաղափարներն որ ըսելիքը բացատրելու համար հարկաւորապէս խօսքին մէջ պիտի մտնեն . չափազանցութիւնը միշտ պակասութիւն է : Նոյն պատճառաւ՝ ինչ որ օտար է և իր առաջարկութեանը հետ ամենեկին յարաբերութիւն մը չունի , պէտք է մէկզի թողուլ : Բայց պէտք է ոճին վրայ ալ նոյն բանը յիշեմ , ինչ որ ուրիշ տեղ արամախոհութեան ընդունակութեան համար ըսի . այսինքն՝ թէ որ բնութիւնն ընարող ու բարեկարգ միտք տուած չէ , ինչ կանոն ալ տրուի՝ մեծ օգուտ մը չընէր . և որչափ ալ գաղափարները կարգի մէջ դրուին , միշտ անբնական բռնադատութիւն կերենայ վրանին :

ԳԼՈՒԽ Բ .

ՎԵՐԼՈՒԾՎԱԿԱՆ ՈՒ ԲԱՊԱՊՐԱԿԱՆ ՈՒՆԵՐԸ

212 . Վերլուծական ու բաղադրական ունեւորան
իրարմէ զանազանութիւնը :

Գաղափարները՝ որոնք որ ճշմարտութիւնը փնտրուելու և բացատրելու կը գործածենք՝ պէտք է անանկ կարգի մէջ դնել որ իրարմէ կախմունք ունենան, ու միշտ դժուարինը դիւրինէն առաջ գալ (208) : Արդատ կարգն երկու կերպով կը լլայ . թէ որ ծանուցեալ գաղափարները, որոնցմով որ կըսկսինք՝ մասնաւոր են, և անոնցմէ հետզհետէ ընդհանուր գաղափարաց ելլելով հետևանքներ կը հանենք և ընդհանուր սկզբունքներ կը հաստատենք, ոճը վերլուծական կըսուի : Իսկ եթէ ընդհանուր գաղափարներէ և սկզբունքներէ հետզհետէ մասնաւորներու իջնանք, ոճը Բաղադրական կըսուի : Ուրեմն աս երկու տեսակ ոճը ասով իրարմէ կը զանազանուին որ իրարու ներհակ ճամբով առաջ կերթան : Վերլուծականը միշտ մասնաւորէն ու թանձրացեալէն

կըսկսի ու հետզհետէ գէպ 'ի ընդհանուր ու վերացեալ կերթայ . բաղադրականն ընդհանուրէն ու վերացեալէն մասնաւորին ու թանձրացեալին կիջնայ : Վերլուծական ու ճը , որ վերլուծութիւն ալ կըսուի , ամբողջին բաղադրիչ մասունքները կը լուծանէ , ու մէկիկ մէկիկ զանոնք ճիշդ քննելէն ետև՝ զորձքն և զգացմունքները գիտելով՝ պատճառաց և պարզ ու վերացեալ զաղափարաց գիտողութեանը կելլէ . մասանց քննութենէն ամբողջին քննութեանը կանցնի , ետքն ամբողջէն նորէն մասանց քննութեանը կիջնայ . ու ասանկով զաղափարները բաղադրելով ու տարբազադրելով՝ անոնց այլևայլ գուգակցութիւններն ու յարաբերութիւնները կը քննէ , և թէ անոնցմէ ինչ նոր գաղափար կրնայ առաջ գալ . մինչև որ կամաց կամաց այլևայլ մասունքը մէկտեղ հաւաքելովք՝ մարդ ամբողջին զաղափարը նորէն կըստանայ : Իսկ բաղադրականը , որ Բազկոցոսթիւն ալ կըսուի , պարզ զաղափարներէ բաղադրեալ զաղափարները կը կազմէ , պատճառէն գործոց կանցնի , կարելեաց ծանօթութենէն՝ գոյացութեան , ու հոգիէն 'ի մարմինը :

213 . Վերլուծութեան օրինակ :

Լաւ մը պարզաբանելու ու վերլուծական ոճի որոշ զաղափար մը տալու համար օրի-

նազ մը բերնէք կարեկցորեան բաղա-
դրեալ գաղափարը : Աս գաղափարն ա-
ռաջ կու գայ ուրիշի խեղճութեան գաղա-
փարէն, որ զայն տեսնելով գութ կրողայ
մարդ. անանկ որ ուրիշին խեղճութիւնը
և իմ վրաս արթընցած գթութիւնը միա-
նալով կարեկցորիս կունենամ. բայց թէ
որ խեղճութիւնը մնալով գութը պակսի,
խառասրտորեան գաղափարը կունենանք,
որով ուրիշի դժբաղդութեան վրայ չենք
կարեկցիր. իսկ թէ գութը մնայ՝ բայց խեղ-
ճութիւն չըլլայ, յիմարտրեան գաղափարը
կը գարթնու, առանց պատճառի գութ գրա-
լով : Աս բառերուն առջի տառերն որ առ-
նենք՝ վերլուծական կերպով աս ամէն գա-
ղափարները կրնանք բացատրել : Առտի
կարեկցութիւնը անուանենք Է, խեղճու-
թիւնը Ի, գութը Գ, խառասրտութիւնը Ս,
յիմարտութիւնը Յ, և կրանք. Ի + Գ = Է. Ի
— Գ = Ս. և Գ — Ի = Յ. այսինքն՝ խեղճու-
թիւնը գթայն հետ միանալով կարեկցու-
թիւն կը ծնանի. խեղճութիւնն առանց գթ-
թոյ՝ խառասրտութիւն. գութ առանց խեղ-
ճութեան՝ յիմարտութիւն : Աստեղով կարեկ-
ցութեան բաղադրեալ գաղափարը վերլու-
ծուեցաւ իր բաղադրիչ գաղափարներն ի-
րարմէ դատելով. վերջէն ասոնց բաղա-
դրութենէն ու սարքաղադրութենէն այլե-
այլ գաղափարներ առաջ եկան. արդ ա-
սոնց այլևայլ յարաբերութիւնները դիտե-
լով քննածնիս բոլորովին պարզուեցաւ :

— Կոյն կերպով մարդ կրնայ վերլուծել
փաստաց, պատուոյ, մեղաց և ոտիչ բա-
րոյսկան գաղափարներ. և թէ որ վերլու-
ծերով քննենք այգպիսի գաղափարները՝
վրանինչատ ճիշդ և որոշ գաղափարներ կու-
նենանք :

214. Աս երկու ոճերը ներհակ աւելոյներու
սխալը :

Վերլուծական ու բաղադրական ոճերուն
տարբերութիւնն որոշելէն ետև, յայտնի
կը տեսնուի թէ ինչպէս կը սխալին անոնք,
որոնք աս երկու ոճերը բոլորովին ներհակ
կերպով կ'առնեն : Կարծեն որ վերլուծա-
կան ապացուցութիւն կըլլայ նախ սահ-
մաններ ու առածներ ղնելով, ետքէն տ-
պացուցեալ նախադասութիւններն ապա-
ցուցանելի նախադասութիւններուն հետ
կատարելով : Աս կերպ եղած ապացուցու-
թիւնները բաղադրական են չէ թէ վերլու-
ծական . փասն զի սահմանք ու առածք ընդ-
հանար սկզբունքներ են, որոնք մասնաւոր
ծանօթութիւններով կորուչուին . և կը հաս-
տատուին : Բաղադրական ոճն ընդհանու-
րէն առ մասնաւորը կ'իջնայ, չէ թէ վերլու-
ծականը (212) : Վերլուծութիւնն է գաղա-
փարները բաղադրել ու տարբարագործել
(212, 213) . անոր համար վերլուծութեան
բոլոր կանոնները յաւելլմամբ ու բարձմամբ

կըլլան . և ինչպէս որ յաւելումն ու բարձումն ընելու համար թիւեր կամ այրուբենի տառերով թուարանական կամ գրահաշուի վերաբերեալ խնդրոյ մը բաղադրեալ գաղափարին մասունքները կորոշենք , այսպէս ալ նոյն յաւելման ու բարձման կանոնները կրնանք գործածել ան գաղափարները քննելու ատեն , որոնք ուրիշ այլևայլ զիտութեանց բաղադրեալ գաղափարներն են : Նախընթաց թուոյն մէջի յիշած օրինակը տես :

215 . Աս վրիպակին սկիզբը :

Աս վրիպակին պատճառներուն մէկն աս է՝ որ վերլուծութիւնն ըլլալով ամբողջը 'ի բաղադրիչ մասունս իւր լուծանել , կարծուած է որ վերլուծական սճին յատուկ է ամբողջէն 'ի մասունս իջնալ և ընդհանուրէն մասնաւորը : Բայց պէտք էր մտածել որ վերլուծութիւնը թէպէտև ամբողջը կը լուծանէ 'ի մասունս իւր , բայց անոր համար է՝ ինչպէս որ առաջ ըսինք՝ որ բազմաբաղադրեալ գաղափարը կազմող պարզ գաղափարները լաւ մը քննուին , որպէս զի մասանց վրայ որոշ գաղափար ստանալով բոլորին վրայ ալ որոշ ըլլայ գաղափարը . անանկ որ վերլուծութիւնն իրապէս բաղադրիչէն առ բաղադրեալը կերթայ ու մասնաւորէն առ ընդհանուրը , ու դատմունքը

նախ մասանց վրայ կըլլայ ու ետքը բոլորին վրայ : Աս վրիպակին երկրորդ պատճառն ալ աս է , որ վերլուծութիւնը շատ զգուշատրութեամբ ըլլալով բան չի թողուր որ չապացուցանէ . և որովհետև ան ապացուցութիւնները ճիշդ և աներկբայելի կըսուին , որոնք զճշմարտութիւնը սահմաններով , առածներով և ուրիշ ընդհանուր նախադասութիւններով առաջ կը բերեն , անոր համար կը համարին որ աս կերպով եղած ապացուցութիւնները վերլուծական են : Եւ կատարեալ վերլուծութեան օրինակ կու տան հռչակաւոր Վոլֆին ապացուցութիւնը , թէ ամբողջն իր մասէն մեծ է : « Ան ամբողջը , կըսէ Վոլֆ , որուն մէկ մասը երկրորդ ամբողջի մը հաւասար է , ան երկրորդ ամբողջէն աւելի մեծ է . (և աս սահմանին ուժովը) . իսկ արդ ամբողջի մը բոլոր մասերը մէկտեղ ինքն իրեն հաւասար է , (և աս նոյնական նախադասութիւն է) . ապա ուրեմն ամբողջը իր մասէն մեծագոյն է » : Բայց գիտնալու է որ նախ առջի նախադասութեան մէջ ծածուկ զեղծումն սկզբան կայ (142) : Երկրորդ թէ որ աս ապացոյցը վերլուծական ըլլար , պէտք էր վերլուծութիւնը բոլորովին ձեռքէ թողուլ , վասն զի անով ըստ ինքեան պայծառ ու բացայայտ նախադասութիւն մը անիմանալի կը դարձնէ : Արդ թէպէտև վերլուծութիւնն այնպէս մանրակրկիտ ու ճիշդ է՝ որ առանց ապացուցի բան չի թողուր , բայց ատ ճշ-

դութիւնը սակմաններով ու առածներով չըլլար, որոնք ընդհանուր սկզբունք ըլլալով բաղադրական ոճին յատուկ են. և ոչ միշտ գիտութեանց ան հաշակեալ պայծառութիւնն ու ճշմարտութիւնը կու տան. իսկ վերլուծութեան օգուտներն ամբողջի մը իրարանցիւր մասին մանր ու ճիշդ քննութենէն առաջ կու գան, զաղափարաց տարբաղադրութենէն ու բաղադրութենէն, որով միշտ իրաց մինչև առաջին սկիզբն վեր կելլէ: Ասկէց զատ՝ թէ որ ընդհանուր ըսկզբունքները ճշմարիտ ու բացայայտ են, վերլուծութենէ կառնեն իրենց ճշմարտութիւնը և բացայայտութիւնը, ինչպէս որ իր տեղը պիտի ապացուցանենը:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՔՐԾԱՐՑՈՒԹԻՒՆԸ ՔՆՏՐՈՒԼՈՒ ԱՏՆՆ ԻՆՉ ՈՐ
ԳԵՏՔ Է ԲՈՒՆԸ

216. Ճշմարտութիւնը վերլուծութեամբ պէտք է փնտրուի:

Վերլուծական ու բաղադրական ոճերուն քննութենէն՝ որ առջի գլխուն մէջն ըրինք՝ մարդ դիւրաւ կը հասկընայ՝ որ բան գտնելու մէկ հատիկ ճամբան վերլուծութիւնն է:

վասն զի աս ոճը միշտ իրաց առջի ակզբա-
նը վերանալով՝ իրաքանչիւրին ծնունդը
կը բացայայտէ . ու զազափարաց տեսակ
տեսակ տարբադադրութիւններ ու բազա-
դրութիւններ ընելով՝ ան ամէն տեսու-
թեամբ որ իրարու յարաբերութիւն կրնան
ունենալ՝ զանոնք իրարու կը բազդատէ . ու
բով կը հետեւի որ վերլուծական ոճն է միայն
որ մեր պատճառաբանութեանցը բացա-
յայտութիւն կու տայ . անոր համար ճշշ-
մարտութիւն փնտրուելու ատեն աս սճը
միայն պէտք է գործածել : Թէ որ մէկ մը
մտածենք թէ այնչափ բազմաթիւ ճշմար-
տութիւններ ինչ ճամբով գտնուեցան , կը
տեսնենք որ վերլուծական ոճը զանոնք Ե.
րևան հաներ է ¹ : Ուրեմն ան ոճը որ ճշշ-
մարտութեան մը առաջնորդած է , կրնայ
ուրիշ ճշմարտութեան ալ առաջնորդել . Ի
եղած գիւտերը քննելով նոր գիւտեր ը-
նել տայ :

217. Ճշմարտութեան գիտն ատաջ կու գայ զա-
ղսփարաց իրարու յարաբերութիւնը գտնելէն :

Թէ որ պարզ կամ բազադրեալ զազա-
փարաց և կամ մէկ պարզ ու մէկ բազա-

¹ Ըստ գիւտեր որ աս խօսքը հաստատելու
համար կրնայինք յիշել , զանց կրնենք . բաւական
է աս միայն՝ որ Նեւտոն վերլուծական փորձերով
գտաւ Քուլոնոց գեղեցիկ գրութիւնը :

դրեալ գաղափարի իրարու հետ ունեցած
յարաբերութիւնը գտնուի, անկէց առաջ
կու գայ ճշմարտութիւնը. ուրեմն որչափ
որ կարենանք քննել ու գտնել աս յարա-
բերութիւններ, այնչափ աւելի ճշմարտու-
թիւնը կը փնտրուենք ու կը գտնենք: Եր-
կու պարզ գաղափարներ իրարու բաղդա-
տելու ատեն՝ մէկէն անոնց յարաբերու-
թիւնները կը տեսնուի. որովհետև բարձր
գաղափարներէ բաղադրած չըլլալով մտա-
րեչու վասնզ չըլլար՝ ու ճշմարտութենէ օ-
տար տեսութեամբ վրանին մտածել չըլ-
լար: Զոր օրինակ, ճերմակը սեխն բազ-
դաստելու որ ըլլանք, մէկէն կը տեսնենք
աս գաղափարաց իրարու ունեցած ընդդի-
մութիւնը, և լաւ մը կորուչենք որ մէկը մէ-
կայք չէ: »

218. Բաղադրեալ գաղափարաց վերլուծու-
թիւնն այնչափ դիւրին չէ:

Բաղադրեալ գաղափարներն առանկ չեն,
վասն զի անոնք սլշկայլ տեսութեամբ կըր-
նանք մտածել, անանկով կրնանք դիւրաւ
սխալիլ իրենց յարաբերութիւնները գտնե-
լու: Բացց որովհետև բաղադրեալ գաղա-
փարներն երկու տեսակ են (96), որոնց մէ-
կը խառն կերպերու վրայօք է, մէկայլը զու-
ացութեանց, անոր համար իրենց բնութիւ-
նը գտնողան ըլլալով իւրաքանչիւրին վը-

րայ եղած վերլուծութիւնն ալ զանազան կըլլայ :

219 . Խառն կերպերու գաղափարները վերլուծելու դիտարկներ :

Չիկայ վերլուծելու աւելի յարմար գաղափար, ինչպէս ան բաղադրեալ գաղափարները, որոնց զուգաւորութիւնը մեր կամքէն կախուած ըլլալով՝ պնտնց մէջ բովանդակուած գաղափարները լաւ կը ճանչնանք . և անանկով կրնանք զանոնք ճիշդ վերլուծել, և ուզածնուս պէս ասարեաղադրել ու բաղադրել . և թէ որ ան բաղադրեալ գաղափարները դարձեալ ստորագաղտրել ուզենք, մեր ըրած ճամբէն կաւ կը դառնանք . և ամէն տեսութեամբ զանոնք իրարու հետ բաղդասելով իրենց ամէն յարաբերութիւնները կը գտնենք : Աս բանին միայն պէտք է մեծ զգուշութիւն ընել, որ իրաքանչիւր գաղափարաց զուգաւորութեանն որոշ անուն մը տանք, որպէս զի գաղափարներն անորոշ չմնան :

Եւ որովհետև երկրաչափութեան գաղափարներն աս ըսած գաղափարներէն է, անկէց օրինակ մը առնենք : Երբոր ես այնպիսի մեծութեան մը գաղափար առնեմ որ միայն երկայնութիւն ունի, զանիկայ գիծ կանուանեմ . թէ որ երկու գիծ առնեմ, և անանկ իրարու ծռեմ որ ծայրերնին ի-

բարու գալչին, բաղադրեալ գաղափար մը
կը ստանամ և անոր անունն անկիռն կըսեմ.
Իսկ թէ որ իրեք զիժ առնեմ, և անանկ
շարեմ որ միջոց մը մէջ առնեն, աւելի բա-
ղադրեալ գաղափար մը կուենեամ, և ա-
նուն կուտամ եռանկիռն. թէ որ աս եռան-
կեան գաղափարին վրայ աւելցընեմ նաև
իր երկու կողմերուն հաւասարութիւնը, ալ
աւելի բաղադրեալ գաղափար մը կուեն-
եամ, ու իրեն զատ անուն մը կը կապեմ
երկկողմնազոյգ եռանկիռն: Նոյն կերպով կըր-
նանք աւելի բաղադրեալ գաղափարներ
կազմել քառանկեան, և իրեն այլևայլ տե-
սանկներուն, հեքսանկեան, վեցանկեան, և այլն.
Իւրաքանչիւր գաղափարաց զուգաւորու-
թեանն իրեն յատուկ անունը տալով: Ինչ
կարգ որ բռնեցինք աս այլևայլ բաղադրեալ
գաղափարները կազմելու, նոյն ճամբան
կրնանք բռնել զանոնք տարբաղադրելու
համար, որպէս զի հեռագհետէ նորէն ան
առաջին սկզբանը հասնինք ուսկից սկսանք
մեր վերլուծութիւնը. և սյսպէս ետևէ ետև
տարբաղադրելով ու բաղադրելով գաղա-
փարաց ծագումը, յառաջագիմնութիւնն ու
յարաբերութիւնները լաւ մը կը բացա-
տրուին, և անանկով գաղափարները ճիշդ
և որոշ կըլլան ¹:

¹ Որովհետև ասանկ են նաև բարոյական իմաս-
տասիրութեան գաղափարները, անոր համար
բազմահանձարն Լօք կըսէ թէ “Չափաբերու-

220. Գոյացոյցնանց գաղափարներուն
կատարեալ վերլուծութիւնն անկարելի է :

Որչափ որ դիւրին է նախընթաց համարին մէջ յիշուած բաղադրեալ գաղափարաց վերլուծութիւնը, այնչափ ալ դժուարին կըլլայ՝ մանաւանդ թէ անկարելի՝ գոյացութեանց բաղադրեալ գաղափարացը կատարեալ վերլուծութիւնը: Աս գաղափարաց զուգաւորութիւնը մեզմէ դուրս է ու ամենեին մեր կամքէն կախումն չունի. անոր համար գոյացութիւն մը որչափ ալ վերլուծենք ու հետզհետէ տարբաղադրենք ու բաղադրենք, ոչ երբէք ապահով կրնանք ըլլալ թէ ան աստիճան հասուցած ըլլանք մեր վերլուծութիւնը, որ անկէց անդին քննելու բան մնացած չըլլայ. որուն յայտնի ապացոյց են գիւտերն որ ամէն օր կելլեն: Ի վերայ այսր ամենայնի՝ մարմին մը վերլուծել որ ուղենակը, պէտք է ամէն կեր

թեան պէս բարոյական իմաստասիրութիւնը կըրնայ տպացուցուիլ. վասն զի կարելութեան գեժ բան չէ կատարելապէս ու ճշգուծեամբ իմանալ բարոյական բառերուն նշանակած իրացն իրական էութիւնը. ուստի մարդ կրնայ ստուգութեամբ գտնել թէ նոյն բաներն ինչ պատշաճութիւն կամ անպատշաճութիւն ունին. և աս է աս հա կատարեալ ծանօթութիւնը, : Ճաշտի՛ ի վերայ Տարլային մտց. Գիրք Գ. Գլ. Բ. 16:

պով որչափ որ կարելի է՝ քննել զանիկայ , վրան շատ փորձեր ու գիտողութիւններ ընել այլևայլ ժամանակ ու այլևայլ հանգամանօք : եւքն ըրած փորձերն ու գիտողութիւններն իրարու հետ բաղդատել ու տեսնել թէ ինչ հետեանք կելլէ . և ասանկով աւելի գիւրաւ կը գանուի բաղադրեալ գաղափարաց իրարու հետ կամ պարզ գաղափարին բաղադրեալ գաղափարի մը հետ ունեցած յարաբերութիւնք : Բնագրանից բոլոր քրտնաջան փորձերուն օգտակար նպատակն աս է :

221 . վերլուծութեան մէջ ինչ ձամբայ պիտի բռնենք :

Թէ որ գիւտ գտնելու մէկ հատիկ ճամբան վերլուծութիւնն է , ուրեմն միտքն ինչ ճամբայ պէտք է բռնէ ազէկ վերլուծելու համար : Կախ պէտք է իմանալ թէ ինչ տեղեկութիւններ կան ան նիւթին վրայ՝ որ կրողներ վերլուծել . և երկրորդ՝ քննել նայիլ թէ ծանուցեալ գաղափարաց ու մեր փնտրուած գաղափարաց մէջն ինչ կապ կայ : Անանկ որ կրնանք ըսել թէ գիւտ գտնելու ճամբան եթէ վերլուծութիւնն է , գաղափարաց կապակցութիւնն ալ վերլուծութեան ճամբան է : Բացաարեմք ըսածնիս , անձանօթ ճշմարտութիւն մը փնտրուելու համար՝ հարկաւոր են ծանօթ հայեգրամանք .

ներ, կամ քանի մը ստոյգ ու ծանուցեալ
գաղափարներ, որ փնտրուած գաղափար-
ներուն հետ յարաբերութիւն ունենան :
Արդ որչափ աւելի ըլլայ կամ նուազ ծա-
նուցեալ գաղափարաց կապն անձանօթ գա-
ղափարաց հետը, այնչափ ալ աւելի կամ
նուազ կըլլայ զիտը : Թէ որ առարկայ մը
այնպիսի տեսութեամբ քննենք՝ որ զգալի
կապ մը չունենայ մեր փնտրուած գաղափար-
ներուն հետ, զիտ մը չըլլար . Թէ որ կապը
տկար ըլլայ՝ քիչ բան կը գտնուի, ու եզած
զիւտն ուրիշ զիտերու հասնելու քիչ լոյս
կու տայ : Իսկ թէ որ առարկան ան կող-
մանէ մտածուի՝ ուր շատ աւելի և զգալի
կապ ունի մեր փնտրուած գաղափարներուն
հետ, ան ատեն վերլուծութեամբ ամէն բան
երևան կելլէ, միտքն ալ առանց շատ աշ-
խատանքի ճշմարտութեան քննութեանն
ու ծանօթութեանը մէջ առաջ կերթայ :
Իսկ փնտրուած գաղափարին հետ ան գա-
ղափարն աւելի կապ կունենայ, որն որ ի-
րաց ծագմանը աւելի մօտ իմաստ կու տայ,
և շատ բան կրնայ իրմէ առաջ բերել : Ա-
հաւաստիկ օրինակ մը :

222. Օրինակ ըստմենքոս :

Աս գրքին առջի երկու զլուխներուն մէջ
գաղափարաց ծագմանն ու յանաջագիմու-
թեանը վրայ խօսելու ատեն օկիզը գրինք

զգացումը . որ որչափ որ պարզ է , այնչափ
ալ անդիմադրելի է . և ցցուցինք որ ամէն
մարմնեղէն գաղափարաց անմիջական աղ-
բիւրն է . զգացման հետ անմիջապէս կա-
պուած է ըմբռնումը , որ հոգւոյն առաջին
ու աւելի պարզ գործողութիւնն է . անոր
ալ հետը կապուած է գիտակցութիւնը , ան-
կէց առաջ կու գայ մտադրութեան գաղա-
փարը , ետքը հոգւոյն ամէն մէկալ գործո-
ղութիւնները , ինչպէս որնոյն զլուխներուն
մէջ կերևնայ : Աս այլևայլ գործողութիւննե-
րէն առաջ կու գայ իմացողութեան ու Քանա-
վարութեան գաղափարը . ասոնք ալ գործիք-
ներ են որոնցմով անթիւ գաղափարներ կրս-
տանանք , ու մարդկային ծանօթութեանց
զանձն անանկով կը ճոխացընենք : Ահա
այսպէս ծանօթ գաղափարի մը ձևըով ,
որ անծանօթին հետ անմիջապէս կապակ-
ցութիւն ունի , մաքերնիս թեթև աշխատու-
թեամբ մը ու միայն բնութեան ընթացքը
դիտելով՝ գաղափարաց ծագումը կը զրտ-
նէ , և անոնց մէջ յառաջադիմութիւն կընէ :
Իսկ եթէ զգայարանքներէ սկսելու տեղ՝
բնածին գաղափարներէ սկսէինք , որ տար-
տամ ու անստոյգ սկիզբ մըն է , ինչ-
պէս որ կարգեսեանք և ուրիշներն ըրին ,
և կամ իմացականութեան անորոշ գաղա-
փարէն , որ փնտրուած բանին հետ կապ մը
չունին , բան մը չէր գտնուեր : Իսկ ընդհա-
կառական կը տեսնենք որ է որ ու փոնայ-
լեաք իրենց քննութիւնները զգայարանք .

ներէ սկսելով առջիններէն շատ անգի յա-
ջողութեամբ գիտեր գտեր են :

223. Ճշմարտորիւն փնտրելու վրայօր
դիտողորիւններ :

Աս գլուխը չիւմընցուցած քանի մը դի-
տողութիւն բնեղ տանք որ ճշմարտութիւն
փնտրուելու հետ շատ կապակցութիւն ու-
նին : Նախ գիտելու է որ շատ գիտեր գի-
տուածէ առաջ եկած են քան թէ անդրա-
դարձութենէ ու ճարտարանութենէ . և շատ
անգամ հանգիւսած է որ բան մը փնտր-
ուելու ատեն՝ ուրիշ բան մը գտնուած է :
Յոբինակի համար , չափարներք բաշխակք
բառակերտի ընելու ատեն ընկած ատեններն՝
ուրիշ ճշմարտութիւններ գտան որ մտքեր
նէն չէր անցած : Նայնպէս բնաւոյձք ալ
շատ անգամ այնպիսի ճշմարտութիւններ
գտան , որ իրենց բնութիւնն անոնց վը-
րաց չէր : Բայց այսպիսի գիտ գտնողները
թէ որ քննութիւն բրած ու մտածած բլ-
լային ան պարագայից վրայ՝ որոնք որ հան-
դիպեցան իրենց փորձերն ընելու ատեն ,
գուցէ անդրադարձած կըլլային որ իրենց
չգիտած ու միայն գիտուածով գտածնուն
հետ կապակցութիւն ունեցող պարագայ
մը պատահառ եղած է ան գիտն ընելու :
Անկարելի է որ նոր գաղափար մը առաջ
գուց այնպիսի գաղափարէ մը որուն հետ

կապակցութիւն չունի . վասն զի բնութեան կարգին հակառակ է :

Երկրորդ դիտելին է՝ որ ամէն մարդ երբեմն ինքնիրեն խորհրդածութիւն մը կը լնէ առանց ուրիշ տեղէ մը լսելու , թէ պէտեւ բուրրովին նոր ալ չըլլայ ուրիշներուն : Ան ատեն պէտք է մարդ ինքնիրենը գայ ու լաւ մը մտածէ ու քննէ ինչ որ ան խորհրդածութեան պատճառ եղաւ . զիտէ թէ զգայարանաց վրայ ինչ տպաւորութիւններ եղեր էր , միտքն ինչ զգացեր էր , իր գազափարսներն ինչ յառաջադիմութիւն ունեցեր էին . միով բանիւ քննէ նայի ան ամէն պարագաներն որ ան խորհրդածութեանը պատճառ են եղած : Թէ որ մարդ այսպէսի անդրադարձութիւններ ընէ , անտարակոյս կը գտնէ թէ միտքն ինչ բնական ճամբով առաջ է գնացեր ան զիտը գտնելու : Փիլիսոփայք մարդուն մեծ օգուտ կընէին թէ որ իրենց մտացը յառաջադիմութեան պատմութիւնը գրէին :

Երրորդ ու վերջին դիտողութիւնն աս է : ա . Վերլուծութիւնը կը ջանայ իրաց ներքին բնութեանը մէջ թափանցել՝ որպէս զի անոնց ծագումն ու յառաջադիմութիւնը գտնէ . աս թափանցողութիւնը սրամիտ և խորախորհուրդ միտք մը կրնայ ընել , որ հազուայն այլևայլ գործողութիւններուն վերայ (19) որչափ որ կարելի է կատարեալ փերպով տեղնկութիւն ունի : ք . Վերլուծութեան ճամբան գազափարսաց կապն է

(221) և այս կապը մտադրութիւնէն առաջ կու գայ (10). Իսկ մտադրութիւնն աւելի կամ նուազ կրլրայ՝ որչափ որ մարդ աւելի կամ նուազ յարաբերութիւն ունենայ ան բաներուն հետ՝ որոնց վրայ որ պէտք է իր մտադրութիւնը հաստատէ (9, 10): Աւրեմն որովհետև ամէն բան մեզի հետ նոյն յարաբերութիւնը չունի, և ոչ ամէնքը հարկաւոր եղած տաղանդն ունին, անոր համար ամէն բան ամէնուն քննութեանը ենթակայ չի կրնար ըլլալ. ու քիչ են անոնք որ կարող են լաւ վերլուծութիւն ընել ճշմարտութիւնը գտնելու համար:

ԳԼՈՒԽ Դ:

ՃԿԾԱՐՅՈՒԹԻՒՆ ԲՅՅԱԹԵԼՈՒ ԱՅՆ
ԲՅՆԾԸՆԵԼՈՒ ՈՃԸ

224. Ընդհանրապէս ձշմարտութիւնն ինչ կերպով բացատրելու է:

Բնականաբար մեր միտքը կը սիրէ զազափարաց կարգն ու տրամադրութիւնը, որ իրարու հետ կապուած ու իրարու ազխազխեալ ըլլալով հոգւոյն գործողութիւնները կը զիւրացընեն. վասն զի հոգին գրաէգուրս բաներու տարտղնած չըլլալով ա-

ւելի դիրաւ կը դիտէ թէ զազափարններն իրարու ինչ յարաբերութիւն ունին : Արդ թէ որ ճշմարտութիւնը քննելու համար ոճը հարկաւոր է , ևս առաւել հարկաւոր է զճըշմարտութիւնը բացատրելու : Ուրեմն կը մնայ քննել թէ գոտած ճշմարտութիւնը բացատրելու համար որ ոճն աւելի պատշաճաւ կան է . — Ան ոճը՝ որ աւելի յարմար է նիւթոյ որուն վրայ կը խօսուի , և որ աւելի կը դիւրացընէ գրուածք մը հասկընալը : Եւ յայտնի է որ մատենագրին կամ խօսողին միակ նպատակն աս պիտի ըլլայ : Ուստի պէտք է չափազանց արուեստակեալ ոճէն զգուշանալ , որով բաժանմունքներ ու ստորաբաժանմունքներ կընեն , և անով զըրուածքը շատ ցամաք , դժուարըմբռնելի ու ձանձրալի կըլլայ . հապա բնական պիտի ըլլայ կարգաւորութիւնը , և որչափ քիչ երևնայ արուեստը՝ այնչափ աւելի յարգ կունենայ : Շատխօսութիւնը միտքը կը յոգնեցընէ , թէ որ ըստուած բաները մասնաւոր կապ մը չունենան բուն ըսելիքին հետ : Արտադրութիւնները միտքը կը ցրուեն , իսկ կրկնութիւնը կը ձանձրացընէ : Բան մը որ տեղւոյն ու ժամանակին յարմար գուրցուի՝ աւելի պայծառ կըլլայ , քան թէ անյարմար տեղուանք ստէպ կրկնուելով :

228. վերլուծական ոճով պէտք է ձշմարտութիւնը բացատրել :

Պարիչներու բան ատրվեցընելու լաւագոյն ճամբուն է՝ ան ճամբով անոնց առաջնորդութիւն ընել՝ ինչ ճամբով որ իւրաքանչիւր ինքը ատրվեր է : Ուստի ճշմարտութիւնը բացատրելու յատուկ աւ բնական ան ան է արտով որ ճշմարտութիւնը կը գտնուի : Քիչ որ առ կերպով մտիկ կընէ կամ կը կարգայ, չէ թէ միայն պայծառ ա լուսաւոր կերպով ճշմարտութիւնը կը հասկընայ, նա պա ինքն իրենը գիտեր գտնել ալ կը սորվի : Եւ գիտնալով թէ ո՞ր բանէն տեղաւու աջ երթալ և ուր հասաւ, կընայ իր անէն քայլափոխին համարը տալ, աւ պայծառ տեսնել թէ ինչ խաչընդոտաներ ալ կան ըզրոջանալու . և աղէկ հասկըցած ըրալով ինչ ճամբով որ իրեն առաջնորդութիւն է դաւ, կընայ աւելի աղաւտով ճամբայ մը ընարել, թէ որ իմանայ թէ առջինը վատնգար էր : Եւ որովհետեւ Յ. գլխուն մէջը հաստատեցինք որ ճշմարտութիւնը վնասը լաւ ոճը վերլուծականն է, ուրեմն նոյն ոճը պէտք է բանեցընել ճշմարտութիւնը բացատրելու համար ալ :

226. Ճշմարտութիւնը բացատրելու ատեն
ի՞նչ ճամբայ պէտք է բռնել :

Ինչպէս ճշմարտութիւնը փնտրելու համար՝ այսպէս ալ նոյնը բացատրելու համար՝ դիւրագոյն գաղափարներէն պէտք է սկսիլ, որ անմիջապէս զգայարանքներէն եկողներն են. և ետքն աստիճանաբար աւելի պարզ գաղափարներուն տնցնիլ թէ որ տարբազարելու ըլլանք. իսկ բազադրելու որ ըլլանք, տւելի բազադրեալ գաղափարաց անցնելու է: Աս ոճն ինքն իսկ բնութիւնը մեզի կը սորվեցընէ. վասն զի թէ որ ամէն գաղափար անմիջապէս կամ ընդմիջաբար զգայարանքներէն մեզի կուգան, ուրեմն նախ զգալի գաղափարները պէտք է ներկայացընել. տնանկ որ՝ մարմնոյն գաղափարէն հոգւոյն գաղափարն անցնելու է, զոյութենէ՝ կարելութեան, հաստատուն մարմինէն՝ մակերևութի, զծի ու կէտի գաղափարաց: Գարձեալ՝ գաղափար մը որ ներկայանայ, մէկէն անուն պէտք է դնել. բայց անանկ նայիլ որ չըլլայ թէ անունը գաղափարէն առաջ դրուի. և ամէն խնդիր նախ իր անուանական սակմանն ունենայ, ու վերլուծութիւնը մըննալէն ետև թէ որ կարելի է՝ իրական սակմանն ալ աւելցուի: Աս ճամբով տարակոյս չիկայ որ մեր պատճառաբանութիւնները

պայծառ կրլլան, ու վտանգ չըլլար որ զազափարները շփոթ, մթին ու անորոշ մնան, որ գրեթէ մեր ամէն մոլորութեանց պատճառն է:

227. Ըստճներուս օրինակ:

Զգալի օրինակով մը աւելի ճիշդ երեցընենք թէ ճշմարտութիւնը բացատրելու համար ինչ համբայ պէտք է բռնել: Համարինք որ արուեստաւոր մը ժամացուցի մը մեքենագործութիւնը ուզելով սորվեցընել, և թէ մէջի այլևայլ շարժումներն ինչ կերպով կրլլան, աս բանիս համար երկու ոճն ալ գործածէ: Նախ առջնին զնէ գոց մեքենան, ու առջի անիւին անունը բացատրելէն ետև հետզհետէ մեքենային մէկալ կտորներն ալ բացատրէ, և միանգամայն հասկըցընէ թէ ինչպէս իրարու վրայ կազդեն ու դիրար կը շարժեն. ու շարժումները մէկ մասէն մէկալ մասին հաղորդուելով մինչև ցուցակին կը հասնի: Թողնենք ասիկայ և մէկալ կերպին անցնինք որ բոլորովին տարբեր է: Բանայ նոյն մեքենան ու բոլոր մասերն իրարմէ քակուած զատ զատ ցցընէ. ու առջի գործիքն առած բացատրելէն ետքը՝ թէ ինչ գործք կընէ՝ ըսէ: Ասիկայ (ենթադրենք) զսպանակ կըսուի: Ետքն ուրիշ կտորի մը անցնի, որուն վրայ որ առ զսպանակն անմիջապէս կը ներգոր-

ծէ . և աս երկու գործիքներուն իրարու յարաբերութիւնը հասկըցընելէն ետև , և թէ աս երկրորդն ինչ գործք կընէ , անոր անունն ալ սորվեցընէ . և ասանկ նոյն ոճով իւրաքանչիւր մասունքը դիտել տալով , ու ստէպ բաղադրութեամբ ու տարբաղադրութեամբ սորվեցընելով այլևայլ մասանց իրարու յարաբերութիւնը , և իւրաքանչիւրին զատ զատ անունը , վերջապէս մինչև ցուցակին հասնի , որուն կը հաղորդուի ժամացուցին ամէն մէկ մասանցը շարժմունքը : Ամէն մարդ դիւրաւ կը տեսնէ թէ նոյն մեքենային վրայ աս երկու այլևայլ կերպով ստացած ծանօթութիւննիս իրարմէ ինչ տարբերութիւն ունին : Առջի կերպովն ինչ անուններ որ ժամացուցին այլևայլ կտորներուն կու տան՝ միայն անոնց գաղափարն ստացանք . բայց այնչափ տարտամ ու անորոշ որ՝ թէ որ մեքենային մէկ մասն աչքերնուս առջևը գայ , չենք կրնար անունը դիտնալ , ևս առաւել թէ ինչ բանի կու գայ . և ոչ բնաւ մենք մեզնէ կրնանք տարբաղադրել կամ բաղադրել՝ որպէս զի այլևայլ մասանց իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւննին կարենանք դիտել : Եւ ասանկով առջինէն զրեթէ աւելի տարբեր տեղեկութիւն մը չենք ունենար , այնչափ առած գաղափարնիս տարտամ մթին ու շփոթ կըլլայ : Բայց՝ երկրորդ կերպը ասանկ չէ . իւրաքանչիւր տեսած կտորնեներուն որոշ անունները սորված ըլլալով ,

ու տարբազադրութեամբ ու բազազրու-
թեամբ աւելի պարզ գաղափարներուն հա-
սած ըլլալով, ու զիտած ըլլալով ամէն մէ-
կուն գործքն ու ամէն մէկ յարաբերութիւն,
ները, այնչափ որոշ ու ճիշդ գաղափար ա-
ռած կըլլանք վրան, որ ժամացոյցը մենք
մեզնէ ալ կրնանք տարբազադրել ու բա-
զադրել. և իւրաքանչիւր մասն իր յատուկ
տեղը գնելով իւրաքանչիւր կտորին իրա-
րու վրայ ըրած ներգործութիւնը կը տես-
նենք :

228. Ընդհանուր սկզբունքը մասնաւոր ծանօ-
րութիւններէ առաջ կա գաւ, չէ բէ առոնք
անոնցմէ :

Ինչպէս ամէնքը կը միաբանին որ ճշմար-
տութիւնը պէտք է վերլուծական ոճով
փնտրուել, նոյնպէս գրեթէ չկայ մէկն որ
չըսէ թէ բազազրական ոճով պէտք է բա-
ցատրել: Այսինքն թէ կըսեն « Ա. Ինչ բա-
նի վրայ որ խօսիլ կուզես, պէտք է նախ ա-
նոր ընդհանուր սահմանները գուրցել: Բ.
Առածներ դնել, որ ան զիտութեանը սկզբ-
բունքներն են: Գ. Թէ որ պէտք ըլլայ, ա-
ռաջարկութիւններ ու ենթադրութիւններ
ալ դնել: Դ. Առջի նախադասութիւնը միշտ
անանկ պիտի ըլլայ որ ետեի նախադասու-
թեանց հիմն ըլլայ: Ե. Նախադասութիւն.

ներն այնպէս իրարու հետ կապել, որ երկրորդն առջինովն ապացուցուի, երրորդն երկրորդով, չորրորդն երրորդով, և այլն : Զ. Այնպիսի նախադասութիւն մէջ չխօթել որ ճառած նիւթին չի պատշաճիր, և կամ հետևորդ նախադասութեանց հաստատութեանը չի ծառայեր »¹ : Բայց ան նախապաշարեալ մտածութիւնն այնչափ աւելի հաստատութիւն առաւ՝ որչափ որ ժամանակն ու բնածին զաղափարաց ծուռ սկզբունքն ուժ առին . վասն զի բնածին զաղափարաց կարգը կը սեպուին ընդհանուր նախադասութիւններն ու առածները . և ասոնք առաջին և տոոյց սկզբունքներ ըլլալով, որովհետև ինչպէս որ իրենք կըսեն՝ բնածին են, պէտք է զանոնք նախ զնել իբրև հիմունք ամէն մարդկային ծանօթութեանց : Դարձեալ՝ որովհետև մինչև հիմա ամէն գիտութիւնները և մանաւանդ երկրաչափութիւնը բաղադրական ոճով բացատրեցին, անոր համար կարծեցին թէ ճշմարտութիւնը բացատրելու համար ան է մէկ հատիկ ճամբան : Բայց զհիտնալու է որ ան ընդհանուր սկզբունքը, որոնք որ իբրև առաջին ճշմարտութիւն նախ կը դրուուին մէկալ ճշմարտութեանց լոյս տալու համար, մեր մասնաւոր ծանօթութեանց

1 Աս ոճը ճենովէզի երևեցի փիլիսոփան վերլուծական կանուանէ . ու աս հատուածն իր սրբամարանութենէն առնուած է :

հետևութիւններ են . ուրեմն նախկին սկզբ-
բունք չեն , հապա ուրիշ ճամբով ծանօթու-
թեան եկած . և մինչև որ մարդ նախ մասնա-
ւոր ծանօթութեանց չիջնայ՝ չի կրնար ընդ-
հանուր ծանօթութեանց վեր ելլել : Օրինա-
կի համար , ես գիտեմ որ մարմինս թևէս
մեծ է . իսկ աս ճամբարութիւնը ոչ թէ ան
առածէն կառնեմ թէ քոյորև իր մասէն մեծ
է . հապա ընդհակառակն՝ մասնաւոր կեր-
պով գիտնալովս թէ մարմինս թևէս մեծ է ,
կը հետեցընեմ թէ քոյորև իր մասէն մեծ է :
Եւ աս այնչափ ճամբարիտ է որ եթէ ուրիշին
միտքն ուզենանք խոթել աս ընդհանուր ու
վերացեալ նախադասութեանց ծանօթու-
թիւնը՝ մասնաւոր դիպուածներ առաջ կը
բերենք : Գարձեալ ինչ տարբերութիւն կայ
աս ընդհանուր նախադասութեանը մէջ որ
Նոյնական կըսուի , թէ ինչ որ կայ , կայ . և
աս մասնաւոր նախադասութեանս մէջ , թէ
մարդն է մարդ . և դարձեալ աս մէկալ նա-
խադասութեանս մէջ որ Սկիզբն հսկասա-
րանորեան կըսուի՝ թէ բան մը եայն ասե-
նը չի կրնար ըլլալ ոչ չլլալ . և աս մասնաւոր
նախադասութեանը մէջ թէ մարդս ճի չէ :
Աս տարբերութիւնը միայն կայ՝ որ մասնա-
ւոր նախադասութիւններն ընդհանուր նա-
խադասութիւններէն աւելի պայծառ են .
վասն զի միտքը զանոնք աւելի շուտով կըմ-
բռնէ : Անոր համար ընդհանուր նախադա-
սութեանց բացայայտութիւնը չէ թէ իրենց
քիչ կամ շատ ընդարձակ ըլլալէն կը կա-

խաւի , հապա մտքին ան մասնաւոր դիտած
զազաւաւարները տեսնելու կարողութենէն ,
արդեամբք ալ կը տեսնենք որ մարդ ան ընդ-
հանուր նախադասութեանց ծանօթութիւնն
ունի , որոնք մասնաւոր օրինակներով տե-
ւած և ստուգած է . իսկ առանց ատ մասնա-
ւոր օրինակներուն ընդհանուր առածները
և ոչ մտքէն անցուցած է :

229 . Երկրաչափական սպացուցութեանց
բացայայտութիւնը բազադրական ռէնէ չէ :

Երկրաչափութեան ազացուցութիւնն
րուն բացայայտ ըլլալը բազադրական ռէնէ
պատճառաւ չէ որով որ երկրաչափութիւ-
նը կը բացատրեն , հապա զազաւարաց
բնութենէն և անոնց յարաբերութիւնն
րէն է , որոնք ճիշդ , որոշ ու անխփփ
ըլլալով՝ պէտք է որ անոնցմէ առաջ եկած
պատճառաբանութիւններն ալ բացայայտ
ըլլան : Չոր օրինակ , Եւկղիդեսի Ա գրքին
չորրորդ նախադասութիւնն եռանկեանց
հաւասարութեանը վրայ , թէ Ան եռանկիւն-
ներն որոնց երկու կողերն են , և երկու կող-
րան մէջի անկիւնները հասասար են , իրարու
հասասար են : Աս եռանկեանց հաւասարու-
թիւնն անկէց չէ որ մէկը մէկային վրայ է
գրուած , հապա եռանկեան իւրաքանչիւր
մասը դիտելէն , և ան յարաբերութենէն որ
ամէն եռանկեանց անկիւններն ունին խա-

ըրստին ու հակադիր կողերուն հետ : Արկ-
րաչափութեան ուրիշ նախադասութեանց
վրայ ալ նոյն բանը մտածելու է . և ան նա-
խադասութիւնները վերլուծութեամբ զրտ-
նուած ըլլալով իրենց բացայայտութիւնն
անկից կու գայ : Իսկ թէ որ բացայայտու-
թիւնը բաղադրական ոճէն առաջ դար ,
պէտք էր բնագանցութեան , բարոյակա-
նին և ուրիշ ամէն գիտութեանց գաղափար-
ներուն վրայ երևնար , որոնք բաղադրա-
կան ոճով բացատրուած են : Ասանկով կըր-
նանք ըսել թէ Սբինոզայի բարոյականին
ամէն նախադասութիւնները բացայայտ են ,
որովհետեւ երկրաչափական ոճով բացա-
տրուած են , ու բոլոր սահմաններով , առած-
ներով . և ուրիշ ընդհանուր սկզբունքնե-
րով , բայց սակայն այլանդակ մոլորութիւն-
ներով լի է :

230 . Բաղադրական ոճով ստորինը դիտար-
կը ծածկուի :

Բաղադրական ոճը գիտութեանց ամե-
նին ստուգութիւն չի տալէն զատ , նաև
ստութիւնն ալ շատ դիւրաւ կը ծածկէ .
վասն զի ընդհանուր նախադասութիւնն
ինչ ընդարձակութիւն կրնայ ունենալ և
ինչ յարաբերութիւն մասնաւորին հետ՝
միտքը չըմբռնելով , և միանգամայն՝ ընդ-
հանուր գաղափարներն ընդհանրապէս

գիրաւ իրարու հետ շփոթելով անորոշ ըլլալնուն պատճառաւ, բաղադրական ոճին մէջ իմաստակութիւն շատ կը մտնէ: Նոյն Սքինոզայի բարոյականն օրինակ ըլլայ, որ ընդհանուր և անորոշ նախադասութիւններով կը հետևեցընէ թէ աշխարհքս աստուածային գոյացութեան հոսումն է: Ան բաները որ կարելի է պարզ կերպով մը ապացուցանել, բաղադրական ոճը զանոնք վերացեալ կերպով կապացուցանէ. և զիւտ գտնելու ճամբան մութ թողլով, մտաց ալ քիչ լուսաւորութիւն կու տայ: Իսկ վերլուծութիւնն ասանկ չէ. աս ոճին մէջ ամէն զաղափարներ պարզ և որոշ են. և միշտ ամէն մէկ քայլափոխին յայտնի ըլլալով զաղափարաց ծագումն ու յառաջագիմութիւնը, կը տեսնուի թէ նախադասութիւն մը մէկալ նախադասութեան հետ թնչ կապակցութիւն ունի. և ուր որ աս կապը չիկայ՝ մէկէն աչքի կը զարնէ, և մոլորութիւնը գիրաւ երևան կելլէ: Ուստի չեմ գիտեր թէ ինչ պատճառաւ կրնայ մարդ չուզել որ ճշմարտութիւնն ինչ կերպով որ գտնուած է՝ նոյն կերպով չիբացատրուի. ու պէտք ըլլայ առաջ սահմաններ, առածներ և ուրիշ ընդհանուր սկզբունքներ դնել, որ կը կարծուին թէ ճշմարիտ ծանօթութիւններ կը բովանդակեն: Թէ որ մասնաւոր զաղափարաց ծանօթութենէն առաջ եկած է ընդհանուր զաղափարաց ծանօթութիւնը, պէտք է առջիններէն սկսիլ, չէ թէ ետքին.

ներէն , և ցըրնել թէ ինչ կերպով մասնաւորներէն առ ընդհանուրը վերանալ կըլլայ :

251 . Ընդհանուր առածներուն կիրառութիւնը :

Որպէս զի չիկարծուի թէ ընդհանուր առածներն անհետ ընել կուզենք , ինչպէս որ բազազրական ոճին ջատագովներէն աչքին կերևնայ , և քակտիչ կը համարին ըզմեզ ամենայն հիմանց գիտութեան . (վասն զի իրացընէ ընդհանուր առածներն անհետ ընել ուզողը , նաև գիտութիւնները կը կործանէ) , անոր համար հոս տեղս սորվեցընենք թէ ինչպէս պէտք է զանոնք գործածել . Նախ գիտնալու է որ՝ ինչպէս ըսինք , առ առածները մտքին մէջ ժողովուած մասնաւոր գաղափարներէ ձևամալով (228) , և անոնցմէ վերջը գալով ընդհանուր գաղափարները , ոչ երբէք կրնան օգուտ մը ընել ճշմարտութիւն փնտրուելու և կամ նոր ծանօթութիւններ շահելու : Ատոնցմէ՝ միայն կրնայ մտքդ մասնաւոր գաղափարաց ետ գառնալ , ուսկից որ սկսած է , բայց ոչ երբէք առաջ անցնիլ և աւելի ընդարձակել : Անոր համար խօսք չիհասկըցող շաղակերասներուն բերանը զոցելու համար կրնանք առ ընդհանուր սկզբունքները գործածել . վասն զի անոնք չուզելով ճշմարտութեան տեղիք տալ , կը հարկաւորին հակասաբանութիւններ ընել , կամ ամէն բանաւոր

մարդու ընդունած ու հաստատած սկզբանցը դէմ պատերազմիլ . ան աստիճան հասցընելէն հտև՝ ալ անոնց հետ պատճառաբանելն աւելորդ է : Բայց թէ որ աղէկ քըննելու ըլլանք նէ, աս սովորութիւնն ալ զըպրոցներէն մտած է . վասն զի վիճարանութիւնը մարդուն ճարտարմտութեանը փորձ սեպելով սովորաբար յաղթութիւնն անոր կու տային որ լուելու ետքինը կըլլար . և թէպէտ աղէկ կողմը չպաշտպանէր, բայց աղէկ պատճառաբանողի պարծանքը կըստանար : Ասկէց կը հետևէր որ շատ պնդամ հակառակորդին յաղթել կը նայէին քան թէ ճշմարտութիւնն անաչառապէս փնտրուել : Ուստի այնպիսեաց յամառ հաստատութիւնը նուաճելու համար՝ որ ոչ երբէք ճշմարտութեան լոյսը կուգէին տեսնել, և հասկըցընելու համար թէ իրենց պնդածը որչափ անտեղի բան է՝ հարկ կըլլար երեսին զարնել թէ ինչ որ բուրդ աշխարհք կընդունի ու կը ճանչնայ՝ իրենք անոր դէմ կը խօսին : Բայց մոլորութիւնը խպտառակելը, և ճշմարտութիւն սորվեցընելը նոյն չէ : Ընդհանուր սկզբունքներն առջինին համար են . այլ երկրորդին միշտ յարմար չեն գար, որուն վերլուծական ոճը պահուած է :

232. Ընտանեկան վիճարանութեանց մէջ
վերլուծական ոճին կիրառութիւնը :

Ընտանեկան վիճարանութեանց մէջ մէկն որ ճշմարտութիւնը բացատրել ուզէ, շատ լաւ կրնայ վերլուծական ոճը գործածել : Ով որ իր հակառակորդը վերլուծական ոճով յաղթահարել կուզէ՝ մոլորութենէ 'ի ճշմարտութիւն դարձնելով, պէտք է մէկ կողմանէ խօսած նիւթին վրայ լաւ տեղեկութիւն ունենայ, մէկալ կողմանէ ալ ինքը զինքը տգէտ և վեր 'ի վերոյ տեղեկութիւն ունեցող երևցընել : Անանկ որ ձևացընելով թէ ինքը կուզէ բան սորվիլ, սկսի նիւթին առջի դժուարութիւնները հակառակորդին առջին դնել : Ետքը ցցընելով թէ գիմացի նին պատասխանէն քիչ մը լուսաւորուեցաւ, ան պատասխանը սկսի քննել . և իբրև թէ նիւթը լաւ չի գիտնալուն պատճառաւ նոր դժուարութիւններ ելլեն, միշտ պէտք է ամէն մէկ պատասխանին մանր պատճառը քննել : Ու հետզհետէ վերլուծութիւնն առաջ տանիլ՝ մինչև որ հակառակորդն ինք իր ցանցին մէջ բռնուելով, ու իրեն տուած պատասխաններէն յաղթահարուելով, բռնազատուի միտքը փոխել ու ճշմարտութեան գալ : Ով որ ընտանեկան վիճարանութեանց մէջ առ ոճը կը բանեցընէ, պէտք է շատ զգուշանայ :

և իցէ ծաղր ընելու կերպէն, որ հակառակորդը չիմանայ թէ իրեն ինչ որոգայթ կը պատրաստուի կոր: Աս ոճը ու և իցէ խընդրոյ մէջ լաւ մը որ բանեցուի, խնդիրն ամէն կերպով կը լուսաւորուի, ու հակառակորդին փախուստ չի մնար. վասն զի աս կերպով չէ թէ միայն հակառակորդին ուժը կը տկարանայ, հապա բոլորովին կոչընչանայ: Պղատոն զարմանալի է աս արուեստիս կողմանէ, ինչպէս նաև իր վարպետը Սոկրատ, որ աս ճամբով յայտնի ըրաւ թէ իր ժամանակի իմաստակներուն գիտութիւնը որչափ վեր 'ի վերոյ էր. թէպէտև շատ նիւթի մէջ իբրև մեծամեծ գիտնականք բան կը ծախէին: Ա՛րլուծական ոճէն աւելի յարմար ոճ չիկայ խայտառակելու գանոնք որ գիտութեանց վրայ ընդհանուր խօսքեր ու բացազանչութիւններ ընելով աըգէտները կամ կիսկատար գիտունները կը խարեն. և ասոնք որչափ որ անոնց բաւանները չեն հասկընար, այնչափ ալ վրանին կը զարմանան: Իսկ խելացի մարդիկ կը ծիծաղին որ այդպիսի ազուաները գիտունի անուն են ստացեր իրենց ողորմելի ունեցածովը կամ ծղրած իմաստակութեամբը: Բայց բաղադրական ոճը միշտ այսպէս չի յաջողիր. վասն զի քանի որ միջնորդ եզր մը գտնուի, խնդիրն երկան հաւաքաբանութեանց շարք մը կրնայ ըլլալ, ու ճշմարտութեան ուժէն խուսելու համար հազարումէկ փախուստ կրնայ գտնել:

Ինծի կերեանայ որ բաւական կերպով ցցուցինք թէ վերլուծական ոճը որչափ լաւ է քան դրադադրական ոճը . և թէ ճշմարտութիւնը բացատրելու համար վերլուծականը մի միայն յարմար է . բայց թէ որ ըլլան ոմանք որ մեր առ կարծեացը հակառակին, պէտք է որ մեր բերած փաստերուն սխալն երևցընեն նախ, և այնպէս ետքը զմեզ իրենց կողմը համոզեն :

ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆՍ ՄԻՋ ԳՏԵՈՒԱԾ
ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐԸ

(Թուանշանները յօդուանները կը նշեն):

Աղաւաղեալ . 192 . Իտ . Guasto, corrotto. — Գչ .
Gaté, corrompu.

Անդիր աւանդութիւն . 190 . Tradizione verbale.
— Tradition orale.

Անկատար թուարկութիւն . 145 . Enumerazione
imperfetta. — Dénombrement imparfait.

Անկատար . 40 . Incompleto. — Incomplet.

Անհարազատ . 192 . Spurio. — Bâtard.

Անհաւասար . 40 . Inadeguato. — Inadéquat.

Անորոշ . 91 . Indeterminato. — Indéterminé.

Անուանական (սահման) . 107, 209 . Nominale.
— Nominale.

Անուանականք (աղանդ) . 34 . Nominali. — No-
minalistes.

Անուղղակի . 159 . Indiretto. — Indirect.

Անստուգութիւն . 174 . Incertezza. — Incertitude.

Ապացոյց . 119 . Prova. — Preuve.

Ապացուցական . 158 . Deduttivo. — Deductif.

Ապացուցութիւն . 158 . Dimostrazione. — Dé-
monstration.

Առաջարկութիւն, Առաջարկեալք . 123 . Pre-
messe. — Prémisses.

Առարկայ . 2 , 3 . Oggetto. — Objet.

Աւերկութեան . 30 . Fantastico. — Fantastique.

Առնչական . 37 . Relativo. — Relatif.

Առ մարդ (իմաստակութիւն) . 153 . Ad hominem.

Առ մեծարանս (իմաստակութիւն) . 151 . Ad ve-
recundiam.

Առ անգիտութիւն (իմաստակութիւն) . 152 . Ad
ignorantiam.

Արուեստ մեկնարանութեան . 115 . Arte erme-
neutica. — Art herméneutique.

Արտայայտութիւն . 56 . Enunciazione. — Énun-
ciation.

Արտաքին . 176 . Esteriore. — Extérieur.

Բաժանական . 64 . Diviso. — Divisé.

Բաժանեալ միտք . 148 . Senso diviso. — Sens
divisé.

Բաժանումն . 148 . Divisione. — Division.

Բաղադրական ոճ . 205 , 212 . Sintetico. — Syn-
thétique.

Բաղադրեալ միտք . 148 . Senso composto. — Sens
composé.

Բաղադրեալ (նախադասութիւն) . 61 . Compo-
sta. — Composée.

Բաղադրեալ (գաղափար) . 28 . Complessa. —
Complexe.

Բաղադրութիւն . 17 . Composizione. — Compo-
sition.

Բաղկացութիւն . 212 . Composizione. — Compo-
sition.

Բան, Բանավարութիւն, Ինքը . 19. Ragione.
— Raison.

Բարոյական . 168, 169. Morale. — Morale.

Բացարձակ . 37. Assoluto. — Absolu.

Բացարձական . 65. Esclusivo. — Exclusif.

Բնարանական . 166, 169. Fisico. — Physique.

Բնազանցական . 167. Metafisico. — Métaphysique.

Բնածին . 23. Innato. — Inné.

Բնական . 42. Naturale. — Naturel.

Բովանդակութիւն . Conclusion. — Conclusion.

Գաղափար . 3. Idea. — Idée.

Գիտակցութիւն . 8. Coscienza. — Conscience.

Գիտութիւն . 154. Scienza. — Science.

Դատումն . 18, 55. Giudizio. — Jugement.

Դրական . 176. Positivo. — Positif.

Եզական . 32, 66. Singolare. — Singulier.

Եղանակ, Հնարք . 123. Entimema. — Enthymème.

Եջ, Եայր . 57. Termine. — Terme.

Եկամուտ . 27. Avventizio. — Adventice.

Եղբրաւոր պատճառարանութիւն . 134. Ragionamento cornuto. — Argument cornu.

Ենթադրութիւն . Յեւ Սուտ ենթադրութիւն :

Ենթակայ . 57. Soggetto. — Sujet.

Ենթներհական . 67. Sub-contrario. — Sub-contraire.

Երևակայութիւն . 13. Immaginazione. — Imagination.

Երևոյթ . 3 . Fantasma. — Fantôme.

Երկրայուծիւն . 174, 176 . Dubbio. — Doute.

Երկգիմուծիւն, Երկհասուծիւն . 140 . Ambiguità. — Ambiguïté.

Երկասյրաբանուծի . 134 . Dilemma. — Dilemme.

Զգայական . 160 . Sensativo. — Sensatif.

Զգայարանք . 2, 5 . Senso. — Sens.

Զգայուն . տես Հասարակաց դգայուն :

Զգացումն . 3 . Sensazione. — Sensation.

Զեղծումն սկզբան . 142 . Petizione di principio. — Pétition de principe.

Զուգահաւասար . 40 . Adegnato. — Adéquat.

Զօգ . 57 . Nesso. — Copule.

Ըմբանումն . 3 . Percezione. — Perception.

Ընդդիմակ . 67 . Opposto. — Opposé.

Ընդխառնեալ . 192 . Interpolato. — Interpolé.

Ընդհանուր (գաղափար) . 32 . Universale. — Universelle.

Ընդհանուր (նախագրուծիւն) . 66 . Generale. — Générale.

Թանձրացեալ . 35 . Concreto. — Concret.

Թերակատար . 192 . Manchevole. — Défectueux.

Թուարկուծիւն . 145 . Enumerazione. — Dénombrément.

Ժխտել . 55 . Negare. — Nier.

Ժխտողական . 36, 55, 176 . Negativo. — Négatif.

Ժխտողական զխոս . տես Փաստ ժխտողական :

Իմանալ . 18 . Concepire. — Concevoir.

Իմանալի . 30 . Intelligibile. — Intelligible.

Իմաստակութիւն . 139 . Sofismo. — Sophisme.

Իմացականութիւն , Իմացողութիւն . 19 . Intellecto. — Intellecte.

Ինքնադիմի ծանօթութիւն . 157 . Conoscenza intuitiva. — Connaissance intuitive.

Ինքնադիմութիւն . 157 . Intuizione. — Intuition.

Իրական . 31 , 209 . Reale. — Réel.

Իրականք (աղանդ) . 34 . Reali. — Réalistes.

Լծորդութիւն գաղափարաց . 10 . Legame համ
Associazione dell' idee. — Liaison համ Association
des idées.

Խաբէութիւն գիտաց . 147 . Fallacia accidentis.

Խառն . 11 . Complesso. — Complexe.

Խառն կերպք . Modi misti. — Formes mixtes.

Խոտորնակ . 68 . Converso. — Convers.

Խորհրդածութիւն . 7 , 16 . Riflessione. — Réflexion.

Խօսք . 118 . Discorso. — Discours.

Ծայր . 57 . Termine. — Terme.

Ծանօթութիւն . 154 . Conoscenza. — Connaissance.

Կամաւոր (նշան) . 42 . Arbitrario. — Arbitraire.

Կասկած . 174 . Sospetto. — Suspect.

Կատարեալ . 40 . Completo. — Complet.

Կարծիք . 171 . Opinione. — Opinion.

Կարողութիւն տրամախոհելոյ . Facoltà di ragionare. — Faculté de raisonner.

Կրճատ . 88, 133 . Troncato. — Tranché.

Հակասական . 67 . Contraddittorio. — Contradictoire.

Համարարութիւն . 138 . Sorite. — Sorite.

Հայեցողութիւն . 18 . Contemplazione. — Contemplation.

Հասարակաց զգայուն . 2 . Sensorio comune. — Sensorium commune.

Հաստատական . 36 . Positivo. — Positif.

Հաստատողական . 59 . Affermativo, Affermante. — Affirmatif.

Հաստատել . 55 . Affermare. — Affirmer.

Հարազատ . 192 . Gentino. — Genuine.

Հաւանականութիւն . 171 . Probabilità. — Probabilité.

Հաւատք . 177 . Fede. — Foi.

Հաւաքարանութիւն . 123 . Sillogismo. — Syllogisme.

Հետեորդ . 63 . Conseguente. — Conséquent.

Հետևութիւն . 123 . Conseguenza. — Conséquence.

Հնարք . տես Եղառած :

Չայնական նախադասութիւն . Propositione verbale. — Proposition verbale.

Ճշմարիտ . 60 . Vero. — Vrai.

Ճշմարտանմանութիւն . 172 . Verisimiglianza. — Vraisemblance.

Ճշմարտութիւն . 164 . Verità. — Verité.

Մակարերութիւն . 174 . Conghiettura. — Con-
jecture.

Մակածութիւն . 137 . Induzione. — Induction.

Մակդիր . 57 . Attributo. — Attribut.

Մանաւոր . 66 . Particolare. — Particulier.

Մեծագոյն եզր . 123 . Termine maggiore. — Ter-
me majeure.

Մթին . 38 . Oscuro. — Obscure.

Միջանկեալ . 61 . Incidente. — Incidente.

Միջնորդ (դազափար կամ եզր .) 118, 123 . Me-
dio. — Moyen.

Մտադրութիւն . 9 . Attenzione. — Attention.

Մտացածին . 27 . Fattizio. — Factice.

Մտաւոր . 56 . Mentale. — Mentale.

Յայնութիւն . 178 . Rivelazione. — Révélation.

Յառաջ բերել . Dedurre. — Déduire.

Յասացելոյն պայմանաբար առ ասացեալն արձա-
կաբար . 146 . Dictum secundum quid ad di-
ctum simpliciter.

Յատկութիւն . 33 . Proprietà. — Propriété.

Յատուկանուն . 45 . Nome proprio. — Nom propre.

Յարացոյց . 138 . Esempio. — Exemple.

Յաւելուածոյ . 51 . Accessorio. — Accessoire.

Յետ այսորիկ, ուրեմն լասն այսորիկ . 144 . Post
hoc, ergo propter hoc.

Յիշատակարան . 187 . Monumento. — Monument.

Յիշատակութիւն . 12 . Reminiscenza. — Rémi-
niscence.

Յիշողութիւն . 11 . Memoria. — Mémoire.

Յոսի շրջան . 142 . Circolo vizioso. — Cercle vicieux.

Յօգ . տես Զօդ :

Յօգաւոր ձայն . 44 . Suono articolato. — Son articulé.

Յօդուածոյ դաշտիւր . տես Բազմադեակ :

Նախադասութիւն . 56 . Proposition. — Proposition.

Նախորդ . 63 . Antecedente. — Antécédent.

Ներդարձական . 155 . Attuale. — Actuel.

Ներհական . 67 . Contrario. — Contraire.

Ներքին . 176 . Intérieure. — Intérieur.

Նմանութիւն . 175 . Simiglianza. — Ressemblance.

Նշան . 41 . Segno. — Signe.

Նոյնական . 228 . Identico. — Identique.

Շաղկապ . 57 . Legame. — Copule.

Շփոթ . 39 . Confuso. — Confus.

ՈՃ . 205 . Metodo. — Méthode.

Ոչ պատճառ փոխանակ պատճառի . 144 . Non causa pro causa.

Որոշ . 39 . Distinto. — Distinct.

Որովհետեւ այս , ուրեմն զան այսորիկ . 144 . Cum hoc, ergo propter hoc.

Ուղղադասութիւն . 161-163 . Criterio. — Critérium.

Ուղղակի . 159 . Diritto. — Direct.

Ունական . 155 . Abituale. — Habituel.

Չափաբերական . 169 . Matematico. — Mathématique.

Պայծառ . 38 . Chiaro. — Clair.

Պայմանական . 63 . Condizionale. — Conditionnel.

Պատահական . 42 . Fortuito. — Fortuit.

Պատահմունք . 33 . Accidente. — Accident.

Պատճառաբանութիւն . 132 . Ragionamento. — Argument.

— Եղջերաւոր . տես Եղջերաւոր :

Պատմիչ . 182 . Storico. — Historien.

Պարզ . 28 , 61 . Semplice. — Simple.

Սահման . 107 , 209 . Definizione. — Définition.

Սեռ . 33 . Genre. — Genre.

Սկիզբն հակասարանութեան . 228 . Principio di contraddizione. — Principe de contradiction.

Սուտ . 60 . Falso. — Faux.

Սուտ ենթադրութիւն . 143 . Falsa supposizione. — Fausse supposition.

Ստորոգելի կամ Ստորոգեալ . 57 . Predicato. — Prédicat.

Սուղութիւն . 168 . Certezza. — Certitude.

Վերացեալ . 35 . Astratto. — Abstrait.

Վերացումն . 17 . Astrazione. — Abstraction.

Վերբնմանումն . Apercezione. — Aperception.

Վերլուծական (ոճ) . 205 , 212 . Analitico. — Analytique.

Վերլուծութիւն (հոգեկան գործ) . 18 . Analisi. — Analyse.

Վերլուծութիւն (վերլուծական ոճ) . 212 . Ri-
soluzione. — Résolution.

Վկայ . 183 . Testimonio. — Témoin.

Վկայութիւն . 180 . Testimonianza. — Témoi-
gnage.

Տարանջատ . 64 . Discreto. — Discret.

Տարբադադրութիւն . 17 . Decomposizione. — Dé-
composition.

Տարբերութիւն . 33 . Différence. — Différence.

Տարոտոշութիւն . 17 . Distinzione. — Distinction.

Տգիտութիւն նիւթոյն . 141 . Ignoranza d' elen-
co. — Ignorance du sujet.

Տեսակ . 33 . Specie. — Espèce.

Տրամաբանական . 168 . Logico. — Logique.

Տրամաբանութիւն . Logica. — Logique.

Տրամախոհել . Rationare. — Raisonner.

Տրամախոհութիւն . 18 . 118 . Raziocinio. — Rai-
sonnement.

Փաստ ժխտողական . 189 . Argomento negativo.
— Argument négatif.

Փաստորդ . 136 . Epichereima. — Épichérème.

Փոքրագոյն եզր . 123 . Termine minore. — Ter-
me mineure.

Քննադատութիւն (գրոյց) . 191 . Critica. — Cri-
tique.

Յ Ա Ն Կ Գ Լ Խ Ո Ց

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ	3
ՆԱԽԵՇՅԻՒՂ. Հարկաւոր է մեր բանավա- րութիւնն ուղղել, և աս վախ- ճանին հասնելու յարմար կերպը	5
ԳԻՐԳ Ա. ԳԱՂԵՓԾԻՍՑ ԸՄՐՈՒՈՒՄԸ . . .	15
ԳԼ. Ե. Գաղափարաց ծագմանն ու յա- ռաջագիտութեանը վրայ . . .	16
ԳԼ. Բ. Դարձեալ նոյն նիւթին վրայ . . .	29
ԳԼ. Գ. Գաղափարաց առարկայիցն ու այլեայլ տեսակներուն վրայ . . .	40
ԳԼ. Դ. Գաղափարաց նշանները, և մաս- նաւորապէս բառերը.	54
ԳԻՐԳ Բ. ԴՍՑՈՒՄՆ	70
ԳԼ. Ե. Դատուձն և նախագասութիւն . . .	71
ԳԼ. Բ. Նախագասութեանց այլեայլ տե- սակները	78
ԳԼ. Գ. Մոլոր գատմանց պատճառները. . .	86
ԳԼ. Դ. Կրքերէ առաջ եկած մոլորու- թիւնները	90
ԳԼ. Ե. Հօգւոյն կարողութեանց անկա- տարութիւններէն առաջ եկած մոլորութիւնները.	96
ԳԼ. Զ. Առ մոլորութեանց պատճառնե- րուն դարման ընելու կանոնները	108

ԳԼ. Ե.	Անորոշ բառերէն առաջ եկած մոլորութիւնները	113
ԳԼ. Ը.	Բառերուն անորոշութեան ինչ դեղեր կրնան ըլլալ	127
ԳԼ. Թ.	Արուեստ մեկնարանութեան	137
ԳԻՐԳ Գ.	ՏՐԾԾԵՒՈՂՈՒԹԻՒՆ	145
ԳԼ. Յ.	Տրամախոհութեան ինչ ըլլալը, և տրամախոհելու կարողութիւնը	146
ԳԼ. Բ.	Հաւաքարանութիւն և հաւաքարանութեան կանոնները	154
ԳԼ. Գ.	Պատճառարանութեան այլևայլ կերպերը	161
ԳԼ. Դ.	Իմաստակութիւնք	171
ԳԼ. Ե.	Ծանօթութեանց՝ այլևայլ տեսակներն ու աստիճանները, և անոնց ուղղադատութիւնը	187
ԳԼ. Զ.	Ճշմարտութիւն և ստուգութիւն	198
ԳԼ. Է.	Հաւանականութիւն	206
ԳԼ. Ը.	Աստուածային վկայութեան հաւատքը	216
ԳԼ. Թ.	Մարդկային հաւատք ու վկայութիւն	219
ԳԼ. Ճ.	Գրոց քննադատութիւն	231
ԳԻՐԳ Դ.	ՈՃ	243
ԳԼ. Ե.	ՈՃ և ընդհանուր կանոնները	244
ԳԼ. Բ.	Վերլուծական ու բաղադրական ոճերը	253
ԳԼ. Գ.	Ճշմարտութիւն փնտրուելու տեսն բանեցրնելու ոճը	259
ԳԼ. Դ.	Ճշմարտութիւն բացատրելու տեսն բանեցրնելու ոճը	270

Էջ	ՑՈՂ	ՎՐԻՊԱԿ	ՈՒՂԻՂ
80	21	Ճոխութիւն	Ճոխութիւնք
109	3	կառավարել	կառավարուիլ
144	10	ըլլողին համար	ըլլալու համար
152	18	կարողութիւնք, որ	կարողութիւնք, ինչ որ
202	12	ճշմարտութիւն	ճշմարտութիւն
222	5	մարդիկներուն	մարդիկները
261	5	յարաբերութիւն ներ	յարաբերութիւն, ները
,,	9	կը տեսնուի	կը տեսնուին
271	9	նիւթոյ	նիւթոյն

